

ОЙТОЛҒАМ

ИСЛАМДЫҚ РУХАНИ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

МӘЛІК БАДРИ

ДЖЕРЕМИ ХЕНЗЕЛ-ТОМАСТЫҢ

Кіріспесімен

ОЙТОЛҒАМ

ОЙТОЛҒАМ

Исламдық рухани-психологиялық зерттеу

МӘЛІК БАДРИ

ДЖЕРЕМИ ХЕНЗЕЛ-ТОМАСТЫҢ
Кіріспемен

Араб тілінен аударған
АБДУЛ-УАХИД ЛУЛУА

Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)

Бишкек 2023

УДК 297
ББК 86.38-6
М 19

Китап демеушілері:
Халықаралық ислам ой институты
Херндон Вирджиния
Білім интеграциясы институты
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Мәлік Бадри
Кітапты қазақ тіліне аударған: Бахаутдин Гулфайрус: – Б. : 2023
Кітап редакторы: Асанова Жанар

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық лицензиялық келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

“Ихсан Хайрия” Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасы № 05

Ойтолғам: Исламдық рухани-психологиялық зерттеу (Kazak)

Мәлік Бадри

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1445 АН / 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-74-2

Contemplation: an Islamic Psychospiritual Study (Kazak)

Malik Badri

© The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1420 АН / 2000 СЕ
Paperback ISBN 978-1-56564-566-0
IIIT
P.O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org
Барлық құқықтар сақталған

ISBN 978-9967-493-74-2

УДК 297
ББК 86.38-6

МАЗМҰНЫ

<i>Алғысөз</i>	vii
<i>Джеремиден Хензел-Томастың кіріспесі</i>	xii
<i>Автордың кіріспесі</i>	xxxii
1. Ой толғам: Қазіргі перспективадағы психология	1
2. Ой толғам: Ерте мұсылман ғалымдарының еңбектері	24
3. Исламдық ой толғам және заманауи медитация жаттығулары	41
4. Құран және Құдайдың жаратылыстары туралы ойтолғам	62
5. Ойтолғам – шексіз ғибадат түрі ретінде	75
6. Көзге көрінбейтін және оның шектеулері туралы ойтолғам	79
7. Жеке ойтолғам деңгейлері	92
8. Эксперименттік ғылым және дін: Ғарыштық заңдар	109
9. Қорытынды	136
<i>Ескертпелер</i>	144
<i>Библиография</i>	153
<i>Джеремиден Хензел-Томастың кіріспесіне сілтемелер</i>	157
<i>Жалпы алфавиттік көрсеткіш</i>	160

АЛҒЫСӨЗ

*Біз өзіңнің үйреткеніңді ғана білеміз.
Бізде одан басқа білім жоқ. (Бақара сүресі, 32-аят)*

Батыс психологиясы адам баласының жағдайын, әсіресе, оның балалық шағындағы әр түрлі оқиғалардың кейінгі өміріне әсері туралы талдау жасауға мүмкіндік бере отырып ондаған жылдар бойы дамып келді. Дегенмен де, адам психикасы туралы бұл білім әлі күнге дейін тарихи мәдени ортаның, яғни адам ақыл-ойын «түсінуге» және компьютердегі жасанды интеллект алгоритмдері арқылы еліктеуге болатын машина ретінде қарастыруды жөн санайтын зайырлы гуманистік көзқарастың жемісі болып табылады. Ақыл – «оның бөліктерінің жиынтығынан» әлдеқайда артығырақ, сондай-ақ оның қандай да бір жұмбақ нәрсе болуы міндетті емес, алайда оның адам ағзасындағы үлкен әлеуеті мен қызметі әлдеқайда тереңірек зерттеуді қажет ететін жүрек пен «жанға» көбірек байланысты болады.

Ақыл-ой туралы сандық машиналық түсінікті қауіпсіз аумақ ретінде қарастыруымызға болады, ал сандық емес түсінік психология саласында қолданылатын ғылыми әдістерді зерттегендер үшін үрей туғызуы мүмкін. Батыстық психология дәстүрінде уақыт өте келе адам табиғатының жұмбақ тұстары шешіледі деп күтілген. Кейбір ұлы ойшылдар ақыл-ой түсінігін тереңдету мақсатында мақтауға тұрарлық күш жұмсады, бірақ көптеген сұрақтарға жауап табылмады. Депрессия, мазасыздық, қорқыныш, суицид және т.б. сияқты психологиялық бұзылулардың әлем бойынша өсу қарқынын, сондай-ақ ең жаман жағдайларға әкеліп соғуы мүмкін беталыстарды ескере отырып, адам табиғатын түсіну үшін әлдеқайда көп зерттеулер жүргізу қажет екендігі анықталып отыр. Ал психологиялық бұзылулары бар адамдардың жағдайына келер болсақ, зардап

шеккендерді емдеу үшін жеткілікті түрде қолдау және тиімдірек терапияны дамыту қажет. Дәстүрлі батыс психологиясында ақыл-ой туралы машиналық түсінік адам табиғатының «рухани» өлшемін назарға алмайды, бірақ кейбір батыс психологтері мұсылмандар мен діншілдердің адамның «рухына» және оның адам өмірі үшін маңыздылығына қатысты әрқашан сенетін нәрселерін мойындай бастады. Бұл психологиялық бұзылулардан зардап шегетіндерге ғана емес, сонымен қатар басқаларға ең жақсы уақытта да, ең қараңғы уақытта да адам болудың нені білдіретінін түсінуге көмектесетін өте ынталандырушы зерттеу саласының басталуын білдіреді.

Мәлік Бадри бұл әсерлі зерттеуінде Батыс психологиясындағы рухани өлшемге немқұрайлы қарау мәселесін шешуге тырысады және ой толғам идеясы мен тәжірибесінде (*tafakkur*) бізде ақыл-ойды жүрек пен «жанмен» байланыстыратын өте күшті құрал бар деп тұжырымдайды. *Ойтолғам* жасау, әсіресе Құдай туралы толғану арқылы біз адамзат зардап шегетін сондай-ақ «жан ауруы» ретінде танылатын психологиялық бұзылуларға жұбаныш пен шипа табу үшін психикаға терең ене аламыз. Бадри ойтолғамның көптеген элементтерін, соның ішінде оның тарихи құлдырауын, шығыс дәстүрлеріндегі көрінісін, тіпті қазіргі психологиядағы осы философиялық аспектілерге қайта оралуын сипаттайды. Алайда, ислам дәстүрінде *ойтолғам tafakkur* болып табылады. Демек, ол әлдеқайда үлкен нәрсе, яғни негативті басу арқылы емдеу емес, Құдайды біздің ізденісіміз бен адалдығымыздың объектісі ретінде қарастыратын ішкі көзқарасымыз бен кең ғаламдағы тұжырымдамалық түсінігіміз және позициямыз арқылы емдеу нысанасына айналатын өзін-өзі тануға апаратын жол ретінде анықталады.

Tafakkur ұғымын өз алдына бөлек пән ретінде қарастыру ертерек болса да, ол маңызды және салмақты орын алады. Себебі, бұл бірдей интеллектуалды және философиялық-рухани бағыт. Соңғысына келетін болсақ, Бадри үшін бұл емдеуге арналған нұсқаулық секілді Құдайға апарар жол көрсетуші.

1991-жылы жарық көрген «*Al-Tafakkur min al-Mushāhadah ilā al-Shuhūd*» атты алғашқы араб басылымы, сондай-ақ алғашқы ағылшын басылымына (2000-жылы шыққан) оң баға берілсе де, кей ғалымдар арасында қызу пікірлер тудырды. Көптеген адамдар бұл кітаптың олардың Құдайға құлшылығын едәуір жақсартқанын мойындады және бұл кітаптың басқаларға да бірдей әсер ететініне сенді. Содан бері кітап қайта басылып, үлкен сұранысқа ие болды. Ол сондай-ақ кейбір жоғары оқу орындарында ислам психологиясы мен білім беру саласында аспиранттарға арналған нұсқаулық ретінде қолданылады.

Бұл кітап өзінің жаңашыл парадигмасы мен идеяларымен мінез-құлық ғылымдары саласына маңызды үлес қосып қана қоймай, сонымен қатар мамандардың кеңірек назарын аудартып, олардың ұсынылған және талқыланатын идеялар мен теорияларды талдауға және одан әрі дамытуға деген қызығушылығын арттырады деп үміттенеміз. Дегенмен, бұл кітап тек мамандарға, ғалымдар мен зиялы қауымға ғана емес, сонымен қатар оқырмандардың кең ауқымына арналғанын атап өткен жөн. Шынында да, бұл қазіргі қоғамдағы өз өмірінің ұмытылған және еленбеген рухани аспектісін қайта ашуға деген шұғыл қажеттілігіне қатысты исламдық көзқарас қағидаттарына қызығушылық танытқандарға арналған кітап.

Күндер Ислам күнтізбесі (хижра) бойынша берілген жағдайларда олар АН (хижра бойынша) деп белгіленеді. Басқа жағдайларда күндер Григориан күнтізбесі бойынша беріледі және қажет болған жағдайда СЕ (біздің дәуіріміздегі жыл) деп белгіленеді. Араб сөздері күнделікті өмірге енген сөздерді қоспағанда, курсивпен жазылған. Диакритикалық таңбалар қазіргі заманғы деп саналмайтын Араб атауларына ғана қосылады. Араб дереккөздерінен алынған ағылшын тіліндегі аудармалар авторға тиесілі.

1981-жылы құрылғаннан бері ХИОИ маңызды ғылыми зерттеулерге ықпал ететін негізгі орталық болды. Осы бағытта ол ондаған жылдар бойы көптеген ғылыми-зерттеу бағдарламаларын, семинарлар мен конференциялар ұйымдастырды,

сонымен қатар әлеуметтік ғылымдар мен теология салаларына мамандандырылған жеті жүзден астам ағылшын және араб тілдеріндегі ғылыми еңбектер басып шығарды және олардың көпшілігі басқа да негізгі тілдерге аударылған.

Біз Мәлік Бадриге жұмыстың барлық кезеңдеріндегі ынтымақтастығы үшін, сондай-ақ Джереми Хензел-Томасқа баға жетпес Кіріспесі үшін және осы кітапты аяқтау жұмыстарына тікелей немесе жанама қатысқандардың барлығына алғыс айтқымыз келеді. Алла оларды күш-жігері үшін марапаттасын.

Наурыз, 2018-ж.

КІРІСПЕ

*ДЖЕРЕМИ ХЕНЗЕЛ-ТОМАС**

Малик Бадридің 2000-жылы ХИОИ алғаш рет жариялаған «*Ой-толғам: Исламдық рухани-психологиялық зерттеу*» атты іргелі еңбегі дәл керек уақытта қайта басылып шықты.

Ойтолғам – бұл рухани қабылдауды жетілдіретін, Алланың бар екендігін сезінуді арттыратын және жанды тыныштандыратын әдемі әрі тыныш тәжірибе. Сонымен қатар, ол біздің барған сайын беймаза және қарбалас уақытта өте қажет бейбітшіліктің, игі құрметтің және ақыл-ойдың көрінісін қалыптастырады. «Шынында да, жүректер Алланы еске алумен тыныштық табады». (Ра'д сүресі, 28-аят)

«Ойтолғам» ұғымы – Бадридің араб тіліндегі «*tafakkur*» сөзінің аудармасы. Ол «ойтолғам» және «медитация» сөздерінің ағылшын сөздіктерінде синонимдер ретінде жиі қолданылатындығын айтады, бірақ «медитация» сөзі «шығыс діндерінің руханилығымен тығыз байланысты, сондықтан оны «*tafakkur*» сөзін түсіндіру үшін қолдану бізді жаңылыстыруы мүмкін» деп түсіндіреді. Шығыс діндеріндегі медитация практикасы әдетте «сананың өзгерген күйлеріне» жету үшін саналы ойлаудан бас тарту дегенді білдірсе, «*tafakkur*» – «ұтымды ақыл, эмоция мен

* Джереми Хензел-Томас – Кембридж университетінде Исламтану орталығының ғылыми қызметкері. (және бұрынғы қонақ ғалым) Корольдік Өнер қоғамының мүшесі, Мұсылман әлеуметтанушылары қауымдастығы (AMSS UK) атқарушы комитетінің мүшесі, Исламофобия мен нәсілшілдікке қарсы форумның (FAIR) бірінші төрағасы, Ұлыбритания мен АҚШ-тағы серіктес институттармен жұмыс істейтін британдық қайырымдылық ұйымы – Book Foundation қорының негізін қалаушы және бұрынғы атқарушы директоры. Қазіргі уақытта ол Critical Muslim журналында редактордың көмекшісі ретінде қызмет атқарады, сонымен қатар оның The Times газетінде, Islamica және Emel журналдарында бағандары бар, сондай-ақ Credo бағанына үнемі мақалалар жазады. Эдинбург университетінің бұрынғы қолданбалы лингвистика пәнінің оқытушысы, ол өзінің филология және психоллингвистика саласындағы ғылыми білімін ислам мен мұсылмандардың қоғамдық қабылдауына әсер ететін заманауи мәселелерді шешу үшін, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік-мәдени және білім беру контексттерінде сыни саналы диалог пен полилогты дамыту үшін қолдануға тырысады.

рухты біріктіретін когнитивті рухани әрекет». Осылайша, «медитациялық ойтолғамның» бұл түрі «терең ойлау мен толғанды» қамтығанымен, ол «табиғатынан міндетті түрде рухани» болып табылады.

Бұл исламдық ғибадаттың күрделі түрі, ол адамдардың Құрандағы жаратылыстың сұлулығы пен ұлылығын көрсететін «белгілері» (*āyāt*) туралы және адам еркін түрде қабылдай алатын Құдайдың бар екендігінің дәлелі болып табылатын «Табиғат жайында бейнеленген кітап» туралы, сондай-ақ «Көзге көрінбейтіннің» (*ghayb*) жасырын өлшемі туралы терең ойлануға және пайымдауға деген ұмтылысын көрсетеді. «Құранның ақиқат екені мәлім болғанша, әлбетте, Біз оларға әлемдегі және өздеріндегі аяттарымызды көрсете береміз». (Фуссиләт сүресі, 53-аят) Сондықтан *tafakkur* ұғымының жоғары танымдық шеберлігі *tadabbur* (терең ойға бату) және *tawassum* (табиғаттағы белгілерді байқау және түсіну) сияқты қабілеттерді қамтуы мүмкін және «жүрекпен көру» немесе қабылдаудың жоғары танымдық қабілеттерінің (*albāb*) дамуымен тікелей байланысты болады. Осылайша, ол «сыни ойлаумен» (*al-tafkīr al-naqdī*) байланысты логикалық және аналитикалық процестерге қарағанда әлдеқайда тереңірек, өйткені оның негізгі бағыты – рухани сауаттылықты дамыту немесе Құдайды еске алу және оны мойындау. (*taqwā*)

Батыс мәдениетінде бойкүйездік күнәсін (христиандық дәстүрдегі «өлімге әкелетін жеті күнәнің» бірі) жалқаулық және әрекетсіздікпен байланыстыру әдетке айналған, бірақ Брайан Торн ескерткендей, біз оның шын мәнінде «бір қажетті нәрсені», яғни, Құдайды еске алуды ұмытуды білдіретінін түсінуіміз керек. Араб тіліндегі «ұмытшақтық» сөзі, *nisyān*, «адам» (*insān*) сөзімен байланысты екенін ескеру маңызды, себебі, бұл адам бойында қалыптасқан ұмытшақтыққа бейімділікті көрсетеді. Торн «біздің заманауи мәдениетіміздің ұжымдық неврозына тез айналатын» қазіргі батыстық ерлер мен әйелдердің өміріне көбірек енетін «соқыр ұйқы» туралы айтады және оның терапия кабинетіне жиі баратын кейбір

науқастары жайында жазады. Сіздің қолыңыз мүлде бос болмауы мүмкін және жалқаулықтан өте алыс болуыңыз мүмкін, бірақ сонымен қатар жердегі өміріміздің діни мақсатын және оның бізге беретін терең мағынасын толық ұмытып кете аласыз. Әрине, бұндай бұзылыстардан тек «батыстық» адамдар ғана зардап шекпейді, өйткені ол тек кең таралған материализм үстемдік ететін Батыс қоғамдарының алдында тұрған мәселелерге ғана емес, сонымен қатар қазіргі әлемдегі көптеген басқа қауымдастықтарға да қатысты болуы мүмкін.

Торнның кітабы 2003-жылы жарық көрді және қазір ол айтқан «ұжымдық невроздың» стресс пен психикалық аурулар, соның ішінде мазасыздық, депрессия, обсессивті-компульсивті бұзылулар және суицидтер тұрғысынан күрт нашарлағаны туралы нақты дәлелдер бар. Шынында да, Юваль Ной Харари өзінің жақында шыққан «*Homo Deus*» атты бестселлерінде атап көрсеткендей, қазіргі әлемде жанжалда қаза болу емес, өз-өзіне қол жұмсау ықтималдығы жоғары. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы бізге ерекше қауіпті уақытта өмір сүріп жатқандай әсер қалдыратын зорлық-зомбылық қақтығыстары туралы сенсациялық хабарларды ескерсек, бұл өте таңқаларлық жағдай болып көрінуі мүмкін. Зорлық-зомбылыққа себеп болатын жағдайларды жою үшін ғана емес, сонымен қатар көптеген заманауи қоғамдарда, Батыста немесе Шығыста болсын теңгерімсіз өмір салтынан туындайтын ашушаңдықтың, мазасыздықтың, бақытсыздықтың және үмітсіздіктің экстремалды көріністеріне және олардың адам жанының рухани қажеттіліктерінен алшақтауына байланысты құралдардың қажеттілігін шұғыл мойындағанмыз жөн.

Бұл кітапта Мәлік Бадри осы үлкен қажеттілік – рухани психологияның жоғары көзқарасы аясында адам жанының жоғары әлеуетін ашу мәселесін үлкен жауапкершілікпен қозғайды және дәл осы қажеттілік біздің заманымызда өзекті бола түсуде. Осы дамыған рухани психологияның бір бөлігі ретінде медитациялық ойтолғам тәжірибесі жеке тұлғаны өзгерту және неғұрлым қолайлырақ қоғамды құру үшін үлкен

рөл атқаратыны сөзсіз. Қазір адамгершіліктен айырылған және психологиялық, эмоционалдық және рухани дамудың ең негізгі деңгейінен тысқары қалған зорлықшыл экстремистердің исламды бұрмалауына көп көңіл бөлінгендіктен, адамның қабілеттері мен адамгершілік құндылықтарының барлық спектрін қамтитын бай дәстүрлі ислам даналығы туралы тұтас түсінікті жандандырудың шұғыл қажеттілігі бар. Ең бастысы, бұл рефлексияда, медитацияда және адамның терең толғанысында белсендірілген және Құдайды еске алуға және оны мойындауға бағытталған ақыл мен жүректің жоғары қабілеттері Жаратушы жаратқан адам табиғатының ең жоғары әлеуетін бейнелейтіні сөзсіз.

Сонымен қатар, терең ойлау қабілеттерін жоғары мағына мен мақсаттың мәнін жоғалтқан қоғамдарда «ұжымдық неврозды» емдеу құралы және экстремизм және оның формаларымен байланысты болып табылатын төзімсіздікпен, фанатизммен және қатыгездікпен күресу құралы ретінде ғана емес, сондай-ақ исламның рухани түсінігі мен тәжірибесі жиі төмендетіліп, ескірген заңдық ережелер мен ұсақ-түйек тыйымдар арқылы шектелетін тұлғалардың ойөрісін кеңейту үшін практикалық руханилықтың әдістемесі ретінде де қолдану қажет.

Бұл сондай-ақ мұсылман қоғамдарындағы кең таралған интеллектуалды тоқырауды тоқтату үшін білім беру реформасының айқын қажеттілігі көбінесе «сыни ойлауды» енгізумен ғана шектелетін панацеяға қатысты болғандықтан өте маңызды болып саналады. Бірақ Мәлік Бадри айтқандай, бүгінгі мұсылман әлеміндегі негізгі мәселелердің бірі – оның қазіргі білімнің барлық салаларында Батысқа тәуелді болуында. Ең нашар жағдайда, мұсылман тәрбиешілері, көптеген басқа салалардағы мұсылмандар сияқты, өз миссиясын батыстың «асып түсетін» үдерістері мен жетістіктерін үнемі «қуып жетуге» тырысатын пайдасыз кәсіпорын ретінде ұсынады.

Әрине, мұсылман әлемінде сыни тұрғыдан ойлауды қамтитын оқыту мен үйрену мәдениетін жандандырудың шұғыл қажеттілігі бар екенін жоққа шығаруға болмайды, бірақ кей

адамдардың ойындағыдай, мұндай мәдениет батыстық білім беру жүйелерінде терең тамыр жайған жоқ. Ұлыбритания мен АҚШ-тағы орта білім беру жүйесіне жүргізілген зерттеулер (жаһандық жоғары білім рейтингтерінде үстемдік ететін екі ел) «мұғалімдер сұхбатының» тек он пайызы ғана топтық талқылау барысында туындауы мүмкін балама көзқарастарды зерттеу сияқты жоғары деңгейдегі когнитивті әрекет түрлеріне арналғанын көрсетті. Сұрақтардың көпшілігі қатаң белгіленген оқу бағдарламасы аясында «дұрыс жауаптарды» есте сақтауға бағытталған. Қазіргі заманғы батыстық мектептегі білім беру жүйесінің болжамдары мен құрылымдары Нил Постман мен Джон Тейлор Гатто сияқты әртүрлі авторлардың сынына ұшырады, олар бұл бағдарламаның экономикалық пайда мен тұтынушылықтың жалған құдайларын қалай насихаттайтынын және балаларды экономикалық машина механизміне – тәуелді, мойынсұнғыш, материалистік көзқарасты ұстанатын, қызығушылығы жоқ, шығармашылық қасиеттерден жұрдай, қиялдай алмайтын, өзін-өзі тану, интеллектуалды ізденіс және ойлау қабілеттері жоқ, сондай-ақ жалғыздыққа үйренбеген балаларға айналдыруға бағытталған бағдарламаны әшкереледі.

Егер олар адамның интеллектуалды және рухани қабілеттерінің жоғары көзқарасынан алшақтап кетсе, «сыни» немесе «шығармашылық» ретінде анықталатын жақсартылған «ойлау» дағдыларының мектептегі білім берудің негізгі процесін және оның басым идеологиясын анықтайтын сол материалистік және утилитарлық мақсаттарға қызмет етуі мүмкін деген қауіп бар.

Шынында да, адамның интеллектуалды қабілеттерінің толық спектрін түсінбестен және адам кемелдігінің шынайы көзқарасын жандандыратын моральдық және рухани өлшем туралы білместен, ойлау дағдылары бойынша білім беру редуционизмнен сирек асып түседі, себебі, ол логикалық пайымдау, дәлелдер мен талдау сияқты тек төменгі интеллектуалды атқарымдардың деңгейін жетілдіруге бағытталған және ғылыми-технологиялық прогресс тұрғысынан тиімді болғанымен, адамның жаны мен рухының терең қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды.

Мұхаммед Асад өзінің «Құран сырлары» атты шоқтығы биік еңбегінің алғысөзінде бізге мәнерлеп жеткізгеніндей, Еуропадағы зерттеу мәдениетінің серпінді жандануының түпкі көзі – Құран рухы болды: «Сана мен білімді талап ете отырып, Құран өзінің ізбасарлары арасында интеллектуалды қызығушылық пен тәуелсіз ізденіс рухын тудырды, бұл сайып келгенде ислам әлемін өзінің мәдени шыңында ерекшелендіретін оқу мен ғылыми зерттеулердің керемет дәуіріне әкелді; Құранның сансыз жолдармен және айналма жолдармен дамыған мәдениеті ортағасырлық Еуропаның санасына еніп, біз Ренессанс деп атайтын Батыс мәдениетінің қайта жандануына серпін берді және осылайша уақыт өте келе біз қазір өмір сүріп жатқан «ғылым ғасыры» деп сипатталатын нәрсенің дүниеге келуіне себеп болды». Бадри «Роберт Брифо, Джордж Сартон, Гюстав Ле Бон және Уилл Дюрант сияқты тарихшылардың» Ислам дінінің Батыс өркениетінің дамуына қосқан үлесінің дәрежесін қалай мойындағанын түсіндіреді және осы кітапты жазғаннан кейінгі онжылдықта Батыстың дамуы туралы негізгі әңгімелердегі еуроцентристік бейімділікті одан әрі түзететін ықпалды кітаптар топтамасы жарық көрді. Мұндай шеңберден тыс зерттеулерге Джек Гудидің осы тарихи көзқарасты дәйекті түрде сынауы, Джонатан Лионстың «Арабтар Батыс өркениетін қалай өзгертті» атты зерттеу жұмысы және Джон Хобсонның «Батыс өркениетінің Шығыс бастаулары», соның ішінде Шығыс (негізінен Қытай) өнертабыстарының үндестігі туралы мінсіз зерттеуі кіреді.

Бірақ Құран рухы тудырған таным мен зерттеудің серпінді процесі «ағартудың» «ұтымды» немесе «ғылыми» тұжырымдамасымен ғана шектелмейтінін әрқашан есте ұстаған жөн. Дегенмен, бұл тіпті олардың ең жақсысы психолог Барри Шварц пен педагог Роберт Фишердің сыни тұрғыдан ойлайтын адамдарда табылатын «интеллектуалды ізгіліктер» топтамасы ретінде сипаттайтын моральдық өлшемді қамтуға тырысса да, «ойлау дағдылары» саласындағы қазіргі батыстық білім беру модельдеріндегі пайымдау және аналитикалық ойлау техника-

сына ерекше назар аударумен ғана шектелмеді. Оларға шындықты табу жолындағы адалдық, интеллектуалды адалдық, растау барысында біржақтылықсыз дәлелдерді іздеуге ұмтылу, басқа адамдардың қадір-қасиеті мен құндылығын құрметтеу және балама көзқарастарды мұқият тыңдау жатады. Қазіргі уақытта оны қалпына келтіруге және қолданылу аясын кеңейтуге қажеттілік туындаса да, мұсылмандық тұрғыдан алғанда, келіспеушіліктер әртүрлі пікірлерді заңды түрде білдіруге болатын плюралистік дискурс саласына қатысты деген қағида плюралистік әлем мен плюралистік исламдағы құрметті пікірталастар мен келіспеушіліктерге қатысу үшін тиісті Ислам этикасы мен этикеті (*adab al-ihktilāf*) шеңберінде бекітілген.

Ислам дәстүрінде интеллект (*'aql*) тек ойлауға, зерттеуге, талдауға, анықтауға, ажыратуға, тұжырымдамалауға, теориялауға және дәлелдеуге мүмкіндік беретін тілдік немесе ұтымды қабілеттермен шектелмейтінін ескеру маңызды. Бұл, әрине, интеллекттің (*'aql*) осы аспектісінің негізгі маңыздылығын жоққа шығаруды білдірмейді. Ақыр соңында, Құранда Құдай «Адамға біртұтас атауларды үйретті» деп жазылған. (Бақара сүресі, 31-аят) Мұхаммед Асад есімдерді білуді адамзатқа дәл және нақты ұғымдарға жетудің ерекше қабілетін беретін логикалық анықтамалық дарын ретінде түсіндіреді және дәл осы тәуелсіз тұжырымдамалық қабілет Адам мен оның мұрагерлерін періштелерден де жоғары деңгейге көтереді. Сонымен бірге, интеллект (*'aql*) қабілеті дискурсивті және саналы ойлаудан немесе парасаттандырудан гөрі көп нәрсені қамтиды (лат. *ratio*, грек. *dianoia*), сонымен қатар астыңғы қатарында төменгі рационалды қабілет иерархиялық түрде бағынатын ойлаудың немесе рухани интеллекттің жоғарғы қызметіне жетеді. (лат. *intellectus*, грек. *nous*) Кәрім Кроу *'aql* термині арқылы көрсетілетін «интеллект» тұжырымдамасының негізгі құрамдастарының бірінің өз тұтастығын дұрыстауға және адамның импульстарын, қабілеттері мен жасырын күштерін өркендетуге үйрететін «этикалық-рухани» қабілет екендігін және тазартылған эмоциялардың жоғары интеллекттің жұмысына ықпал

ететіндігін көрсетті. Кроудың пікірінше, білім мен түсініктің, сондай-ақ эмоционалды, әлеуметтік және моральдық интеллекттің үйлесімі дәстүрлі түрде «даналық» терминімен ұсынылады және «жеке тұтастық, ар-ождан және тиімді мінез-құлық» ретінде көрінеді. Титус Буркхардт *'aql* сөзі іс жүзінде бірнеше деңгейде қолданылатынын атап көрсетеді: ең жоғары деңгейде ол «барлық интеллекттің әмбебап принципін, әмбебап интеллектінің тікелей көрінісі арқылы ақыл-ойдың шектеулі шарттарынан асып түсетін принципті» білдіруі мүмкін. Сирил Глассе сонымен қатар «ислам философиясында қолданылатын өзінің жоғары және метафизикалық мағынасында» *al-'aql* сөзін *«intellect* немесе *nous* ұғымдарына сәйкес келетін трансценденттік интеллект, ол платонизм мен неоплатонизмде түсіндіріледі және ол арқылы адам шындыққа көз жеткізе алады» деп көрсетеді. Бұл – Құранда *al-Rūh* («рух») деп аталатын және «тікелей білім алуға мүмкіндік беретін» немесе «микрокосмос жазықтығындағы аян» деп аталатын қабілет. Құранда Құдай мен оның жаратылысы туралы білім алу үшін бізге берілген «есту, көру және ойлау» қабілеттерін дұрыс пайдалануға шақыратын бірқатар жолдар бар: «Сендерді аналарыңның қарнынан еш нәрсе білмейтін түрде шығарды да, сендерге есту, көру және ойлау қабілетін берді. Әрине, шүкіршілік етерсіңдер» (Нахл сүресі, 78-аят); «Ол сондай Алла, сендер үшін есту, көру және сезу жаратқан. Сонда да аз шүкір етесіңдер!» (Мүлк сүресі, 23-аят)

Бұл қабілеттер әртүрлі деңгейлерде қалыптасады: бастапқы сыртқы сезімдер, есту және көру, тікелей қабылдау және бақылау арқылы қоршаған ортамен тікелей өзара әрекеттесу үшін және *af'idah* (жек. *fu'ād*) терминімен белгіленген ішкі таным, түсіну және ұғыну қабілеттері. Мұхаммед Асад *fu'ād* зат есімі «ақыл-жүрек» құрамдас қабілетін білдіретіндігін түсіндіреді және ол өзі бұл терминнің әртүрлі өлеңдердегі «ақыл», «жүрек» және «білімді жүректер» деп әртүрлі аудармаларын береді. Сол сияқты, Юсуф Али кейде бұл терминді «жүрек пен интеллект» деп аударады. «Жүрек» бұл жерде сезімдер мен эмоциялардың

жүрегінен әлдеқайда кеңірек мағынада қолданылады, бірақ жоғары танымдық және қабылдаушы қабілеттерді қамтиды: ұғыну, қиялдау, ішкі түйсік және ойлану рефлексиясы.

«*Ақыл гасыры*» әкелген барлық артықшылықтарға және оның Құран ықпал еткен ислам өркениетіне енген тәуелсіз зерттеу және эмпирикалық бақылау рухына деген борышына қарамастан, Мәлік Бадри Ислам дінінің жүрегі ең алдымен рухани ағартуды қамтитынын еске салып, үлкен қызмет көрсетеді. Оның астында ағартудың барлық басқа деңгейлері табиғи тәртіпке бағынады, бұл жоғары білім біздің толық адамгершілігімізді күшейтуге немесе бастапқы мағынасында «дамытуға» ұмтылдыратын кез-келген мәдениеттегі барлық шынайы білім беру жүйелері сияқты шынайы исламдық білім берудің қайнар көзі де, мақсаты да болып табылады. Бұл – рационалды қабілеттерді ешқашан тікелей тәжірибе, моральдық бағалау және рухани сана қабілеттерінен ажыратпайтын адам қабілеттерінің біріктірілген көрінісі.

Сол сияқты, Бадридің жұмысына арналған тақырыпша («Исламдық психо-рухани зерттеу») оның «адам жанының» «туа біткен әлеуетін» түсінуге арналған «психология исламның даму үлесінен пайда алатын гуманитарлық ғылымдардың біріне айналды» деген негізгі тезисті көрсетеді. Осы мақсатта Бадри адам жанының бар екенін жоққа шығаратын және адамды сыртқы ынталандыру сигналдарының әсерінен әрекет ететін қарапайым машина ретінде қабылдайтын ықпалды модернистік психология мектептерінің қатаң шектеулері мен қайшылықтарын ашып көрсетеді.

Кітаптың бірінші басылымының керемет кіріспесінде түсіндірілгендей, «Автор психологияны қатаң эксперименттік ғылымға айналдыру үшін адамның барлық интеллектуалды және кешенді әрекеттерін бірқатар ынталандыру сигналдары мен реакцияларға дейін төмендететін бихевиористік психология мектебінің қысымынан арылуға шешім қабылдады». Бадри әйгілі британдық ғалым Сирил Берттің "Қазіргі психология жанды да, сананы да жоғалтып, есінен адаса бастады» деген

сөздерін растайды. Кіріспенің түпнұсқасында «Автор сонымен қатар материалистердің психологияны материалдық ғылымға айналдыру... және адамның мінез-құлқын тар теориялық тығырыққа тіреу әрекетін айыптайды» делінген, сондай-ақ олардың «ойлау ақыл-ойы ми химиясындағы және оның электрохимиялық реакцияларындағы өзіне тән өзгерістердің көрінісінен басқа ешнәрсе емес» деген пікірін жоққа шығарады.

Бадри ынталандыру сигналдары және реакция шартты парадигмасының «қарапайым оқытудың кей аспектілерін түсіндіре алатынын» мойындағанымен, ол «әлеуметтік психология, гуманистік психология, қабылдау, тіл үйрену» және «адам мінез-құлқының терең және күрделі аспектілері» сияқты салаларды түсінуге көмектесе алмайтынын анық көрсетеді. Сол сияқты, дәстүрлі нейропсихиатрия толыққанды адам болу деген ұғымның негізінде жатқан моральдық және рухани құндылықтардың, сондай-ақ «саналы идеялар мен таңдау еркіндігінің мағынасын төмендетеді». Бадридың айтуынша: «Биологиялық детерминизм, оның асыра айтылған түрінде, адамдар жасайтын қалыпты немесе қалыптан тыс барлық нәрсе толығымен олардың тұқым қуалайтын гендері, жүйке жүйесі және туа біткен биохимиясы арқылы анықталады».

Адамды «сыртқы ынталандыру сигналдары немесе биологиялық және биохимиялық факторлар үстемдік ететін механикалық тіршілік иелеріне» дейін төмендететін «зайырлы» Батыс психологиясының бихевиористік және нейропсихиатриялық мектептерінен бас тартумен қатар, Бадри «Фрейдтік психоанализ» ұсынған «біздің саналы ойлауымыз бен сезімдеріміз – бұл біздің бейсаналық және қорғаныс эго механизмдерімізді алдау» деген мағынаға сәйкес келетін «күрделі когнитивті белсенділік пен сезімнің шамадан тыс жасанды жеңілдетілуін» батыл және сергек түрде қабылдамайды.

Бадридің бихевиоризм, нейропсихиатрия және психоанализ сынды Батыстың үш мектебінің шектеулі көзқарастарын сынауы қаншалықты маңызды болса да, ол тіпті келешегі зор «заманауи когнитивті революция» әлі де «адамның мі-

нез-құлқы мен психикалық процестерінің үш психологиялық, биологиялық және әлеуметтік-мәдени құрамдас бөліктерімен» шектелетініне назар аударып, алдыға қарай жылжиды және ішкі саналы когнитивті қызмет шеңберінде «рухани құрамдас бөлікке» назар аудармауды жалғастырады. «Адамдардың «зайырлы» заманауи қоғамдардағы өмірінің «ұмытылған және еленбеген рухани аспектілерін қайта ашуға деген құштарлықты» қоректендіру үшін өз жанын қайта тауып, жан-жақтан қысқан ғылыми және медициналық үлгілерден босатылған кезде ғана психологияда нағыз революция орын алады» – деп қорытындылады ол. Титус Буркхардт өзінің «Интеллект айнасындағы» «Заманауи психология» туралы терең очеркінде бұған толықтай келіседі және өз еңбегінде ол былай деп жазады: «Қазіргі психологияға жетіспейтін бірден-бір нәрсе – оның ғарыштық мәнмәтіндегі жанның аспектілерін немесе үрдістерін анықтауға мүмкіндік беретін критерийлер».

Бұл шектеудің суреттемесі швейцариялық клиникалық психолог Жан Пиаженің жұмысы болуы мүмкін. Бихевиоризм шеңберінен тыс жұмыс істей отырып, Пиаже даму психологиясы саласында үстемдік ете бастады. Балалар мен ересектердің ойлауын, тілін және интеллектісін ұзақ уақыт зерттеуге негізделген адам дамуы теориясында ол өмірдің алғашқы екі жылында үстемдік ететін «сенсомоторлы интеллекттің» нәрестелік деңгейінен бастап, уақыт өте келе танудың неғұрлым қуатты, дерексіз, интеллектуалды тәсілдерімен ығыстырылып, өзгертін бірқатар кезеңдерді белгіледі – атап айтқанда, гипотетикалық-дедуктивті ойлау мен теория құрылымының «ресми операциялары». Когнитивист Гай Клакстон Пиаженің даму кезеңдерінің теориясында интеллекттің ең жоғары түрі ақыл-ой мен логикаға сүйене отырып әрекет ету деген жасырын болжам бар екенін және оның тәрбиешілердің бірнеше буынына әсері мектептердің, тіпті бастауыш мектептер мен балабақшалардың балаларды өздерінің сезімдері мен түйсіктеріне тәуелділіктен арылуға және оларды мүмкіндігінше тезірек «пайымдаушы және түсіндіруші» болуға шақыру міндетінен

анық көрінді. Кейбір дамыту және білім беру саласындағы психологтар диалогтық ойлау мен диалектиканы когнитивті дамудың шыңы ретінде ажыратады, өйткені бірқатар дәлелдер мен көзқарастармен сыни өзара әрекеттесу екіұштылыққа төзімділікті және қайшылықтарды, сындарлы қарама-қайшылықтарды, парадокстарды және асинхронияны қабылдауды қамтамасыз етеді.

Идеологиялық поляризацияны анықтайтын жалған ақпарат пен екілік ойлау қаупі артып келе жатқан қазіргі заманда осы интеллектуалды қабілеттердің балығы қаншалықты құнды болса да, олар Бадридің «рухани құрамдас» деп атайтын қабілеттерін әлі де елемейді. Ислам тұрғысынан және кез-келген рухани дәстүр тұрғысынан алғанда, адам танымының дамуының шыңын олар қаншалықты «нәзік» немесе «талғампаз» болса да, тек абстрактілі пайымдау, логика және диалектикалық ойлау деңгейіне дейін төмендетуге болмайды, әйтсе де болашақта когнитивті психология саласындағы белгілі бір жетістіктер адамның барлық мүмкіндіктерін құрметтейтін «рухани психологияны» қалпына келтіруге ықпал етуі мүмкін.

Бадри алдын ала болжауға тырысқан «психологиядағы нағыз революцияға» байланысты мен Карл Юнгтің «Терең психологиясын» қысқаша атап өтуге мәжбүрмін, оның жұмысын (Фрейдпен екі жаққа айрылғаннан кейін) философия мен дінтану саласындағы танылған ықпалына қарамастан, мұндай революцияның «жалған таңы» деп санауға болады. Бадри «адамның мінез-құлқын оның бейсаналық жыныстық және агрессивті импульстарымен толық анықталған деп санайтын» классикалық Фрейдтік психоанализде «саналы ойлаудың төмендеуі» деген ұғымды талқылайды және «Фрейд діннің өзін иллюзия және обсессивті күйлердің жаппай неврозы ретінде қарастырды!» - деп атап көрсетеді. «Юнг қазіргі ғылымның кейбір қатаң материалистік шеңберін бұзғанымен, бұл алшақтыққа енетін әсерлер рухтан емес, төменгі психизмнен туындайды» - деп түсіндіреді Буркхардт. Тіпті Юнг үшін «Метафизика тек бос кеңістіктегі болжам ғана болды, дәлірек айтсақ, психика-

ның өзінен тыс шығуға деген иллюзиялық әрекеті». Басқаша айтқанда, өзін трансценденттік принцип ретінде тану мүмкін емес, оған тек психологиялық процестің нәтижесі арқылы қол жеткізуге болады. Ал Юнг жоғары рухани психологияны ашуы мүмкін деген үмітті оның психоанализ «қазіргі ғасырда әлі де әрекет етіп келе жатқан бастаманың жалғыз түрі» деген мәлімдемесі түбегейлі жояды!

Сол сияқты, Юнг армандаудың мағынасын түсінуде Фрейдтен әлдеқайда асып түскенімен, оның көзқарасы ешқашан таңғажайып шабыт ретінде армандаудың ең жоғары деңгейін қамтуы мүмкін рухани көкжиекке дейін созылмаған. Рас, Юнгтің көзқарасы Бадри «бейсаналық импульстардың тілектерін орындау» немесе «мидың қажетсіз ақпаратты өшіру тәсілі» немесе «ми арқылы мағына беруге тырысатын мағынасыз кездейсоқ жүйке жиырылуы» деп сипаттаған армандарға деген психоаналитикалық көзқарастан гөрі алға жылжыды. Дегенмен, оның ең өршіл көріністерінде де ол метафизикалық трансценденттік өлшемге емес, әлі де «ұжымдық бейсаналыққа» берік негізделген «архетиптік» деңгейге ғана жете алды.

Буркхардт адамның қабілеттерін анықтаудағы редукционистік батыстық тәсілдердің басым «психологизмі» деп санайтын адамның рухани әлеуетінің төмендеуіне саналы ақылға, түсінікке және қабылдауға қарсы бейсаналық импульстарды қарама-қарсы қоятын Құранның таңғаларлық өлеңдері үзілді-кесілді қарсы тұрады: «Әркіммен айдаушы және куә бірге келеді. Расында осыдан кәперсіз едің. Ал енді сенен шымылдықты аштық. Сондықтан бүгін көзің өткірлесті!» (Зарият сүресі, 21-22-аяттар) Мұнда бізді өз нәпсімізді тыюға және ең жоғарғы міндеттерімізді растауға, сондай-ақ Мұхаммед Асад атап өткендей, «адам табиғатындағы екі негізгі қозғаушы күштің» қарама-қарсы (*qā'id*) табиғатын толық түсінуге шақырады.

Бір жағынан, «қозғаушы» нәрсе бар (*sā'iq*) – біздің негізгі, инстинктивті ұмтылыстарымыз, шамадан тыс тәбетіміз және Асад ұсынғандай, қазіргі психологиялық «либидо» тер-

минінде айтылған ұстамсыз тілектеріміз. Мұны тар фрейдтік мағынасында «жыныстық құмарлық» деп түсіну қажет емес, бірақ кеңірек юнгиялық мағынада бейсаналық импульсивті ұмтылыстар мен тілектер түрінде көрінетін «психикалық энергия» ретінде анықтауға болады. Асад бұдан әрі бұл «либидоның» көбінесе *shayṭān* ретінде бейнеленетінін және оны *nafs*-тың ең төменгі күйімен де анықтауға болатындығын атап өтті, *nafs al-ammārah*, яғни мәжбүрлілік немесе «меннің» үстем болуы.

Асадтың түсіндіруінше, бұл қарама-қарсы екі күштің екінші жағында «интуитивті де, рефлексивті де» деңгейдегі біздің ақыл-ойымыз тұрады, санамыздың терең қабаттарын ояту шындықты мойындауға (*shāhid*), ал «пердені алып тастау кенеттен және күтпеген жерден моральдық шындықты қабылдауға әкеледі». Бұл саналы ояну біздің ұтымды, тиімді, қабылдау, моральдық және рухани қабілеттеріміз сынды жоғары қабілеттеріміздің жиынтығын қамтиды.

Бадридың адам жанын және оның рухани қажеттіліктерін өлшей алмауынан айқын көрінетін «зайырлы» психологиядағы «заманауи когнитивті революцияға» қатысты шектеулеріне қарамастан, ол әлі де психикалық процестерді зерттеуде когнитивті психологияның бағытына белгілі бір дәрежеде құрмет көрсетеді. «Когнитивті психология саласы, оның тазартылмаған түрінде, бихевиоризм басым болғанға дейін психологияның алғашқы мектептерінің назарында болды», сондықтан оның «адамдардың санасына, олардың сезімдеріне, ойларының мазмұнына және ақыл-ой құрылымына» тікелей қатысы бар» - деп жазады ол. Когнитивті психологияның жетістіктері, когнитивтік ғылымның қазіргі заманғы пәні, сондай-ақ зейін, есте сақтау, қабылдау, мәселелерді шешу, шығармашылық, жан-жақты интеллект, ойлау және тілді қолдану салалары арқылы адамның әртүрлі қабілеттері туралы көп нәрсе біле алдық. Бұл жетістіктердің білім беру психологиясы, даму психологиясы, элеуметтік психология, тұлға психологиясы, аномальды психология, сондай-ақ психолінгвистика сияқты басқа да заманауи

психологиялық пәндерге қосқан үлесі өте маңызды болды және солай қала бермек. Осы сәтте Гарднер, Гоулман, Стернберг, Клакстон және Канеманның жұмыстары ойға оралады.

Дегенмен, Бадридың айтуынша, рухани психология рухани ағартуға бағытталған қабілеттерді жандандырумен айналысады және «Егер мұсылмандар рухани ағарту мен терең білім кезеңіне (*shuhūd*) трансценденттік сапарында адал табынушылардың рухани жолына түскісі келсе, олар терең медитациялық ойтолғамнан артық нәрсе таба алмайды».

Сонымен қатар, рухани даму Мұхаммед Пайғамбардың (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) *jihād al-akbar*, яғни төменгі «мен»-мен күрес, деп атағанына, немесе Құраннан Зарият сүресінің 21-22-аяттарынан келтірген мысалым бойынша, *nafs al-ammārah*, яғни, мәжбүрлі немесе үстем «мен»-мен күресуге тәуелді деп айтуға болады. Бекітілген идеялар мен автоматты әдеттерге негізделген жылдам, шартты ойлаудың басым болуы туралы когнитивті психологияның эмпирикалық тұжырымдарын ескере отырып, біз өзіміздің әлі толық зерттелмеген наным-сенімдеріміз, құштарлықтарымыз бен мәжбүрлі қалауларымыздың Құранда бірнеше рет айтылғандай, бізге «есту, көру және жүрек» арқылы берілген адамның әлеуетін толық жүзеге асыруға қалай кедергі келтіретінін түсіну үшін көптеген пайдалы нәрселерді таба аламыз. Сонымен қатар, «Шын мәнінде, адам өзі өзгермейінше, Алла оның (жағдайын) өзгертпейді». (Ра'д сүресі, 11-аят) Мұқият өзін-өзі талдау процесін батыстық когнитивті психологиядан алынған білімнің арқасында жеңілдетуге болады, бірақ ол қазірдің өзінде дәстүрлі ислам тәжірибесінде *muḥāsabah* (өзін-өзі түгендеу немесе есеп беру) орныққан, яғни ол біздің өз дамуымызды саналы бақылауға алуға және өзімізді жақсы жаққа өзгертуге тырысатын өзін-өзі әділетті түрде сынға алудың ретроспективті процесі дегенді білдіреді. Психологиялық тұрғыдан біздің шартты және мәжбүрлі қасиеттерімізді танып білу, *muḥāsabah* практикасы арқылы кемшіліктерімізді мойындаумен бірге, когнитивті психология

пәні мен дәстүрлі исламдық психо-рухани тәжірибені шығармашылықпен толықтырудың жақсы мысалы болып табылады.

Бұл түсініктемелердің ешқайсысы бізді Бадри кітабының мәнін, яғни оның медитациялық ойтолғамның (*tafakkur*) сөзсіз рухани табиғаты туралы сипаттамасын терең түсінуден алшақтатуға арналмаған. Бірінші басылымның кіріспесінде Бадри исламдық ойтолғамның бұл түрін 20-ғасырдың соңғы бірнеше онжылдықтарында көптеген батыс ізбасарларының назарын аудартқан трансцендентальды медитация сияқты басқа тәжірибелермен салыстыратынын атап өтті, бірақ тағы да қазір зерттеуге болатын заманауи контекст бар және бұл – бірінші басылым шыққаннан кейін Батыста «зейіннің» танымалдылығының артуы.

Шынайы «зейіннің» тамыры – рухани «ағартушылыққа» қол жеткізуге бағытталған терең медитацияның буддистік тәжірибесі, бірақ йога сияқты Шығыс діндерінен алынған кейбір басқа рухани тәжірибелер сияқты, Батыста Құдайдың ақиқаты жайында хабардарлықты арттыру және оны терапевтік мақсатқа айналдыру үшін оның трансценденттік рухани мақсатына жету үрдісі бар жеке «әл-ауқат» құралы. (немесе йога жағдайында, икемділікті немесе «өзек күшін» жақсарту үшін жасалатын созылу жаттығуларының физикалық жиынтығы) Бұл зейіннің қазіргі уақытқа назар аудару тәсілі ретінде немесе стрессті, депрессияны, мазасыздықты, тіпті психоз бен нашакорлықты азайту құралы ретінде құнды болуы мүмкін дегенді білдірмейді, бірақ оның негізгі мақсаты Құдайға бағытталған және оны стресс пен жағымсыз мінез-құлықты азайту үшін тек зайырлы және ғылыми әдіс ретінде ғана қолданудан асып түседі. Соңғы кезекте, ол өзінің ең бұзылған түрінде «жеке тиімділікті» арттыру немесе осы әлемде үлкен жетістікке жету құралы ретінде ойластырылған болатын! Ол тіпті бірлескен және әскери салаларда назар мен айқындылықты арттыру үшін қолданылады. Мұнда бізде адам күшін арттыру үшін жоғары рухани тәжірибені тривиальды, материалистік иемдену және онда Құдай толығымен ұмытылған немесе маңызды емес төмендетілген тәжірибе бар.

Дегенмен, «әл-ауқатты» жақсартудың редуccionистік «зайырлы» әдістері мен діни дәстүрлерден бастау алатын шынайы ойлау тәжірибелері арасында айтарлықтай айырмашылықтар болса да ислам мен «Батыс» арасындағы шешілмейтін дихотомияны ұсыну қажет емес. Әрине, батыста көптеген медитация практиктері бар, олар өз тәжірибесінің ең жоғары деңгейінде жұмыс істеуге ұмтылатын шынайы рухани ізденушілер болып табылады, сол сияқты діни қауымдастықтардың, соның ішінде діни тәжірибесі доктринаны, белгіленген рәсімді және заңды ережелерді ресми түрде сақтаудан аспайтын және Құдайды еске алудың ең терең түрін құптамайтын немесе ғибадаттың ең жоғары түрі ретінде терең толғанысқа түспейтін мұсылмандардың да көптеген жақтаушылары бар. Ибн Аббас Пайғамбардың (с.ғ.с.): «Бір сағаттық ойтолғам ғибадат еткен бір түннен артық», - деп мәлімдегенін айтады, ал басқа дереккөздерде «Бір сағаттық ойтолғам бір жылдық ғибадаттан жақсы» делінген.

Ислам мен «Батыс» арасындағы қатаң дихотомиядан аулақ болғымыз келетіні сияқты, медитация мен ойтолғамның «Шығыс» және «исламдық» формалары арасындағы категориялық айырмашылықтар олардың арасындағы нақты ұқсастықтарды жасыруы мүмкін екенін мойындауға болады. Егер Бадри «терең білімді» *tafakkur* ықпал ететін «трансцендентальды саяхаттың» мақсаттарының бірі ретінде шынайы бағаласа, ол сондай-ақ сол тәжірибе арқылы қол жеткізуге болатын «рухани ағартушылықты» анық бағалайды және бұл буддизмдегі немесе Веданта мектептеріндегі адам жанына ақырғы метафизикалық шындықты түсінуге бағыт беретін медитациялық ойтолғамның түпкі мақсатына ұқсас деп айтуға болады.

Мұндай ұқсастық Реза Шах-Каземидің «Ислам мен буддизм арасындағы ортақ негіз» атты жаңашыл кітабында егжей-тегжейлі қарастырылды. Мұхаммед Хашим Камали осы шабыттандыратын жұмыстың алғысөзінде оның «Құран мен Сүннет ілімдеріне жаңа көзқарасты қалай дамытатынын» түсіндіреді, бұл ислам тұрғысынан буддистерді ашық жазбалардың ізбасар-

лары деп санап, осылайша оларды *Ahl al-Kitāb* («Кітап адамдары») ретінде қарастыруға болады деп болжайды.

Дәл осы жұмысқа өзінің Кіріспесінде Гази бин Мұхаммед Ислам мен Буддизм арасындағы айқын ұқсастықтар мен айырмашылықтарды қысқаша сипаттайды: «Абсолютті біртұтас болып табылатын жоғары ақиқатқа (*Al-Haqq*) сену» және «Рақымның қайнар көзі және адамзат үшін нұсқаулыққа» сену; «әр жан ақыреттегі әділеттілік қағидатына жауап береді» деген сенім; «барлығына жанашырлық пен мейірімділіктің моральдық борышын көрсету қажеттілігіне» деген сенім; «адамдар өте рационалды білімге қабілетті» деген сенім, бұл әлемдегі құтқарылу мен ағартудың қайнар көзі; «дұға, медитациялық ойтолғам немесе үндеу түрінде болсын рухани тәжірибенің тиімділігі мен қажеттілігіне» деген сенім; және «эго мен құмарлықтан бас тарту» қажеттілігіне сену».

Монотеизмге қатысты Шах-Каземи *Udana*, яғни Буддистік жазбалардың, исламның алғашқы дәлелдері «жалғыз және қайталанбас Құдайдан басқа тәңір жоқ» деп мәлімдегендей, түпкілікті шындықтың бірлігін қалай нығайтатынын көрсетеді. Құранда абсолютті Біртұтас деп сипатталған нәрсе метафизикалық тұрғыдан Будда сипаттаған «бөлінбейтінмен» мен бірдей.

Сол сияқты, үнді философиясы мен діни тәжірибесі Адвайта-Веданта (дуалистік емес) деп аталатын рухани іске асырудың классикалық үнді жолдарының бірін, Брахманды бар нәрсені құрған және ұстап тұрған мәңгілік, өзгермейтін метафизикалық, ең жоғары, түпкілікті және алғашқы шындық ретінде тануда толығымен монотеистік деп санауға болады.

Мұсылмандарға христиан дініндегі дұға ету мен ойтолғам тәжірибесін терең құрметтеуді Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) бұйырған болатын және олардың христиандармен келісімдерінің мәні (жақында Джон Эндрю Морроудан белгілі болғандай) христиан қауымдастықтарын «қиямет күніне дейін» белсенді түрде қорғау болды. Ислам, буддизм және Адвайта-Веданта арасындағы рухани тәжірибенің тиімділігі мен қажеттілігіне

деген сеніміндегі айтарлықтай айырмашылықтардың (ол дұға, медитациялық ойтолғам немесе үндеу түрінде болсын) исламдық мистикалық дәстүрлерде кейбір шығыс дәстүрлеріндегі жоғары деңгейлі медитациямен үндесетін нақты бағыттар бар екенін көрсететіндігі аз бағаланады. Мұнда сопылық ордендердің көпшілігіне тән *murāqabah* тәжірибесі ойға оралады. Бұл «қарау», «қадағалау» немесе «қамқорлық жасау» мағыналарына ие және «рухани зейінді» (Джеймс Моррис аудармасы бойынша) немесе терең медитацияны білдіреді, ол арқылы адам өзінің жанын және рухани жүрегін қадағалайды немесе оған қамқорлық жасайды және сол арқылы өзінің Жаратушысына деген терең білім мен сүйіспеншілікке ие болады. Ибн Араби берген *murāqabah* сипаттамасы бұл қабілетті «тыңдаушы жүректің» ішкі сезімталдығымен анықтайды, ол тікелей Құдайдың берген бағыт-бағдарына ашық болады, ойлардың үздіксіз ағымын жіберіп, тек Құдайдан пана іздейді. Дәл осы ішкі тыныштық пен жүректі тазарту көптеген діни және рухани дәстүрлердегі медитация тәжірибесінің негізі болып табылады.

Джалаладдин Руми өзіне тән нақты бейнемен тыңдаушы жүректің ішкі сезімталдығын тәрбиелеуді Құдайға «терезенің» ашылуымен салыстырады. Ғұрыптық дұға ету кезінде Пайғамбардың (с.ғ.с.) қуанышы туралы аңызға түсініктеме бере отырып, ол былай деп жазады:

Жан терезесі ашылып,
көрінбейтін әлемнің тазалығынан,
Құдайдың кітабы келді маған.
Кітап және Құдайдың рақым нұры,
тереземнен үйіме жарық кірді,
менің нақты және бастапқы бұлағымнан.
Терезесі жоқ үй – тозақ болса;
Шынайы діннің мәні – терезе жасағанда.
[Маснави, III, 2401-2405].

Бұл, әрине, үндеу (*dhikr*) немесе медитациялық ойтолғам (*tafakkur*) тәжірибесі арқылы ашылған терезеге де, салттық дұғаның толық саналы тәжірибесінде ашылған терезеге де қатысты. Әл-Ғазалидың айтуы бойынша: «Құдайды еске алу жүрекке мықтап енген кезде, адам бірауыздылық күйге жетеді (*ikhhlāṣ*) және оның тұлғасының бағыты толығымен өзгереді».

Мәлік Бадри исламдық ойлау тәжірибесінің тереңдігі мен кендігін ашып, үлкен жақсылық жасады. *Tafakkur* қатысатын жоғары қабілеттердің ауқымын түсіне отырып, ол ең алдымен мұсылмандарды өздерінің жоғары кәсібін ұстануға және сол арқылы бүкіл адамзатқа қызмет етуге шабыттандыратын исламның рухани жоғары, толық адамдық және шынайы біртұтас көзқарасын қалпына келтіру жолын көрсетеді.

Алла бәрімізді осы көрегендік пен жоғары мақсатқа бағыттасын.

АВТОРДЫҢ КІРІСПЕСІ

Бұл кітап араб тілінде жазылған түпнұсқадан көп жағынан ерекшеленеді, өйткені мен оның мазмұнының бір бөлігін, соның ішінде тақырыпты жаңартып, түзетіп, елу екі беттен асатын жаңа материал қостым – ол бастапқы көлемнен екі есе аз.

Ағылшын тілді оқырмандарға арналған мәтіндерді жазу мазмұны мен стилін өзгертуді қажет етеді, өйткені Құран аяттары мен Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.)** сөздерінің нақты аудармасы жасалуы керек; бұл сондай-ақ әдемі араб прозасы мен поэзиясына сілтеме жасауға да қатысты. Шынында да, араб тілі – ағылшын тілінде кездеспейтін сөздер мен сөз тіркестері бар өте артикуляцияланған тіл. Мысалы, мен *khushū* ‘ сияқты нәзік ішкі эмоцияларды сипаттайтын бірқатар діни-бағдарланған Араб терминдері үшін нақты ағылшын тіліндегі баламасын таба алмадым. *Khasha* ‘ етістігінен шыққан бұл термин адамның қозғалмайтын, үнсіз, қорқатын және бағынатын дәрежеге дейін толық кішіпейілділік күйін білдіреді. Мұсылман үшін ол сүйіспеншілікпен, мойынсұнушылықпен және қорқынышпен араласқан Құдайдың ұлылығын эмоционалды тұрғыдан бағалау сезімдерін көрсетеді. Араб-ағылшын сөздіктерінде бұл сөз көбінесе «мойынсұну» деп аударылады, дегенмен араб тіліндегі «мойынсұну» - бұл *istislām*, *khushū* ‘ емес, өйткені адам күшке оны ұнатпай немесе оның әсемдігін бағаламай-ақ толықтай мойынсұнуы мүмкін; ол тіпті оны жек көруі мүмкін! Осылайша, *khushū* ‘ қажет болған жағдайда бағыну деген мағынаны қамтиды, бірақ керісіншесі дұрыс емес. Аудармаға байланысты мүмкін болатын шатасудың тағы бір мысалы – *yaghbiṭ* етістігі. Араб тілінен аударғанда, бұл адам өзіне басқа біреудің белгілі бір деңгейде жақсырақ екенін, оған қызғанышпен қарайтынын және оған ұқсағысы келетінін, бірақ оны бар нәрседен айырғысы келмейтінін мойындайтынын білдіреді. Бұл жақсы эмоция

** Саллал-лаһу ғаләйһи уә салләм. Оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын. Мұхаммед Пайғамбардың аты аталғаннан кейін айтылатын сөз тіркесі.

деп саналады. Алайда, егер адамның сезімдері жойқын болса және басқа адамның қолында барын жоғалтқанын қаласа, онда араб термині *hasad* қолданылады және бұл күнәкар эмоция болып саналады. Бұл жақсы және жаман эмоциялар арасындағы нәзік жіктелім ағылшын тілінде жоқ, онда оң немесе кем дегенде күнәкар емес қызғанышты білдіретін сөз жоқ. Сондықтан менің ойларымның дұрыс айтылғанына көз жеткізу үшін көптеген үзінділерді қайта жазуға тура келді.

Бұл кітаптың негізгі тақырыбы болып табылатын *tafakkur* сөзінің де ағылшын тіліндегі нақты аудармасы жоқ. Мағынасы жағынан оған ең жақын екі сөз, атап айтқанда «медитация» және «ойтолғам» *tafakkur* терминіне шынайы исламдық діни өлшем бермейді.

Оқырман осы зерттеу барысында көргендей, *tafakkur* сөзі, ойтолғам мен медитация сияқты, терең толғаныс пен рефлексияны ұсынады, бірақ бұл медитациялық ойтолғамның мақсаты міндетті түрде рухани болып табылады. Бұл – оның кең ғаламдағы жаратылысын бағалау арқылы Құдайға табынудың күрделі түрі.

«Ойтолғам» және «медитация» сөздері ағылшын сөздіктерінде бір-бірінің орнына жиі қолданылады, дегенмен медитация әдетте рухани мәселелер туралы терең ойлану үшін қолданылады. Алайда, «медитация» термині Шығыс діндерінің руханилығына қатысты жиі қолданылатыны соншалық, оны *tafakkur* сөзінің мағынасын түсіндіру үшін қолдану жаңылыстыруы мүмкін. Бұл, әсіресе, Шығыс діндерінің медитация рәсімдерінің сананың өзгерген күйлеріне жету үшін саналы байсалды ойлауды құрбан етуге бейім екеніне көз жеткізген кезде байқалады, ал *tafakkur* Исламдық ғибадат түрі ретінде рационалды ақыл, эмоция мен рухты біріктіретін когнитивті рухани қызмет болып табылады. Дәл осы себепті мен кітаптың атауында «медитация» емес, «ойтолғам» терминін қолданғанды жөн көрдім. Сондай-ақ, ойтолғам, медитация, рефлексия, терең ойлану, толғаныс немесе осыларға ұқсас терминдер қолданылған кезде, олар жай ғана *tafakkur* сөзінің мағынасын біл-

діру үшін қол жетімді ең жақын терминдер екенін атап өткен жөн.

Мен бірнеше басқа араб терминдерінің анықтамалары мен күрделі семантикалық айырмашылықтарын егжей-тегжейлі сипаттаудан әдейі аулақ болдым, мысалы, рух (*rūh*), жан (*nafs*) және жүрек (*qalb*), өйткені бұл бүкіл томды қажет етеді және оқырманды мен жеткізгім келетін қарапайым хабардан алшақтатады. Мен бұл терминдердің барлығы тек бір рухани мәнге қатысты және әртүрлі атаулар оның орындайтын әртүрлі функцияларын білдіреді деген әл-Газалидың ұғымын ұстанбасам да, мен оны осы кітапта қабылдадым.

Қорытындылай келе, мен Суданның Хартум қаласындағы ХИОИ кеңсесіне ризашылығымды білдіргім келеді, онда маған араб тіліндегі түпнұсқа басылымды жазу үшін кітапхана ресурстарын пайдалануға мүмкіндік берілді. Атап айтқанда, мен директор Абдаллах Макки мен Ситтана Хамад ханымды атап өткім келеді, ол бүкіл кітапты менің айтып отыруым бойынша қолмен жазып шықты, өйткені 1980 жылдары біздің ешқайсымыз компьютерді қолдана алмадық!

Менің жұмысымды ағылшын тіліне аудару туралы шешім қабылдағаны үшін ХИОИ-ға, ал Лондон кеңсесіне бірінші басылымда да, жаңа екінші басылымға қолжазбаны дайындауда да нақтылауды қажет ететін жетіспейтін сілтемелер мен тармақтарды басып шығару және оларға назар аударуыма көп жұмыс жасағаны үшін ризамын. Мен сондай-ақ профессор Абдулвахид Лулуға аударманың бастапқы нұсқасын дайындаудың күрделі тапсырмасын орындағаны үшін өте ризамын.

Мен сондай-ақ доктор Джереми Хензел-Томасқа осы екінші басылымға құнды және ауқымды кіріспе жазып бергені үшін үлкен ризашылығымды білдіргім келеді, ол оқырмандарға пайдалы болатын зияткерлік және ынталандырушы идеяларды ұсынады және олардың ашылуына және осы жұмыста келтірген дәлелдерімді түсінуге жол көрсетеді.

Қорытындылай келе, мен бұл кітапты өмірімнің бөліктері болған үш әйелдің бақытты жандарына арнағым келеді: анам Нафиса және екі тәтем Маймуна және Сакина.

МӘЛІК БАБИКИР БАДРИ

Стамбул Заим университеті, Түркия

Наурыз, 2018ж.

БІРІНШІ БӨЛІМ

Ойтолғам:

Қазіргі перспективадағы психология

Исламдағы құлшылық түрлерінің ең жоғарысы болып табылатын, қазіргі Батыс психологиясы тұрғысынан зайырлы және мәдени ауқымды тақырып саналатын исламдық ойтолғамды (*tafakkur*) талқылау оғаш болып көрінуі мүмкін, дегенмен, мұсылман діндарлары мен шығыстағы психология студенттерінің көпшілігі әлі де оның ықпалында, мен кітапты осы тараудан бастаудың маңыздылығын түсіндім. Бұл түсінік әлі күнге дейін дін психологиясы бойынша батыстық психоаналитикалық оқулықтармен Ислам этикасынан дәріс беретін мұсылман оқытушыларына пайдалы болады деп үміттенемін. Олар психологияны "исламдастырамыз" деп мәлімдегенімен, олар исламды бейсаналық түрде зайырландыруы мүмкін! Бұл кітаптың оқырмандарының көпшілігі қазіргі Батыс психологиясын оқымағандықтан, мен өзімнің түсіндірмелерімді әдейі жеңілдеттім. Сол сияқты, құлшылық ету түріндегі исламдық ойтолғам тұрғысынан қазіргі психологияны терең сынға алу қарапайым оқырман үшін тым ауыр болатынын сезіндім.

Исламда құлшылық түрі ретіндегі ойтолғамды, ең алдымен, Батыс психологиясының медитация процедураларына деген қызығушылығы және олардың сананың өзгерген күйлерін тудыру қабілетіне деген соңғы қызығушылықтары аясында қарастыруға болады. Алайда, исламдық ойтолғам медитацияның босаңсытатын артықшылықтарына қол жеткізе алатынына қарамастан, кейінірек көретініміздей, ол Шығыс діндерінен алынған медитация процедураларының барлық басқа түрлерінен ерекшеленеді, өйткені оның негізгі мақсаты әрі танымдық, әрі интеллектуалды.

Исламдық ойлолғамда сананың өзгерген күйлері өз алдына мақсат емес, өйткені мақсат- ғаламның Жаратушысы және Қолдаушысы ретінде Құдайды тереңірек білу. Демек, исламдық ойлолғамды терең психологиялық талқылау ойлау психологиясына ерекше назар аудара отырып, когнитивті психология саласына жатады.

Когнитивті психология саласы өзінің нақтыланбаған түрінде бихевиоризм басым болғанға дейін психологияның алғашқы мектептерінің назарында болды. Сол күндері психология негізінен адамдардың санасын, олардың сезімдерін, ойларының мазмұнын және ақыл-ойының құрылымын зерттеу үшін қолданылды, тек осы бағыттар арқылы білім алу мәселесіне назар аударды.

Бихевиористік мектеп ынталандыру және бақыланатын реакциялар арқылы үйренуге болатын және психологияның негізіне айналатын мүлдем жаңа тәсілді енгізді; сезімдер, ақыл-ой компоненттері және ойлау процесі тікелей бақылауға болмайтын сұрақтар болып саналды және оларды зерттеу үшін қолданылатын әдістер (мысалы, интроспекция, сондай-ақ, ішкі тәжірибені бақылау және хабарлау) бұлыңғыр, сенімсіз және эксперименттік процедуралар арқылы бақыланбайтын болғандықтан сынға алынды. Тиісінше, психологияның физика мен химия сияқты нақты эксперименттік ғылымға айналуын қалаған бихевиористер өз жұмыстарын зертханада байқалатын құбылыстармен шектеді, ал өлшеуге және бақылауға болатын реакциялар олардың эксперименттік және ғылыми қызығушылықтарының орталығына айналды. Екінші жағынан, адам бойында орын алатын когнитивті және эмоционалды әрекеттер мазмұнын байқауға болмайтын жабық қара жәшік ретінде қарастырылды, демек, зерттеуге уақыт жоғалтпау керек. Осылайша, адамдардың бихевиористік көзқарасы олар белгілі бір тітіркендіргіштерге ұшыраған кезде зерттеуші бақылай және болжай алатын реакциялармен жауап беретін қарапайым машиналар болды. Бұл тәсіл психологиялық зерттеулер саласынан ойтолғамды автоматты түрде алып тастады.

Адамның рухани және ішкі танымдық әрекеттерін елемей арқылы физикалық және биологиялық ғылымдарға еліктеу әрекетін бихевиоризмнің негізін қалаушы Дж. Б. Уотсон сөзсіз негіздеген. Ол адамдарға тек жануарлар ретінде қарау керек екенін атап өтті: олар басқа жануарлардан тек бақыланытын мінез-құлық түрлерімен ерекшеленеді. Сондықтан, ғылым жағынан қарасақ, психологтар адамдарды жануарлармен бірдей деңгейде зерттеуі қажет. Ол былай деп жазады:

[бихевиоризм] бір нәрсені жасауға тырысады: адамды эксперименттік зерттеуге көптеген зерттеушілер адамнан төмен жануарларды зерттеуде көптеген жылдар бойы пайдалы деп тапқан бірдей процедураны және сипаттау тілін қолдану. Біз ол кезде де, қазір де адам басқа жануарлардан тек өзі көрсететін мінез - құлық түрлерімен ерекшеленетін жануар екеніне сендік.

Сіз психолог ретінде ғылым жағынан қарастырғыңыз келсе, адамның мінез-құлқын сіз өлтіріп жатқан бұқаның мінез-құлқын сипаттау кезінде қолданатын терминдермен гана сипаттауыңыз керектігі факт болып келеді.¹

Осы шектеулі перспектива әсерінен және Иван Павловтың кондициялау арқылы білім алуға қосқан үлесінен шабыттанған бихевиористер стимул-жауап байланысы арқылы адамның әрбір психикалық және психологиялық әрекетін түсіндіруге кірісті. Тіпті ойлау процесі стимул-жауап ассоциацияларының желісі тұрғысынан түсіндірілді және монолог ретінде қарастырылды.

Адамдарды мұндай адамсыздандырудың басты мақсаты психологияны ғылыми топтамаға айналдыру болды. Тағы бір маңызды мақсат Батыс қоғамдарын секуляризациялау және оларды діннің құрсауынан босату болды. Осыған байланысты Уотсон адамдардың жануарларға жатқызылуын қабылдамайтынын, және оларды Құдай жаратқанына және өлімнен кейінгі

өмір бар екеніне аңғалдықпен сенетініне өкінетіні анық. Ол былай дейді:

Адамдар өздерін басқа жануарлардың қатарына қосқысы келмейді. Олар өздерінің жануарлар екенін мойындауға дайын, бірақ 'қосымша басқа нәрсе'. Бұл 'басқа нәрсе' қиындықтар тудырады. Бұл 'басқа нәрсе' дін, ақырет, адамгершілік, балаларға, ата-аналарға, елге және сол сияқтыларға деген сүйіспеншілік ретінде жіктелген барлық нәрсені қамтиды.²

Жоғарыда айтылғандардан бихевиоризм адамдардың туа біткен жақсы немесе жаман табиғатқа ие екенін және олар сенетін нәрсе шынайы да, жалған да емес екенін үзілді-кесілді жоққа шығаратыны анық. Желді күндегі құрғақ жапырақ сияқты, олардың табиғаты, құндылықтары мен сенімдері толығымен қоршаған орта факторларымен анықталады; бихевиористік тұжырымдамада қандай да бір жаһандық этикалық шындыққа немесе моральдық стандарттарға орын жоқ. Ол сондай-ақ адамның таңдау еркіндігі және моральдық немесе рухани шешімдерді саналы түрде қабылдауы туралы кез-келген ұғымды жоққа шығарады. Мұндай психология шеңберінде ойлау және ішкі танымдық рухани ұғымдар мен сезімдер туралы айту мүмкін емес.

Әйгілі британдық невропатолог Джон Эклс бихевиоризмнің бұл сынын құптап, бихевиоризм үстемдік ететін ұзақ қараңғы түнде:

ақыл, сана, ойлар, мақсаттар мен сенімдер сияқты сөздер «сыпайы» философиялық дискурста рұқсат етілмейтін «лас» сөздер болып саналды. Бір қызығы, ең көрнекті философиялық ұятсыздықтар төрт әріптен тұратын жаңа класс - ақыл, өзім, жан, ерік болды.³

Психоанализ және биологиялық перспектива сияқты психологияның басқа да басым көзқарастары мен мектептері бихевиористермен келіспесе де, олар зайырлылық пен саналы

ойлау деңгейін төмендетуге келгенде толықтай келіседі. Мысалы, классикалық фрейдтік психоанализ адамның мінез-құлқын бейсаналық жыныстық және агрессивті импульстармен толық анықталған деп санайды, яғни адамдардың саналы идеялары, олардың ойлолғамы, пайымдаулары мен дәлелдеулері олар білмейтін тереңірек жасырын ақылдың жанама өнімдері болып табылады. Фрейд діннің өзін Иллюзия және жаппай обсессивті невроз ретінде қарастырды!

«Органикалық» биологиялық перспективаға негізделген дәстүрлі нейропсихиатрия сонымен қатар саналы ойлаудың, таңдау еркіндігінің және адам болмысының өзгермейтін рухани-адамгершілік стандарттарының маңыздылығын төмендетеді. Биологиялық детерминизм, оның асыра айтылған түрінде, қалыпты немесе қалыптан тыс адамдар жасайтын барлық нәрсе олардың тұқым қуалайтын гендерімен, жүйке жүйесімен және туа біткен биохимиясымен толығымен реттеледі деп тұжырымдайды Бір зерттеуші былай деп сипаттайды: «Кез келген бұрмаланған идеяның немесе әрекеттің артында мидағы бұрмаланған молекула жатыр». Теориялық тұрғыдан олар бұл туа біткен биологиялық аспектілердің қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі компьютердің қатты дискісіндегі бағдарлама сияқты деп санайды: егер сіз барлық бөлшектер мен айнымалыларды білсеңіз, тиісті адамның болашақ мінез-құлқын дәл болжай аласыз. Демек, олар дін әрқашан адамдардың саналы таңдауы деп санайтын және олар үшін жауап беруі керек адамның этикалық мінез-құлқының көп бөлігін еңсерілмейтін биологиялық детерминизм тұрғысынан түсіндіреді. Мысалы, бірқатар зерттеулер жыныстық азғындықтың терең тамырланған және биологиялық бағдарламаланған импульс екенін дәлелдеуге тырысты, сондықтан адамдарды өздерінің гендері жасаған инстинкттерге ергені үшін айыптауға болмайды.

Егер исламдық ойтолғамды психологиялық тұрғыдан зерттеу міндетті түрде адамдардың саналы ішкі когнитивті ойлары мен сезімдерімен айналысатын болса, онда Батыс психоло-

гиясының осы үш басым көзқарасының (бихевиоризм, фрейдтік психоанализ және нейропсихиатрия) көмегі аз немесе мүлдем болмауы мүмкін.

Шынында да, осы көзқарастардың екеуі адамдарды сыртқы стимулдар немесе биологиялық және биохимиялық факторлар басым болатын механикалық тіршілік иелері ретінде қарастырады, ал үшіншіге сәйкес, біздің саналы ойлауымыз бен сезімдеріміз біздің бейсаналық және эго-қорғаныс механизмдерін алдау болып табылады. Сондықтан, көптеген жылдар бойы адамның мінез-құлқына ғылыми түсініктеме беру арқылы қадірленгеніне қарамастан, бұл психологиялық мектептер және олардың күрделі когнитивті әрекеттер мен сезімдерді жасанды түрде жеңілдетуі қанағаттанарлық нәтиже бере алмағаны таңқаларлық емес. Елу жыл бұрынғы оптимизм қазір сейілді және Батыс қоғамдарының әлеуметтік және психологиялық проблемалары күрт өсуі бойынша экономикалық инфляциядан асып түскен жалғыз айнымалылар болса керек. Олардың сәтсіздігі таңқаларлық емес, өйткені адамзат психологиясы өзінің барлық күрделі айнымалыларымен және рухани аспектілерімен ешқашан зертханалық эксперименттердің химиялық және физикалық деректеріне дейін төмендетілуі мүмкін емес.

Физика және химия сияқты нақты пәндер тарихи дамуының ұзақ кезеңіне байланысты ғана емес- кейбір психологтардың пікірінше - сонымен және одан да маңыздысы, олардың таза материалдық табиғатының арқасында таңғаларлық жетістіктерге қол жеткізді. Бұл екі пән материя мен энергияның мінез-құлқын және олардың нақты өзара әрекеттесуін түсіндіру үшін негізгі өлшем бірліктері мен жан-жақты теорияларды қалады. Материя мен энергияның екі факторы іргелі болып табылады, өйткені атом және оның құрамдас протондары мен электрондары туралы түсінік болмаса, эксперименттік ғылымдар көп нәрсеге қол жеткізе алмас еді. Биологияның негізгі бірлігі ретінде жасуша туралы немесе тұқым қуалаушылықты зерттеудегі гендер туралы да осыны айтуға болады.

Алайда психологияда адамның мінез-құлқының күрделі табиғаты және оның материалистік емес табиғаты мұндай негізгі бірліктерге немесе негізгі іргелі ұғымдарға сәйкес келмейді. Бұл фактіні елемеуге тырысу сөзсіз сәтсіздікке ұшырайды және көп ұзамай ұмытылады. Бұл қиындықты көрсету үшін мысал ретінде шартты рефлекс тұжырымдамасын алуға болады, өйткені ол психологиядағы ең қарапайым ұғымдардың бірі ретінде қарастырылды және көптеген бихевиористер тарапынан мақұлданды.

Шартты рефлекс дегеніміз не? Аш ит қоңыраудың дыбысын естиді және оған бірден кептірілген ет беріледі. Процесс иттің қоңырау соғылған кезде сілекей шығара бастағанға дейін қайталанады. Бұл сілекей жасанды стимул – қоңырауға - шартты рефлекс ретінде белгілі. Кондицияны адамдарға оңай қолдануға болады, мысалы, олар жыпылықтаған жарыққа тізе қимылымен немесе жыпылықтаған қоңырау дыбысына рефлексивті жауап беруді үйрен кезінде қолдануға болады. Бұл құбылысты Ибн Сина және әл-Ғазали сияқты алғашқы мұсылман ғалымдары сипаттағанымен, оны алғаш рет белгілі орыс физиологы Иван Павлов эксперименталды түрде зерттеді.

Кондиция арқылы білім алу қарапайым білім алудың кейбір аспектілерін түсіндіре алады, бірақ оны психологиядағы маңызды бірлік ретінде қарастыруға болмайды, өйткені психологияның көптеген салалары мұндай қарапайым стимул-жауап байланыстарына негізделмеген. Мысалы, әлеуметтік психология, гуманистік психология, қабылдау, тіл үйрену және осыған ұқсас салаларды кондицияның стимул-жауап қарапайым парадигмасына дейін төмендетуге болмайды. Сол сияқты, адамның мінез-құлқының терең және күрделі аспектілерін кондицияның заңдарымен түсіндіруге болмайды. Мысалы, стимул мен шартты рефлекстерді қолдана отырып, "махаббатты" қалай түсіндіруге болады? Бұл мінез-құлықтың күрделі табиғатында мұндай шектен тыс фрагментацияға орын жоқ.

Дәл осындай қиындықтар психологияның физикадағы Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы немесе Дарвиннің

эволюциялық теориясы сияқты жан-жақты теорияны қалыптастыруға кедергі болды. Соңғы ғылыми жаңалықтар соңғысының кейбір кемшіліктерін анықтағанымен, ол әлі де жалпы және жан-жақты биологиялық теория ретінде қызмет етеді. Психоанализ, гештальтпсихология және білім алу теориясы сияқты қазіргі психологиядағы кейбір мектептер мен перспективалар жан-жақты теорияны қалыптастыруға тырысты, бірақ олардың ешқайсысы сәтті болмады және олардың күші жай ғана Батыс психологиясының тарихына енді.⁴

Бұл бірінен соң бірі орын алған сәтсіздіктер қазіргі психологтардың адамдардың ішкі сезімін, санасын, ақыл-ойын және психикалық процестерін елеусіз қалдыру арқылы өз пәнін эксперименттік ғылымға айналдыруға бағытталған негізсіз әрекеттерінің логикалық нәтижесі болды, өйткені бұлар бұрын олардан олардың жан-дүниесі мен рухани болмысын алып тастаған. Бұл бұрмаланған тәсілге басынан бастап британдық психолог Кирилл Берт сияқты бірқатар көреген ғалымдар қатты қарсы болды, олар психология түпкілікті жойылуға дайындалып жатқан сияқты өзінің жанын, содан кейін ақыл-ойын және ең соңында өзінің санасын жоғалтты деп жиі айтады.⁵

ИСЛАМДЫҚ ОЙТОЛҒАМ ЖӘНЕ КОГНИТИВТІ РЕВОЛЮЦИЯ

Қазіргі психологиядағы адамзаттың бұл бұрмаланған бейнесінің күйреуін көргенде, оны түзету үшін батыстық психологтарға сонша уақыт қажет болғанын түсіну таң қалдырмауы мүмкін. Психология өзінің "ақыл-ойын" қалпына келтіріп, өзінің ішкі саналы когнитивті қызметін қайта тану үшін толық революциядан өтуі керек болды. Бұл революция қазіргі когнитивті революция. Ғалымдар XX ғасырдың ортасынан бастап ойлауға және ішкі когнитивті процестерге көбірек қызығушылық таныта бастады, бірақ психология психоанализ теорияларының стимул-жауап бихевиоризмінің үстірттігін және ғылыми емес бұрмаланған сипатын тану үшін бірнеше ондаған жылдар қа-

жет болды. Бұл қоршаған ортадан алынған ақпаратты талдау және жіктеу кезінде адамдар қолданатын ішкі ақыл-ой әрекеттерін зерттеуге қайта оралуды білдірді.

Психологиядағы бұл жаңа перспектива ғылыми және діни тұрғыдан ойлаудың құндылығын көрсетуімен ерекше маңызды. Бұл когнитивті тәсілді психологияның алғашқы кезеңдеріне оралу деп санауға болатынына қарамастан, қолданылатын әдістер әлдеқайда жетілдірілген және адамның когнитивті қызметін зерттеу үшін арнайы әзірленген технологияларға, неврологиядағы соңғы жетістіктерге және одан да маңыздысы компьютерлік революцияға байланыстырылған. Осы пәндердегі мамандандырылған зерттеулер бихевиоризм қабылдаған механикалық адамның шектеулі тұжырымдамасын анық көрсетті; бұл тұжырымдама адамның 'ақпарат өңдеуші' ұғымымен ауыстырылды.

Қазіргі ғалымдар адамдардың ойлауын, ішкі когнитивті және эмоционалдық процестері мен есте сақтау қабілетін компьютермен салыстырған кезде, олар қоршаған ортадан әртүрлі стимулдар қабылдайтынын, содан кейін оларды кодтайтынын, жіктеп, жадында сақтайтынын, қажет болғанда оларды қалпына келтіретінін сипаттайды. Бұл қарапайым ұқсастыққа келетін болсақ, қоршаған ортадан ақпарат алу компьютердің пернетақтасындағы теруге немесе ақпаратты басқа жолмен беруге сәйкес келеді; жүктелген бағдарламалық жасақтама бар орталық процессор ойлау мен сезім сияқты ішкі когнитивті белсенділікті қамтитын санамен теңестіріледі; және адамның психикалық немесе мінез-құлық реакциялары компьютер мониторында көрсететін бейнеге сәйкес келеді. Компьютер белгілі бір бағдарламаға байланысты оның пернетақтасында терілген белгілі бір әріпке әр түрлі жауап береді, сол сияқты адамдар өз ортасында болатын нақты стимулдарға әр түрлі жауап береді. Сол логикаға сүйене отырып, біз компьютерлерімізге қандай бағдарламалық жасақтама жүктелгенін нақты білетіндіктен, біздің санамызға қандай "бағдарламалық жасақтама" жүктелгенін білуге тырысуымыз керек, өйткені дәл осы "бағдарла-

малық жасақтама" бізді ойлауға, сезінуге және әрекет етуге мәжбүр етеді. Осылайша, психологиядағы зерттеулерді реакцияларды тікелей тудыратын стимулдармен шектеудің қарапайым бихевиористік тұжырымдамасы екіұшты болып шықты.

Бір қызығы, психология және басқа да әлеуметтік ғылымдар адам табиғаты туралы зайырлы редуccionистік көзқарасты қолдауды жалғастырғанымен, технологияның прогрессивті дамуына сәйкес адам бейнесін өзгертті. Адамның бұл компьютерлік моделі мінез-құлық моделіне қарағанда анағұрлым шынайы, өйткені ол қазіргі психологияға оның «ақыл-ойы» мен «санасын» қалпына келтіруге тырысады, бірақ ол адамзаттың шынайы рухани исламдық көзқарасына жетпейді. Батыс психологиясы әлі күнге дейін туннельді көзқарастың ескірген "ғылыми" моделіне әуес. Сонымен қатар, психологиядағы парадигманың өзгеруі, басқа әлеуметтік ғылымдардағыдай, нақты революцияға әкелмейді. "Парадигма" ұғымын танымал еткен философ және *"Ғылыми революциялардың құрылымы"* кітабының авторы Томас Кун "дамыған ғылымдарда парадигмалар болды, бірақ психологияда жоқ" деді.⁶

Бұл, әрине, дұрыс, өйткені дамыған ғылымдарда "парадигманың өзгеруі", Эйнштейннің теориялары Ньютон физикасын толығымен өзгерткендей, жаңа парадигма ескісін құлатып, алмастыратын нақты революцияға әкеледі. Психологияда және басқа әлеуметтік ғылымдарда жаңа парадигмалар – егер оларды осылай атауға болатын болса – үлкен ынта тудырады және көптеген ізбасарларды тартады, бірақ бірнеше жылдан кейін өмір сүруді жалғастыратын және кейде қайтадан өркендейтін ескі парадигмаларды алмастырмайды. Осылайша, когнитивті революция қазіргі психологияда үлкен өзгерістер тудырғанымен, оны бұрынғы тұжырымдамаларға қарсы нақты көтеріліс деп санауға болмайды. Психологиядағы нағыз революция ол өзінің "жанын" қалпына келтіріп, адам табиғатының бейнесін жасау үшін шектеулі ғылыми және медициналық модельдерден босатылған кезде болады. Шынында да, адамның ойлауы мен мінез-құлқының «кешенін» құру үшін биологиялық, психологиялық және

элеуметтік – мәдени факторлардың өзара әрекеттесуі – Батыс психологиясы әлі де қолдайтындай – фотосинтезде өсімдіктер су мен көмірқышқыл газынан глюкоза молекулаларын алу үшін күн энергиясын пайдаланған кезде пайда болатын сутегі, оттегі және көміртектің өзара әрекеттесуі сияқты қарапайым бола алмайды.

Дегенмен, тіпті пәнді өзінің тар көзқарасынан босатуға тырысқан когнитивтік психологияның революциясы әлі де адамның мінез-кұлқы мен психикалық процестерінің психологиялық, биологиялық және элеуметтік-мәдени компоненттерінің осы үштігімен шектеледі. Ол сондай-ақ оның маңыздылығы туралы қазіргі ғылыми дәлелдердің көбеюіне қарамастан рухани компонентті елемейді. Осы үш компонентпен шектеу арқылы, өйткені оларды рухани аспектімен салыстырғанда анықтау оңайырақ немесе діни көзқарастан туындағандықтан рухани аспектіні жоққа шығару арқылы қазіргі психология екіұшты, тиімсіз және абдырап қалады. Бұл көміртегі, сутегі және оттегінің үш элементін пайдалана отырып, фотосинтез процесі арқылы глюкозаның пайда болуын болжайтын, бірақ күн энергиясын оның анағұрлым жоғары және нақты болмағандықтан ғана жоққа шығаратын адам сияқты. Дегенмен, рухани сенім факторы болмаса да және білімнің ілгерілеуіне қарамастан, бұл ішкі психикалық процестерді зерттеу әрқашан стимулдар мен оларға реакциялары, себептері мен салдары бақылаудың немесе өлшеудің күрделі әдісіне жауап бермей өзара әрекеттесетін өте күрделі сала болатынын атап өткен жөн.

ОЙТОЛҒАМ ЖӘНЕ ДЕНЕ/АҚЫЛ ЖҰМБАҒЫ

Адамның ішкі психологиялық және психикалық әлемін зерттеу бізді адамның ең күрделі сұрақтарының біріне қарсы қояды: дене мен ақыл арасындағы байланыс қандай? Бұл сұрақтың жауабы философиялық идеялардың, діни нанымдардың, психологиялық зерттеулердің, жалпы адамзат туралы биологиялық

және органикалық зерттеулер нәтижелерінің, атап айтқанда адамның миы мен жүйке жүйесінің қоспасы болып табылады. Бұл мәселені егжей-тегжейлі талқылау бұл кітаптың шегінен тыс екені анық. Алайда, біз қазіргі психобиологиялық зерттеулер тұрғысынан исламдық ойтоғамды зерттеуге қатысты үлкен қайшылықтардан аулақ бола алмаймыз.

Біз адам миының қызметі туралы өте аз білсек те, материалистер егер бұл сөз бас сүйегінің ішіндегі материалдық 'миға' сілтеме жасау үшін қолданылмаса, адамның "ақыл-ойы" жоқ деп мәлімдейді. Олар сондай – ақ біз "ойлау ақыл-ойы" деп атайтын нәрсе ми химиясындағы және оның электрохимиялық жүйке импульстарындағы ең кішкентай өзгерістердің көрінісі мен "трансляциясынан" басқа ештеңе емес деп санайды, олардың бұған дәлелдемесі - адамдардың ойлауы және шын мәнінде олардың бүкіл табиғаты ми зақымдалған кезде өзгереді. Бұл ұстанымды бихевиористер мен басқа зайырлы психологтар қолдайтыны анық.

Қарама-қарсы топ миды және сайып келгенде адамның мінез-құлқы мен ойлауын басқаратын "ақыл-ой" бар деп мәлімдейді. Бұл топтың ішіндегі көшбасшы – жүйке жүйесін керемет зерттегені үшін Нобель сыйлығын жеңіп алған невропатолог Джон Эклс. Бұл ғалым және оның пікірін қолдайтын ғалымдардың зерттеулері адам миы мен жүйке жүйесінің қызметін тек "ақыл-ой", "саналы жан" немесе Эклс "өзін-өзі танытын ақыл" деп атайтын нәрсенің болуымен ғана толық түсіндіруге болатынын растайды.⁷

Әрі қарай, олар бұл материалдық емес тұлға адамның жүйке және мінез-құлық белсенділігін толығымен басқарады деп мәлімдейді. Егер ми адамның когнитивті процестері мен мінез-құлқын басқаратын жалғыз тұлға болса, материалистердің пікірінше, бірде-бір адам оның миы қабылдаған әрекетке немесе шешімге қарсы бола алмайды немесе дауласса алмайды. Алайда бұлай емес екені анық. Шынында да, егер, мысалы, ерікті ер адам ми қыртысының қозғалтқыш аймағының белгілі бір бөлігіне электрлік стимул берілсе, ол қолының серпілу

қозғалысымен жауап береді; егер оған қолын қозғалтпау бұйырса және мидың электрлік стимуляциясы қайталанса, оның қолы сонда да қозғалады; және егер бұл процесс қайталанса, ол сол қолының қозғалысын екінші қолымен тоқтатуға тырысуы мүмкін. Мұны эксперименттік түрде орындауға болады. Эклс қарсылық білдірер еді: егер ми жалғыз басқарушы орган болса, онда субъект оның миы бұйырғанын жоққа шығармас еді; дегенмен, олай болмағандықтан, қолдың қозғалуына не себеп болды және оны не тоқтатуға тырысты? Ми оны қозғап, ақыл-ой тоқтатпақ болғаны анық.

Эклс және басқа да ғалымдар ақыл-ой мен мидың байланысын түсіндіру үшін хабар тарату станциясы мен теледидар арасындағы байланыс бейнесін жиі пайдаланады. Эклстің пікірінше, материалдық емес, өзін-өзі білетін ақыл-ой миды үздіксіз сканерлейді, зерттейді және басқарады. Егер ми зақымдалса немесе адам санасыз болса, ақыл-ой өз жұмысын жалғастырады, бірақ нәтиже мидың қабылдауының сапасы мен тиімділігіне байланысты болады.⁸ Сол сияқты, егер теледидарда ақаулық болса, оларға берілетін кескін бұзылады немесе мүлдем жоғалып кетуі мүмкін. Сондықтан миды қатысатын жалғыз элемент деп айту кішкентай баланың теледидар экранында пайда болатын адамдар мен бейнелер теледидардың ішінде болады деген сенімі сияқты өте аңғал түсінік! Бұл менің төрт жасар жиенім Әминаға біздің қонағымыз Хамид Умар әл-Имам Омдурман радиосында күн сайын таңертең Құран оқитын құрметті шейх екенін айтқанымда дәл осылай айтқан болатын. Ол: “Бірақ аға, мұндай үлкен адам біздің шағын радиоға қалай кіреді?”

Эклс әйгілі философ Карл Поппермен бірге жазған әсерлі *"Өзім және оның миы"* шығармасында автор жанның өлмейтіндігі туралы діни наныммен келісуге өте жақын келді. Көзі ашық, көкірегі ояу ғалым ретінде өзіндік сананың бар екендігіне қатысты зерттеулеріне көз жеткізген ол өзіне мынадай сұрақ қояды: бұл ақыл-оймен өлгеннен кейін не болады?

Ақырында, әрине, біз соңғы түсінікке келеміз: өлгеннен кейін не болады? Содан кейін барлық ми қызметі біржо-

ла тоқтайды. Белгілі бір мағынада автономды өмірге ие болған өзін-өзі танитын ақыл-ой... енді ұзақ өмір бойы сканерленген, зерттеген және басқарған мидың бұдан былай ешқандай хабарлама бермейтінін байқайды. Одан кейін не болады – бұл соңғы сұрақ.⁹

Экклс айтқандай, ми өлгеннен кейін не болатыны ғалымдарды да, қарапайым адамдарды да толғандыратын басты мәселе. Бұл мәңгілік жұмбақ, өйткені Құдай жанның немесе рухтың шынайы табиғаты, оның денемен қалай әрекеттесетіні және өлгеннен кейін онымен не болатыны туралы білімді бұл дүниеде бізден шектеген, қатаң қорғалатын құпия болуы керек деп бұйырды. Расында да, өлгеннен кейін не болатынын білу жанымыз бен рухымыздың құпиясын ашар еді, ал егер бұл орын алса, бұл өмірдің сынақ орны ретіндегі бүкіл діни сенімі жойылады. Мұхаммед пайғамбар жан туралы сұрағанда, мынадай аят түседі: «Олар сенен жан (рух) туралы сұрайды. Былай айт: «Ол Раббымның әмірінен. Сендерге өте аз мәлімет берілді». (Исра сүресі, 85-аят) Осылайша, жанның шынайы болмысын білу мүмкін емес. Осы себепті Ислам құлшылық етуші мұсылманды күш-жігерін қол жетімді нәрселерге шоғырландыруға шақырады. Сондықтан бұл сұрақтың толық жауабы шешілмей қалады.

Кейбір ғалымдар бұл мәселені таза биологиялық аспектіден шешуге тырысу материалдық емес философиялық, діни немесе психологиялық аспектілерге қарағанда оңайырақ және «ғылыми» тұрғыдан тура болуы мүмкін деп санауы мүмкін Алайда, шындық-биологиялық перспектива бірдей күрделі; шын мәнінде, бұл одан да күрделі болуы мүмкін, өйткені биология мен физикадағы терең зерттеу көбінесе философия мен руханиятқа әкелуі мүмкін. У. Уттал өзінің «*Ақыл-ойдың психобиологиясы*» атты құнды кітабында адам миының жұмысына қатысты барлық заманауи зерттеулер мен жаңалықтар бізді дене мен ақыл-ойдың арасындағы байланыс мәселесін шешуге жақындата алмағанын айтады.¹⁰ Шын мәнінде, олар жай ғана жаңа

сұрақтар қосты; 2000-жылдан астам уақыт бұрын Аристотель заманында қойылған негізгі сұрақтар әлі де қанағаттанарлық жауаптарды күтуде.

Дене мен ақыл-ойдың байланысы туралы заманауи биологиялық зерттеулерден туындайтын тағы бір қиындық – миға әсер етудегі және жүйке мінез-құлқын қалыптастырудағы адам жүрегінің рөлі. Джозеф Пирс өзінің «*Эволюцияның соңы*» атты ойландыратын кітабында айтқандай, адамның жүрегі сорғы станциясынан әлдеқайда артық; бұл тиісті жауаптарды орындау үшін миды ескертетін орган. Мидың жұмысында маңызды рөл атқаратын нейротрансмиттер жүректен табылды. Ол былай дейді: «Жүректегі іс-әрекеттер дененің де, мидың да әрекетінен бұрын болады... Біз қазір жүректің... гормондық, таратқыш және, мүмкін жұқа кванттық байланыс энергиялары арқылы ми әрекетін бақылайтынын және басқаратынын білеміз».¹¹

Егер Пирстің айтқаны рас болса, жасанды пластикалық жүректер нағыз немесе трансплантацияланған жүректің жасай алатынын жасай алмайды. Бұл сондай-ақ трансплантацияланған жүректі алған адам қандай да бір түрде донордың мінез-құлқына ұқсас әрекет етеді дегенді білдіреді. Ақырында, жүректің ми мен денеге локализацияланбаған әсері немесе «қашықтан басқаруы» туралы кейбір ғылыми дәлелдер болуы керек.

Бірінші мәселеге қатысты Пирс жүректі трансплантациялауда ізашар болған кардиохирург Кристиан Барнардтың абыройына сүйенеді, ол былай деді: «Біз жасанды жүрек идеясынан бас тартуымыз керек, өйткені біз бұл органның сорғы станциясынан әлдеқайда артық екенін анықтадық».¹²

Екінші мәселеге келетін болсақ, Пирс жүрек «жоғары» қуат дәрежесімен (немесе ислам дініндегі «жан») басқарылатынына қарамастан, «жүрегі ауыстырылған адамдардың мінез-құлқы көбінесе донорлардың белгілі бір мінез-құлқын қатты көрсетеді» деп растайды».¹³ Ал, локализацияланбау мүмкіндігіне қатысты ол жүректен алынған екі жасушаны микроскоп арқылы бақылайтын сенімді эксперименттерге сілтеме жасайды. Бірін-

ші тәжірибеде олар бір-бірінен оқшауланады және өлгенше жай ғана фибрилляцияланады. Алайда, ұқсас жасушаларды бір-біріне жақындатқанда, олар үндеседі және біркелкі соғады:

Оларға қол тигізудің қажеті жоқ; олар кеңістіктік тосқауыл арқылы байланысады... Біздің жүрегіміз біркелкі жұмыс жасайтын көптеген миллиардтаған жасушалардан тұрады, олар жоғары, локализацияланбаған интеллекттің басшылығында... Демек, бізде физикалық жүрек те, жоғары «әмбебап жүрек» те бар және біздің соңғысына қол жеткізуіміз...жаратушыға ... көбіне байланысты.¹⁴

Пирстің айтуынша, біз терең рухани ойтолғау кезінде біз физикалық жүрегімізге әсер ететін, миымызбен байланысатын және танымдық әрекеттерімізге әсер ететін рухани әмбебап жүрегімізден аламыз. Бұның кейбір тұстары Әбу Хамид әл-Ғазалидың *Иһа "Ulum al-Din* («Діни ғылымдардың қайта жаңғыруы») атты монументалды еңбегіндегі көзқарастарына өте ұқсас: жанның басқару орталығы болып табылатын рухани жүрек (*қалб*) адамның физикалық жүрегінен өзгеше болғанымен, оның қызметі соған байланысты және оған бағыттала-тынын анық айтады. Осылайша біз биологиялық дискурстың діни диалогқа айналу жолын көре аламыз.¹⁵

Алайда, Уттал айтқандай, ғылым мен техниканың соңғы жетістіктеріне қарамастан, біз жүйке жүйесінің адам баласының ең қымбат игілігі саналатын санасы мен болмыс сезімін қалай қамтамасыз ететінінен әлі бейхабармыз. Менің ойымша, бұл шынымен де жаратылыс туралы және ойлаудың мәні туралы, сондай-ақ оның барлық психологиялық, рухани және мінез-құлық аспектілері ойтолғам мен медитация мәселесі. Бұл сұрақтарды Судан ақыны Юсуф Башир әл-Тиджани, ол өзінің "Ақиқат пайғамбарлары" поэмасында ақыл-ойды былайша қысқаша тұжырымдайды:

Раббым, маған рақымынды мүмкіндігінше бере гөр
 Сенің қолың - жасырын, жұмбақ бойтұмар
 Мәңгілікте ақыл-ой бар ма?
 Өмірді кім жоспарлап, басқарды?
 Раббым, маған рақымынды бер: бұл ақыл-ой,
 Оның бізге көрінуіне кім кедергі болды?
 Оның өзінен жасырылған болмысы бар
 Уақыт өте келе кездейсоқтық болды ма, әлде мәні бар ма?
 Ей ақыл-ой, ақыл-ойдың адасуы,
 Өзіңізге бұдан артық талап жоқ па?
 Ей, өмірді бұзып, тұрғызатын күштер,
 Және әлемді күл мен шаңға айналдыра алады.¹⁶

ТІЛ: ОЙТОЛҒАМНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛЫ

Бұл мәселенің күрделілігіне қарамастан, когнитивтік психологиядағы зерттеулер адамның ішкі интеллектуалдық және психикалық әрекеттерінің көптеген құпияларымен және олардың тілмен нақты байланысымен танысуға мүмкіндік берді. Қазіргі заманғы информатика мамандарының көмегімен ақпаратты жіктеуде адамның ақыл-ойы қолданатын кейбір әдістерді нақтылау үшін жеңілдетілген бағдарламалар жасауға мүмкіндік туды. Мысалы, тіл адамның сөйлесу және қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар ойлауда қолданылатын негізгі жүйе екені анықталды. Сөз таңбалары арқылы заттық және дерексіз мағыналардың берілу жолдарын бақылайтын заңдарсыз адам абстрактілі ұғымдарды дамыта алмайды. Олар сенсорлық қабылдауды да, бұрын бастан өткерген әртүрлі тәжірибелермен жұмыс істеу кезінде елестету және есте сақтау қабілетін де пайдалана алады, осылайша олар өткенді қазіргімен байланыстыра алады және олардан кездескен мәселелердің ықтимал шешімдерін таба алады. Ойлау іс жүзінде мұндай белгілерді когнитивті процестер шеңберінде қолданады.

«Лингвистикалық салыстырмалылық» гипотезасын тұжырымдаған Уорф сияқты кейбір зерттеушілер белгілі бір адамдар тобы сөйлейтін тілдің ерекшеліктерін олардың қалай ойлайтынын және өмір сүретін шындықты қалай елестететінін көрсететін фактор деп санайды. Сондықтан тілдің құрылымы мен басқа аспектілері белгілі бір қоғамның әлемді елестетуінің негізгі факторлары болып саналады.

Тілдің маңыздылығына тереңірек тоқталайық. Егер бұл толығымен немесе тіпті ішінара шындық болса, біз араб тілінің ерекшеліктерін, оның арабтарға әсерін және Құранды ашу және исламның хабарын бүкіл адамзатқа жеткізу құралы ретінде осы тілді Құдайдың тандауының себептерін қарастырғанымыз дұрыс болар еді. Құдай Құранда: «Күдіксіз Құранды біз түсірдік. Біз оны міндетті түрде сақтаймыз». (Хижр сүресі, 9-аят) Оның бұл аяты, демек, араб тілін де қорғайтынын білдіреді. Осыған байланысты мысырлық ғалым Аббас Махмуд әл-Аққад араб тілінің кейбір сөздік, фонетикалық және фонематикалық аспектілерін қарастырады:

*Адамның сөйлеу жүйесі-бұл ежелгі немесе қазіргі заманғы ешбір халық Араб халқы сияқты тамаша пайдаланбаған кемел музыкалық аспап, өйткені олар әліпбиін тарату кезінде бүкіл фонетикалық диапазонды пайдаланған. Демек, араб тілінің осы қасиеттері араб поэзиясын басқа өнерлерден тәуелсіз кемел өнерге айналдырған.*¹⁷

Әл-Аққадтың пікірінше, бұл қасиеттер басқа ешбір тілде кездеспейді, өйткені "араб шешендігі адамның сөйлеу мүшелерін әріптер және сөздермен білдірудегі ең жоғары деңгейіне көтерді".¹⁸

Al-Fusha: Lughat al-Qur'an (Классикалық араб тілі: Құран тілі) кітабында Әнуар әл-Джунди араб тілінің қасиеттерін және оның исламды насихаттаудағы маңыздылығын былайша атап өтеді:

Бұл мықты тілдің (араб тілінің) шөл далада, көшпенділер елінде өсіп, кемелдік деңгейіне жеткенін көру өте таң қалдырады. Тіл өзінің сөздік байлығымен, нақты мағыналарымен, кемел құрылымымен басқа тілдерді басып озды. Бұл тіл басқа халықтарға беймәлім болды. Бірақ ол белгілі болған кезде бізге кемелдікпен көрінді, содан бері ол ешбір өзгеріске ұшырамады. Өмір кезеңдерінде бұл тілде балалық та, кәрілік те болған жоқ. Біз бұл тіл туралы оның теңдесі жоқ жеңістерінен басқа ештеңе білмейміз. Біз ғалымдарға соншалықты толық және градациясыз көрінетін, құрылымын соншалықты таза және мінсіз сақтайтын ұқсас тілді таба алмаймыз. Араб тілінің таралуы ең үлкен аймақтар мен ең шалғай елдерді қамтыды.¹⁹

КОГНИТИВТІ БЕЛСЕНДІЛІКТЕН ҚАЛЫПТАСҚАН ҚАЛЫПТЫ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАН ТЫС ӘДЕТТЕРГЕ ДЕЙІН

Тілдің ойлаудың негізгі жүйесі ретіндегі маңыздылығы туралы шегіністерден кейін біз когнитивті психологтар мен информатика ғалымдарының адамның ішкі танымдық әрекеттерін түсіну жолындағы зерттеулеріне жүгінеміз. Олардың екеуі де қажет болған жағдайда ақпаратты алу үшін адамның ақпаратты талдау, жіктеу және есте сақтау қабілетін зерттеумен айналысады. Олар адамның ойлау және проблемаларды шешуде қолданылатын процестерін зерттеу үшін көптеген егжей-тегжейлі зерттеулер жүргізді, содан кейін осы мәліметтерді пайдалана отырып, адамның танымдық әрекетіне еліктейтін әртүрлі бағдарламалар жасады. Кейбіреулер тіпті қоршаған ортаға бейімделуде невротиктер мен психотиктердің ойлау тәсіліне еліктеуге тырысатын бағдарлама жасады. Бұл зерттеулер бихевиористердің мазмұнын анықтау мүмкін емес деп санайтын көптеген аспектілерді түсіндірді және стимул-жауап психологиясының аңғал тұжырымдамасына қарсы көптеген теориялар мен түсіндірмелерді тудырды. Сондай-ақ бұл зерттеулер мұсылман психологының ойтолғам мен құлшылықтың маңыздылығын және олармен

байланысты ішкі ақыл-ой-когнитивті әрекетті тереңірек білуіне жол ашты. Психотерапевттер мен психологтар адамның ішкі ойлауы мен сезімдерін көрсететін және байқалатын қалыпты және қалыптан тыс адам мінез-құлқының қалыптасуын зерттейтін осы когнитивті зерттеулерді қолданды.

Жоғарыда айтқанымыздай, бихевиористер қоршаған ортаның рөлін адамның жеке басының және қалыпты және қалыптан тыс мінез-құлқының дамуына бірден-бір жауапты әсер ететін рөлін атап көрсетеді. Яғни, олардың ойынша қоршаған орта стимулдары мінез-құлық реакцияларына тікелей әкеледі. Когнитивті психологтар, керісінше, осы тәжірибелерден туындаған мағыналарға көбірек көңіл бөледі. Олардың ойынша, рефлекстерді қоспағанда, тәжірибе автоматты түрде реакция тудырмайды, оған мысалы ыстық жазықтыққа тиген кезде қолды тартып алу бола алады. Адамдардың идеяларына, сенімдеріне, ерікті шешімдеріне және байқалатын күрделі мінез-құлқына әсер ететін күрделі реакциялар тиісінше қоршаған ортаның стимулдарына негізделген оған дейін болған концептуализациялардан, эмоциялардан және тәжірибелерден туындайды. Басқаша айтқанда, бұл адамдардың сенімдеріне, сезімдеріне және кейінгі мінез-құлқына әсер етеді деп білетін нәрсе. Егер адамдардың ойлары Аллах Тағаланың жаратылысы мен нығметіне негізделсе, имандары артып, істері мен мінез-құлқы жақсарады; егер ләззаттары мен қалауларына негізделсе, дінінен алшақтап, мінез-құлықтары бұзылады; және олардың ойлары өздерінің қорқыныштары, көңілсіздіктері, сәтсіздіктері және соның салдарынан болатын пессимизмге бағытталса, олар реактивті депрессияға және басқа да психологиялық ақауларға ұшырайды. Демек, когнитивті психологтар өз терапиясын пациенттердің саналы ойлауын өзгертуге шоғырландырады, өйткені бұл әдетте қалыпты және невротикалық адамдардың сезімдері мен эмоционалдық реакцияларынан бұрын болатын әрекет. Басқаша айтқанда, олар өздерінің ақыл-ойы пайдаланатын «бағдарламалық жасақтаманы» өзгертуге тырысады, өйткені олар қолданатын бағдарлама олардың басынан кешірген

тәжірибелеріне мағына береді. Бұл ішкі когнитивті іс-әрекет (автоматты ойлар) соншалықты жылдам және стихиялы болуы мүмкін, сондықтан адам мұқият талдау мен жаттығусыз оны байқамайды.

Бұл зерттеу жеке тұлғаның әрбір мақсатты әрекетінің алдында ішкі когнитивті әрекет болатынын көрсетті. Олар сондай-ақ адам санасының бұл танымдық әрекетті күн мен түннің кез келген сәтінде, адамның өзі білсе де, білмесе де ешқашан тоқтатпайтынын дәлелдеді. Мұның классикалық иллюстрациясы: біреу мәселенің шешімін таба алмай, оны бір жаққа қойып, басқа әрекетке көшуі және содан кейін кенеттен шешім сол адамның саналы күш-жігерінсіз немесе күтпеген жерден ойға келеді. Мұның әйгілі мысалы – Архимедтің сұйықтықтың орын ауыстыру заңын кенеттен ашуы. Сол сияқты есімді немесе сөзді есіне түсіре алмаған адам біраз уақыттан кейін кенет оны есіне түсіреді.

Демек, адамның ішкі когнитивті әрекеті, саналы немесе саналы еместігіне қарамастан, адамның мінез-құлқын басқарады. Бұл тұжырымға когнитивтік психологтар ұзақ жылдар бойы жүргізілген зерттеулерден кейін адамның күрделі жалпы мінез-құлқын қарапайым теориялармен шектеуге тырысқан барлық психологиялық мектептерден асып түсті. Сонымен қатар, бұл когнитивті перспектива ойтолғамның ішкі ойлау процесі ретінде әрбір игі істің бастауы болып табылатын иманның тірегі екенін Исламның бұрыннан бекіткенін нақты растайды.

Сондай-ақ, әрбір әрекет ішкі когнитивті белсенділіктен басталады-бұл түсінік, есте сақтау, бейне, қабылдау немесе эмоция болсын-бұл когнитивті белсенділік күшейген кезде, ол әрекеттің мотиві немесе стимулы болуы мүмкін екендігі дәлелденді; және егер адам осы мотивті әрекетті бірнеше рет орындаса, онда бұл ішкі идеялар оны оңай және өздігінен қалыптасқан әдетке айналдыра алады. Бұл әдет міндетті түрде дағды емес, бұл эмоция, рухани сезім немесе көзқарас болуы мүмкін. Сондықтан, егер когнитивті терапевт эмоционалды немесе басқа әдеттерден зардап шегетін науқасты емдегісі

келсе, осы мінез-құлықты тудыратын ішкі ойлауды өзгертуге тырысуы керек. Мысалы, егер әдет әлеуметтік жағдайлардан қорқу болса, терапевт пациенттің осы әлеуметтік қорқынышпен реакция беруіне себеп болатын бұрыс ойларын анықтауы керек. Мысалы, егер пациент бейтаныс адамдарға сөйлесе немесе өзін таныстырса немесе таныстар тобының алдында сөз сөйлесе, ақымақ болып көрінетінін елестететін болса, терапевт пациентке осы жағымсыз ойлардың қисынсыз, шындықта ешқандай негізі жоқ екенін және пациенттің сезімдері оны қателестіріп, мінез-құлқын бақылауға алғанға дейін пессимистік ойларға ергендігін көрсету арқылы өзгертуге көмектесе алады. Бұл ішкі түсініктер өзгерген кезде мінез-құлық сәйкесінше өзгереді.

Мұндай терапияны әдетті тудыратын жағымсыз идеяларға, қиялдарға және ішкі эмоцияларға қайшы келетін реакцияларды ынталандыру арқылы да орындауға болады. Мысалы, әлеуметтік жағдайлардан қорқу жағдайында терапевт пациентті барған сайын қиын әлеуметтік жағдайларға (нақты немесе ойдан шығарылған) ұшырата отырып, босаңсытатын қауіпсіздік пен психологиялық жайлылық сезімін оята алады.

Екінші жағынан, егер құмар ойындар, алкоголь немесе белгілі бір девиантты жыныстық мінез-құлық сияқты кейбір жағымсыз әдеттер пациентке ләззат пен психологиялық жайлылық тудырса, қарсы шаралармен емдеу терапевтті пациенттің жағымсыз әдеттерді қайталаған кезде ауырсыну, психологиялық стресс және қорқыныш сезімдерін оятуға ынталандырады. Жирену терапиясының бұл түрінде маскүнемге немесе нашақорға, мысалы, алкогольді ішкен кезде жүрек айнуын және бас ауруын тудыратын химиялық зат инъекциялары жасалады; ол тіпті ауыр, бірақ зиянсыз электр тогының соғуына ұшырауы мүмкін. Бұл «сый пен жаза» терапиясы «өзара тежелу» ретінде белгілі және қазіргі мінез-құлық терапиясының ең сәтті әдістерінің бірі болып табылады. Бихевиористер ойлап тапқанымен, когнитивті терапевттер оны пациенттің ойлауы мен саналы сезімдерімен байланыстыру арқылы дамытты. Мі-

нез-құлықты модификациялау аспектілерінің когнитивті терапиядағы соңғы жаңалықтармен үйлесуі психологиялық терапиядағы ең соңғы және ең сәтті жаңалық болып табылады.

Осылайша, когнитивті психология адамдардың саналы ойлауы мен ішкі диалогтары олардың сезімдері мен эмоцияларына әсер ететінін және олардың көзқарастары мен сенімдерін қалыптастыратынын, бір сөзбен айтқанда, олар тіпті өздерінің құндылықтары мен өмірге деген көзқарасын қалыптастыра алатынын растайды. Эмоционалды күйі бұзылғандардың когнитивті терапиясы тақырыбынан қалыпты мұсылмандардың когнитивті белсенділік тақырыбына тоқталатын болсақ, жеке адамның психикасын қайта құрудағы ойтолғамдағы танымдық процестердің үлкен ықпалын анық көруге болады. Сонымен қатар, қазіргі психологияда мүлдем жоққа шығарылған күшті когнитивті фактор болып саналатын рухани/діни фактор қосылса, исламдық ойтолғамның құлшылық етушілердің жан дүниесін тазарту мен мәртебесін көтеруде қол жеткізе алатын маңызды өзгерістерді елестетуге болады. Ойтолғам арқылы мұсылмандар өздерінің рухани дамуындағы ішкі «сый пен жаза» психо-рухани стратегияларын нақтылай алады; олар өздерінің қажетсіз әдеттерін өзгертіп, оларды одан да лайықтырақ әдеттермен алмастыру үшін дүниелік сыйақыны немесе электр тогының соғуын қажет етпейді. Өздерінің ішкі танымдық және рухани талпыныстарын Құдайдың ұлылығы мен кемелдігі туралы ойлауға арнау арқылы олар өздерінің әлсіздігі мен лайықсыз мінез-құлқына қарама-қайшы, Аллаға деген сүйіспеншілік сезімін және қанағат, бақыт және тыныштық сияқты нәзік сезімдерді дамытады. Бұл келесі тарауда толығырақ қарастырылады.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Ойтолғам: Ерте мұсылман ғалымдарының еңбектері

Алдыңғы тарауда мұсылмандардың мінез-құлқы мен сенімдерін нығайту бағытында құлшылық формасы ретінде ойтолғамның маңыздылығын көрсету үшін адамның ойлау және когнитивті іс-әрекетіндегі психологияның соңғы жетістіктері жинақталып, жеңілдетілді. Шынында да, ішкі ойлау, эмоциялар, қабылдау, қиял мен идеялар адамның мінез-құлқының (оның бейімділігі, сенімдері, саналы және бейсаналық әрекеттері, жақсы және жаман әдеттері) қалыптасуына әсер ететінін анықтағаннан кейін Құран мен Сүннеттің неліктен медитацияны және аспан мен Жердің жаратылысы туралы ойлолғамды ескеретінін түсінуге болады, себебі олар жүрек пен ақыл-ойды Жаратушының ұлылығымен және оның атрибуттарының тектілігімен толтырады. Ибн Кайим әл-Джавзия өзінің әйгілі еңбегінде "*Miftah Dar al-Saadah*" ("Бақыт үйінің кілті"): "терең ой (ойтолғам)... барлық жақсылықтың бастауы мен кілті ... бұл жүректің ең жақсы қызметі және ол үшін ең пайдалысы", - деп мәлімдеді.¹

Батыс психологиясына адамның сенімін, көзқарасын және сыртқы мінез-құлқын қалыптастырудағы ойлау және когнитивтік процестердің әсерін «жалпы мағынада» тануға оралу үшін жетпіс жылдан астам уақыт қажет болды. Бұл жетістіктер Исламның алғашқы ғалымдарына беймәлім болған жоқ. Шынында да, қазіргі Батыс психологиясын жақында ғана таң қалдырған когнитивтік принциптер мен тәжірибелер ғасырлар бұрын Ибн Кайим әл-Джавзия (Ибн әл-Қайим деп те белгілі), әл-Балхи, Әл-Ғазали, Мискавайх және т.б. сияқты ғалымдарға белгілі болды. Әбу Зәйд әл-Балхи өзінің "*Masalih al-Abdan wa al-Anfus*" («Тән мен жанның ризығы») атты туындысында ойтолғам мен ішкі ойдың денсаулыққа әсерін көрсеткен, бұл

жаңалық қайтыс болғаннан кейін он ғасырдан астам уақыт өткен соң ғана дамыды. Ол тіпті дені сау адамның күтпеген физикалық жағдайларда кейбір дәрі-дәрмектер мен алғашқы медициналық көмекке жүгінетіні сияқты, күтпеген эмоционалдық күйреу кезінде де салауатты ойлар мен сезімдерді ескеріп, ақыл-ойында сақтау керектігін ұсынды.²

Басқа ертедегі мұсылман ғалымдары санадан өтіп, нақты өмірде жүзеге асырылатын қозғаушы күштер мен стимулдарға айналуы мүмкін және қайталанса, әдетке айналуы мүмкін түсініктердің, ойлар мен идеялардың маңыздылығын атап өтті. Олар, сондай-ақ, ояу кезінде де, ұйқы кезінде де ешқашан үзілмейтін адамның тынымсыз ішкі когнитивті әрекетін атап өтті. Бұл ғұламалар жақсылық жасауды қалайтындарға шынайы ақыл-кеңес беріп, олардың түсінігі мен ішкі ойларын қадағалап, Алланы үнемі зікір етуге, аспан пен жердің жаратылуы туралы ойлануға шақырған. Олар сондай-ақ адам зиянды түсініктер мен ішкі ойларды қалауларға айналмай тұрып өзгертуге тырысуы керек, өйткені қалауды немесе мотивті өзгерту кейінгі әрекетті тоқтатудан оңай, ал әрекетті жою ол әдетке айналғаннан кейін жоюдан оңайырақ екенін айтты. Олар қазіргі мінез-құлық терапевтерінің сөздері бойынша, әдетті бейімдеу адамды сол әрекеттің қарама-қайшысын жасауға үйрету арқылы жүзеге асырылуы керек деп мәлімдеді. Мұның барлығын Ибн әл-Қайим “*Al-Fawaid*” (“Рухани игіліктер”) кітабында егжей-тегжейлі сипаттағаны сонша, ол қазіргі когнитивтік психологияның соңғы жетістіктерімен таныс болғандай көрінеді.

Бұл еңбегінде Ибн әл-Қайим адамның кез келген іс-әрекеті ішкі ойдан, жасырын сөйлеуден немесе ішкі диалогтан басталатынын ашық айтады, оған араб сөзі *khawatir* сөзін қолданды. *Khawatir* сөзі *khatirah* сөзінің көпше түрі болып табылады, ол тез, ішкі, жасырын ой, түсінік немесе өтпелі ойды білдіреді. Қазіргі когнитивтік психологтар мұны когнитивті терапевт Аарон Бек 1970 жылдары ашқан деп мәлімдеген «автоматты ойлар» түсінігімен салыстыра алады! Ол өзінің «*Когнитивті терапия және эмоционалдық ақаулар*» атты классикалық кітабын-

да «Автоматты ойлардың ашылуы» деп аталатын бөлімінде осы «жаңалыққа» қалай жеткенін сипаттау үшін алты бет арнады.³

Бұл когнитивті тұжырымдаманы сипаттағаннан кейін Ибн әл-Қайим өткінші ойлардың, әсіресе жағымсыз ойлардың адам әрекеттері мен байқалатын мінез-құлыққа айналуының нақты процесін егжей-тегжейлі сипаттайды. Ол нәпсіқұмарлық, күнәкар немесе эмоционалды зиянды *khatirah*, егер тиісті адам оны қабылдап, тексермесе, күшті эмоцияға немесе құмарлыққа (*shahwah*) айналуы мүмкін екенін ескертеді. Егер бұл эмоция көңіл көтерсе немесе сенімдік ұялатса, ол әрекетке итермелейтін қозғаушы күшке немесе импульске айналатын когнитивті күшті тудыруы мүмкін. Ал егер бұл импульсивті қозғаушы күш немесе эмоционалдық мотивация оның қарама-қарсы эмоциясы немесе қарсылық күші арқылы бейтараптандырылмаса, ол шын мәнінде сыртқы мінез-құлық ретінде әрекет етеді. Сондай-ақ, бұл мінез-құлыққа қарсы тұрмаса, оның жиі қайталанатыны әдетке әкеледі. Осыған байланысты Ибн әл-Қайим эмоционалдық, физикалық және когнитивтік әдеттер ұқсас үлгіні ұстанатынына сенді, және де бұны когнитивті психологтардың қазіргі көзқарасына қолдайды. Ол, сонымен қатар, “*Al-Fawaid*” кітабында өткінші ойлар нақты әрекеттер мен қалыптасқан көзқарастарға айналатын басқа жолды егжей-тегжейлі сипаттайды:

*Кез келген ерікті істің басы **khawatir** және **wasawis** екенін білу керек (**wasawis** – жасырын сыбырлау дегенді білдіретін **waswasah**-тың көпше түрі. Ол Құранда шайтанның ішкі азғыруын сипаттау үшін қолданылады: **yuwawisu ft sudurri. al-nas**) Бұл **khawatir** және **wasawis** саналы ойлауға жетелейді. Одан әрі ойлау жадыға ауысады немесе есте сақталады, ал жады оны нақты өмірде әрекет ретінде орындалатын ерік пен мотивке айналдырады. Әрекетті қайталау күшті әдетке әкеледі. Сондықтан эмоционалды немесе нәпсіқұмарлық әдетті күшеймей тұрып жойған оңайырақ,⁴*

Осылайша ол мұсылманға ішкі өткінші ойлардың жағымсыз *khawatir* және *wasawis*-тің эмоцияға немесе импульсқа айналмай тұрып, олармен күресу арқылы бақытты және әділ өмір сүруге кеңес береді. Шынында да, импульспен күрескеннен гөрі ішкі өткінші ойларды тексеру оңайырақ, өйткені іс жүзінде орындалғаннан кейін мінез-құлықты өзгертуге қарағанда, қарама-қарсы мотиві бар импульске қарсы тұру оңайырақ, ал бір немесе бірнеше рет орындалған әрекетке қарсы тұру әдеттен арылудан оңайырақ.

Сонымен қатар, Ибн әл-Қайим ішкі когнитивті белсенділікті жақсы сипаттап, өз оқырмандарына Алланың адамзатқа өткінші ойлар мен толғауларды толығымен жою мүмкіндігін бермегенін ескертеді, өйткені олар тыныс алу сияқты еңсерілмейді. Алайда, Аллаға иманы берік дана адам жақсы *khawatir* қабылдап, жаман және зияндыларынан аулақ бола алады. Оның айтуынша, Құдай адам санасын күндіз де, түнде де тоқтамайтын, бірақ үздіксіз ұнтақтайтын және ұнтақтайтын затты қажет ететін айналмалы диірмен тасына өте ұқсас етіп жаратқан. Санасын ізгі оймен, рухани ойтолғаммен қоректендіретін кейбір адамдар диірменіне жүгері мен бидай салғандар сияқты: жақсы ұн шығарады. Дегенмен, көпшіліктің диірмендері кір мен тасты ұнтақтайды. Нан жасайтын уақыт келгенде (ақыретте) әр топ диірмендерінің нені ұнтақтағанын біледі!

Одан кейін Ибн әл-Қайим іс-әрекеттер мен істердің ішкі және ойшылдық түсініктері Құдаймен жылы рухани қарым-қатынастан туындағанда ғана дұрыс болатынын айтады. Ол былай деп жазады:

Бұл (когнитивті) кезеңдер түсініктер мен идеялар дұрыс болғанда дұрыс болады және олар сол түсініктер мен идеялардың азғындығымен азғындалады. Олардың дұрыстығы сонша, олар Раббылары мен Құдайларына қарап, оған және оның разылығына ұмтылады. Алла Тағала барлық дұрыс және тура жолдың бастаушысы. Оның рақымы – әділдіктің қайнар көзі, Оның құлын қорғауы –

*қауіпсіздіктің бұлағы. Алла Тағаланың құлы одан жалтарып, теріс бұрылғанда, азғыру жолына түседі.*⁵

Бұл дискурс қазіргі заманғы зайырлы психологияда жетіспейтін рухани сенім өлшемін қоса отырып, қазіргі заманғы психология оқулығындағы заманауи мінез-құлық когнитивті терапиясының қысқаша мазмұны ретінде оқылады. Ертедегі мұсылман ғалымдарының бұл әдебиеттерінің көпшілігі Құран мен Сүннеттен алынған білімге негізделген және олар пайдалы психологиялық принциптерге айналдырылған.

Жоғарыда айтылғандай, қазіргі заманғы мінез-құлық және когнитивті терапия психологиялық және эмоционалдық ақауларды емдеудің ең сәтті әдісі пациенттерді тыныштық туралы ойлар мен сезімдерді оятуға ынталандыру және бірте-бірте олардың жағымсыз әдеттерін өзгертуге көмектесу екенін анықтады, бұл - Ибн әл-Қаййм көптеген ғасырлар бұрын бірнеше рет айтқан терапия әдісі. Шындығында, бұл сәтті мінез-құлық және когнитивті терапия пациенттердің терең ойлауы мен қиялына, сондай-ақ ойлау қабілетіне де байланысты. Бұл әсіресе жүйелі десенсибилизация деп аталатын ең сәтті заманауи емдеу әдістерінің бірінде айқын көрінеді, онда пациенттерге демалып, жағажай сияқты әдемі пейзаждар орнында немесе ағып жатқан ағындар бар жасыл аймақты елестетуге нұсқау беріледі. Осы жағымды тыныш медитация кезінде оларға эмоционалдық қиындықтарды тудырған жағдайларды елестету тапсырылады. Бұл тыныштық сезімдер туындаған алаңдаушылықты психологиялық тұрғыдан «жеңілтенше» қайталады. Шын мәнінде, оны жүйелі десенсибилизацияның орнына «ойтолғам терапиясы» деп атауға болады.

Әл-Ғазали ойтолғам терапиясының теориялық аспектілеріне үлкен үлес қосты, бірақ ол сонымен қатар бірнеше нақты мысалдар келтіру арқылы олардың практикалық аспектілеріне де жүгінді. “*Ihya al-Din*” кітабында ол жақсы мінез-құлық ұстанғысы келген мұсылманның ең алдымен өзі туралы көзқарасын өзгертіп, өзін қалаған күйде елестетуі керектігін айтады. Содан

кейін ол бірте-бірте бұл жақсы мінез-құлықты оның бір бөлігі болғанша ұстануы керек. Әл-Ғазали психокогнитивтік аспект пен практикалық мінез-құлық арасындағы өзара әрекеттесуі сөзсіз екенін растайды. Жеке адам өзін белгілі бір әдепті ұстағаннан кейін, тіпті егер жасанды болса да, бұл мінез-құлықтың әсері оның ойлауы мен эмоцияларына әсер етеді және оның ойлары мен сезімдері өзгерсе, оның бақыланатын мінез-құлқы мен келбеті де өзгереді. Ол бұл процесті былай сипаттайды:

Жақсы әдепті тәжірибе арқылы алуға болады: бастапқыда сол әдептерден туындайтын әрекеттерді кейінірек адамның табиғатының бір бөлігіне айналғанға дейін жасанды орындау немесе қабылдау арқылы. Бұл жүрек пен дене мүшелері арасындағы байланыстың бір кереметі, мұнда жан мен тәнді айтқым келіп отыр. Жүректе пайда болған әрбір қасиет дене мүшелеріне әсер етеді және олар сол қасиетке сәйкес әрекет етеді. Сол сияқты дене мүшелерінің әрбір әрекетінің әсері жүрекке жетуі мүмкін. Және бұл айналмалы жүйеде жалғасады.⁶

Ол, сондай-ақ, қарама-қарсы стимулдарды қолданатын емдеуді ішкі танымға негізделген біртіндеп емдеу тәсілмен біріктірудің емдік құндылығын атап өтеді. Ол сома мен психиканы салыстыру үшін бірнеше анық сөздер мен нақты мысалдар арқылы қазіргі когнитивтік мінез-құлық терапиясының соңғы жетістіктерін былайша қорытындылап, жазады:

Дененің саулығын өзгертіп, ауру тудыратын ауруды тек керісінше еммен емдеуге болатындықтан, мысалға ыстықты суықпен, суықты ыстықпен емдеу, жүрек ауруы болып табылатын ақауды да керісінше емдеуге болады. Надандық дерті – біліммен, сараңдық – жомарттықпен, тәкаппарлық – кішіпейілділікпен, ашкөздік – тыйылумен, мұның барлығы да керісінше ойлаумен емделеді...

Бұл жаттығудың қызықты аспектісі шәкірт ауыр қылмыстан немесе теріс әрекеттен бас тарта алмай, оның қарама-қайшылығын тікелей қабылдағанда байқалады. Сонда оның

*шейхы (мұғалімі) оны бұл өте жағымсыз әдетінен басқа, азырақ жағымсыз әдетке апаруы керек. Бұл көйлегіндегі қан дағын сумен жуа алмай қанды несеппен жуып, содан кейін зәрді сумен жуған адам сияқты.*⁷

Содан кейін ол бұрын ашуланшақ мінезге және ашушаңдыққа шағымданатын адамның мысалын келтіреді: ол өзін біртіндеп шыдамды болуға және ішкі ойлар мен ойтолғам арқылы реакциялары мен эмоцияларын өзгертуге, өмірлік жағдайлардағы нақты тәжірибемен ұштастыра бастады. Ол былай деді: «...адамдардың көзінше оны қорлау үшін ақша төлеп, сабырлық оның жаратылысына енгенше және басым болғанша, ол шыдамдылық танытып, зікір мен ойтолғам арқылы өзін рухани тыныштандыру арқылы ашуын басуға тырысатын».⁸

Бұл мысал ойтолғам мен Алланы еске алу мұсылмандар өздерінде қол жеткізе алатын оң өзгерістердің негізі екенін және бұл өзгерістерсіз әдеттер мен мінез-құлықты өзгерту мүмкін болмайтынын көрсетеді. Сол себепті Әл-Ғазали “Al-Nikmah fi Makhliqat Allah” (Алланың жаратуының астарындағы хикмет) кітабында ойтолғам - әрбір игі істің кілті, өйткені ол мүміннің барлық когнитивті іс-әрекеттерін Алла Тағаланы еске алу және оның нығметтері мен мейірімін мойындаумен сәйкестендіреді. Ол былай дейді:

*Құдайды тануға апаратын жол – оның жаратылысында оны мадақтау, оның гажайып істеріне ой жүгірту, оның әр түрлі жаратылыстарындағы даналықты түсіну... Бұл сенімділік пен бақытты нығайтудың құралы және осы тұста тақуалық деңгейлердегі айырмашылық көрінеді... Алла Тағала ақыл-ойды жаратып, оларды уахи арқылы кемелдендірді, осы ақыл иелеріне оның жаратылысы туралы ойлауды, оның жаратылыстарында қандай гажайыптарды аманат еткенін ойлауды және одан сабақ алуды бұйырды.*⁹

Мұндай ойтолғам мүміндердің интеллектуалдық, эмоционалды, темпераменттік және перцептивті жақтарын, яғни олардың барлық психологиялық, когнитивті және рухани әрекеттерін қамтитыны анық. Құдайды еске алып, бірақ оның жаратылысы туралы ойланбайтындарды немесе Құдайдың жаратылысы туралы ойланып, бірақ оны еске алмайтындарды елестету қиын. Бұл бізге әл-Хасан әл-Басридің атақты сөзін еске салады: «Білім иелері жүрек хикметпен жауап бергенге дейін Алланы еске алумен (*dhikr*), Алланы зікір етумен жүректің сөйлеуін өтінді».¹⁰

Ойтолғам кезінде, бұл адамдардың табиғатының қасиетті және пайдалы бөлігіне айналады: олардың жүректері мойынсұнып, қоршаған ортадағы әрбір қобалжуға олардың интеллектуалдық белсенділігін басқаратын нәзік эмоциялармен жауап береді. Бірде құлшылық етушіге: «Сіз ұзақ уақыт ойтолғап отырсыз», - деп айтылған. Ол: «Ойтолғам— ақыл-ойдың өзегі», – деп жауап берді. Суфин әл-Таури мына өлең жолдарын жиі келтіреді:

*Адам ойтолғамға дағдыланғанда,
Әр нәрседен сабақ алады!¹¹*

Әрбір іс-әрекеттің бастауы когнитивті, эмоциялық немесе ақыл-ой әрекеті болғандықтан, ұзақ уақыт бойы ойтолғамға берілгендер өздерінің құлшылық ету және мойынсұну әрекеттерін оңай орындайды. Осы ақиқатқа сілтеме жасай отырып, әл-Ғазали “*Ihya al-Din*” кітабында ойтолғамдағы білім мен ішкі ойдың құндылығы туралы мейлінше айқын әрі көркем түрде былай деп жазады:

Білім жүрекке енгенде, жүректің күйі өзгереді. Ол өзгерген кезде органдардың функциялары өзгереді. Функциялар жүректің күйіне, ал жүрек білімге байланысты. Ал білім ойдың соңынан ереді. Олай болса, ой барлық жақсылықтың бастауы және кілті. Бұл ойтолғамның қасиетін және оның

*жадты алмастыратынын көрсетеді, өйткені ой жадты және т.б. қамтиды.*¹²

Ішкі когнитивті белсенділік әрбір жақсы және дұрыс іс-әрекеттің кілті болғанымен, ол сондай-ақ жасырын немесе анық болсын барлық бағынбаушылықтың көзі болып табылады. Алланың рақымын ойлайтын, ақыретті ойлайтын ойға шомылған жүрек, ұзақ ойланып, үздіксіз оны еске алудан алған үлкен сезімталдықтың нәтижесінде санадан өтіп жатқан жаман ұғымдарды оңай байқайды. Ағзадағы дұрыс иммундық жүйе микробтар мен антигендердің енуін анықтап, оларды арнайы жасушалар және антиденелермен қоршап, жоятыны сияқты жаман түсінік санадан өткен бойда жақсы сезім оны анықтап, шектейді және оның әсерін әлсіретеді. Үнемі Алланың рақымы туралы ойланатындардың психикасы немесе жаны қорғалған қорған іспетті: зұлым ойлар кірмекші болған сайын, ойтолғам мен еске алу арқылы алынған күшті қабылдау оларға тез шабуыл жасап, жойып жібереді. Құран Кәрімде: “Алладан қорқатындарға шайтаннан бір жаман ой келген кезде, Алланы еске алыңдар. Олар анық көреді”. (А'раф сүресі, 201- аят)

Демек, ойтолғам адамның ойлау процестерінде қолданатын барлық когнитивті әрекеттерін пайдаланады. Дегенмен, оның дүниелік терең ойлаудан айырмашылығы – оның пайымдаулары мен түсініктері осы дүние және осы дүниенің шегінен шығып, ақыреттің шексіз өлшемдерін кездестіруі, оның объектісі жаратылудан Жаратушыға дейін барады. Күнделікті ойлау дүниелік мәселелерді шешумен шектеліп, сезімдерден, құмарлықтар мен эмоциялардан ада болуы мүмкін болса да, ойтолғам дүниелік кедергілер мен материяның шектеулерін рухтың мәңгілік еркіндігіне айналдырудың арқасында сенушілердің барлық ішкі және сыртқы психо-рухани резервуарларын ынталандыруға қабілетті. Исламдық терең ойтолғамға бой алдырған сенушілер ойланып жатқан нәрселерін бұрынғы тәжірибелері тұрғысынан, сондай-ақ тілді қолданудан алған рәміздер мен өрнектер арқылы және бұрын кім болғандығы, болашақта кім

болуы мүмкін екендігі туралы қиялдары арқылы қабылдайды. Содан кейін олар әртүрлі ойлар мен көріністердің бүкіл үйлесімін Құдайдың шексіз сүйіспеншілігімен жүзеге асырады. Олай болса, исламдық ойтолғам ойлау, таным, қиял, сезім, эмоция және ең алдымен руханияттың қоспасы ретінде қарастыруға болатынымен, оның нәтижесі ол құрайтын элементтерден өзгеше мүлдем жаңа тәжірибе болып табылады.

Бұл процесті жоғарыда сипатталған фотосинтездің ұқсастығымен байланыстыруға болады. Өсімдіктердегі фотосинтез көміртегі, оттегі және сутегі элементтерінсіз жүзеге аспайтындығындай, исламдық ойтолғам ойлау, қиял және сезім сияқты психологиялық «ингредиенттерсіз» мүмкін емес. Күн сәулесі жасыл жапырақтарға мөлдір газды, көмірқышқыл газын және мөлдір суды сутегіге де, оттегіге де, қара көміртегіге де ұқсамайтын жаңа зат глюкозаға толығымен айналдыратын энергиямен жарқырайды. Сол сияқты нұрлы руханият жанды нұрландырып, ішкі когнитивті процестерді жаңа асқақ күйге айналдырады.

Бұл концепция әл-Ғазалидың исламдық ойтолғамның «үшіншісін қозғау үшін жүрекке екі дерек береді» деген сөзін еске түсіреді. Ол былай дейді:

Кімде-кім өткініші дүниеге бейім болып, дүние тіршілігін жақсы көрсе және өткініші дүниеден ақыреттің артықшылығы бар ма екенін білгісі келген адам, біріншіден, тұрақтының артықшылығын екіншіден, ақырет мәңгілік екенін білуі керек. Осы екі деректен үшіншісін алады, яғни ақырет артығырақ. Ақыреттің өткінішіден артық екенін түсіну тек алдыңғы екі дерек арқылы мүмкін болады.¹³

Әл-Ғазали деректер көлемінің өсуіне тек осы біріктіру процесі арқылы қол жеткізуге болады деп санайды, өйткені оның пікірінше, деректер туралы білім бұрынғы білімнің өнімі болып табылады. Ойшыл сенуші өз білімін белгілі бір жүйеге келтіре алса, оның шексіз көбейетінін, оған өмір мен өлімнің

кедергілерінен басқа ештеңе кедергі болмайтынын растайды. Осылайша әл-Ғазали дүниелік ойлау мен ойтолғамның айырмашылығын көрсетеді: адам ойтолғам процесінде оған көмектесетін негізгі деректерге ие болмаса, ойтолғамнан келетін білімнен айырылады. Шынында да, надан бәдәуи атомды құрайтын электрондар мен протондар тақырыбына пайдалы түрде ой жүгірте алмауы мүмкін; және сол сияқты Құдайды жоққа шығарушылар, тіпті олар физиканың маманы болса да, Тәңірлік болмысты ойлай алмайды. Әл-Ғазали былай дейді:

Көптеген адамдар өз білімін арттыра алмайды, өйткені оларда білімге инвестициялаудың негізгі дерек көзі болып табылатын капиталы жоқ. Бұл тауары жоқ болғандықтан пайда таба алмайтын адамға ұқсайды. Немесе оның тауары болуы мүмкін, бірақ бизнесте тәжірибесі жоқ. Ол тіпті білімнің капиталы болып табылатын дерек көздеріне ие болуы мүмкін, бірақ ол пайда әкелу үшін бұл дерек көздерін байланыстырып қалай пайдалану керектігін білмейді.¹⁴

Исламдық ойтолғам өзара байланысты үш кезеңнен өтіп, мен «рухани таным» (*shuhud*) кезеңі деп атайтын төртінші және соңғы кезеңге әкеледі. Бірінші кезең - ойластырылған объект туралы білім тікелей сенсорлық қабылдау арқылы, көру, есту, сипау, иіс және дәм, немесе қиял сияқты жанама түрде келеді. Мұндай ақпарат тек психикалық болуы мүмкін және көбінесе эмоционалды немесе сентименталды аспектілерге қатысы жоқ.

Ойтолғамның екінші кезеңі адам осы деректерге мұқият қарап, олардың эстетикалық аспектілері мен жеке қасиеттерін бақылаған кезде басталады. Бұл жай қабылдаудан объектінің сұлулығына, тамашалығына, құрылымының кеңдігіне және ғажайып көрінісіне таң қалу күйіне ауысу. Бұл тамаша бағалаудың, нәзік сезімдердің және күшті құмарлықтың кезеңі.

Үшінші кезең - медитация жасаушы ойтолғамдағы объекті мен оның жаратушысы арасындағы шекараны кесіп өту кезеңі. Содан кейін медитация жасаушылардың Құдайдан және оның

жаратқандарынан басқа ештеңе жоқ екенін түсінуінің арқасында бағалаған ойтолғамдағы объектіні, сондай-ақ осы ғаламдағы барлық нәрсені жаратқан жаратушыға мойынсұну және оған деген ризашылық сезіміне ие болады.

Бұл күрделі медитация қайталанып, Алла Тағаланы үздіксіз еске алумен күшейтілгенде, құлшылық етушіні төртінші кезеңге: рухани танымға жетелейді. Бұл кезде терең ойтолғаммен байланысты рухани сезімдер құлшылық етушінің болмысының бір бөлігіне айналып, оны Аллаға және оның ұлы сипаттарына деген сүйіспеншілігі мен қорқынышын арттырады. Үздіксіз бастан кешіретін бұл сезімдер ауызша сипаттауға келмейді.

Жаратылысты бақылау – сенушілер де, сенбеушілер де ләззат алатын қарапайым кезең ғана. Сол сияқты, екінші кезең, яғни пішін мен құрылымның сұлулығын бағалау, мүміндердің де, кәпірлердің де жүрегіне әсер ете алады. Алайда, ғаламды бұл эстетикалық бағалауды Ұлы Жаратушыға байланыстыратын үшінші кезеңге тек мүміндер ғана қол жеткізе алады. Төртінші кезеңге жеткен мүміндерге келсек, олар Алланы терең қастерлеп, зікір етіп болғаннан кейін, олар енді Алланың жаратылысына басқаша қарай алмайды, себебі олар дүниенің құрылымынан дәлдік, мейірімділік, сұлулық пен даналықтан басқа ештеңені көрмейді және Жаратқан иенің ұлылығына барған сайын таң қалады және бағалайды. Исламдық ойтолғамның қазіргі заманғы қабылдауды әл-Хасан әл-Басридың келесі сөздерімен байланыстыруға болады: “Білім иелері Алланы зікір етіп, жүректер хикметпен жауап бергенше Алланы зікір етумен ойда жүректерді сөйлетуге жалбарынды.”¹⁵

Үйрену және әдет қалыптастыру тұрғысынан алғанда, үнемі ой толғайтын мүміндер төртінші кезеңге жетеді деп айтуға болады, өйткені үнемі зікір етумен күшейген медитация тереңде жатқан рухани әдетке айналады. Мұндай ойлау деңгейі жер сілкінісі немесе күшті құрметті адамның өлімі сияқты әсерлі тәжірибелердің немесе органы толығымен бұзатын сирек оқиғалардың нәтижесінде ғана пайда болуы мүмкін. Ой толғаушы мүміндер үшін ой толғау кезеңі күн мен түннің көп

бөлігін медитацияның осы жоғары түрімен өткізгенше біртіндеп ұзарады. Бұрын олар байқамай өтіп кететін таныс заттар терең ойдың қайнар көзіне айналады және Алланың рақымына көбірек тағзым ету және ол туралы ойлау үшін сылтау болады, осылайша олардың қоршаған ортасындағы барлық нәрсе ойлауға және зікір етуге түрткі болады.

Медитативтік мүміндер жететін терең когнитивті кезең көптеген ғалымдардың ұзақ талқылау тақырыбы болып табылады. Мысалы, Ибн әл-Қайим “*Madarij al-Salikin* (“Тздеушілер жолы”) еңбегінде рухани когнитивті кезеңге жеткен мұсылманды былай сипаттайды:

Оның алдында Құдайдың ұлылығы мен үстемдік көріністерінің айғақтарына апаратын қақпалар ашылады... ол барлық жарыштық өзгерістер мен болмыс істерінің бір ғана Алла Тағаланың қолында екенін көреді. Сосын жақсылық пен зұлымдықтың, жаратылыс пен тіршіліктің, қайта тірілу мен өлімнің иесінің белгілерін байқайды... Сосын оның көзі жаратылыстың қандай да бір бөлігін байқаса, бұл оны жаратушыға және оның кемелдік пен ұлылық атрибуттары туралы ойлауға жетелейді.¹⁶

Ибн Таймия ойтолғамның бұл кезеңін «шынайы таным» деп атайды, бұл кезде ойланушы мүмін келесіге куә болады:

Алланың қалауымен әмірін орындайтын барлық жаратылыстар оған жауап береді және мойынсұнады... ойтолғаушы мүміндер осылайша куә болған нәрсе олардың жүректеріндегі діни адалдықты арттырып, кеңейтеді... мәңгілікті өткінішіден, жаратылысты оның жаратушысынан, сондай-ақ жаратылыстан оның бірлігі мен тәуелсіздігін ажыратуды ұмытпау арқылы.¹⁷

Расында, екінші кезеңге жеткен және жаратылыстың көркемдігін, оның ауқымдылығы мен дәлдігін бағалай білген

мүміндер Жаратушы және реттеушіге еріксіз жақындап, аспан мен жердегі барлық белгілерімен салыстырғанда өздерінің әлсіздігі мен дәрменсіздігін сезіне бастайды. Бұл ұлан-ғайыр ғалам, шын мәнінде, рухтары тазарып, жүректері мойынсұнып, ақиқатты тыңдап және оған куә бола алатын мүміндер ғана қол жеткізе алатын құлшылық орнынан басқа ештеңе емес.

Мүміндердің жаратылыстың дәлдігіне, сұлулығына және ұлылығына таң қалуы және олардың салыстырмалы физикалық және психологиялық әлсіздігін түсінуі – олардың үреймен және терең құрметпен құлшылық етулері үшін аспан пен жерге қарау арқылы жаратушыға тура жол көрсетуге берілген сезімдер. Мұны мойындамай, олар имансыздық пен пұтқа табынушылыққа түсіп, өздерінің туа біткен табиғатын бұрыс пайдаланады. Шынында да, бұл адасушылық пұтқа табынушы діндерді ұстанушыларды тарих бойына ғибадатханаларының көлемін, сұлулығын және дизайнын асыра көрсетуге, оларды мүсіндермен, суреттермен және шабыттандыратын музыкамен безендіруге итермеледі. Мысалы, Афинадағы Пантеонды, немесе екі ғасыр уақыт салынған және ол үшін Мысырдағы Асуан қаласынан алып тастарды әкелу керек болған Ливандағы Баалбектегі Юпитер ғибадатханасын, немесе 5800 шаршы ярд аумақты алып жатқан және әрқайсысының биіктігі 78 фут үлкен бағаналардан тұратын ежелгі мысырлықтар Карнакта салған Амон храмын атап өтуге болады. Пұтқа табынушылықты ұстанушылар салған бұл храмдар адам баласының көп күш пен шығынмен тұрғызған ең үлкен ғибадатханалар болды. Мұның астарында сиқыршылар мен дінбасылардың халықты өздеріне мойынсұнып, бағындырғысы келгені себеп болды.

Ислам мешіттерінің ішіндегі ең үлкені болғанымен, үлкен құрғақ алқаптың ортасындағы шағын ғана бөлме болған Қағбаның қарапайымдылығына қарап, таңдануға болады. Сондай-ақ Пайғамбардың Мәдинадағы мешітін “ағаш пен қамыс бөлшектері, менің ағам Мұсаның бауызы сияқты” деп сипаттағаны белгілі, бұл ғимаратқа сән-салтанат беру үшін уақыт пен ақшаны ысырап етпеу керек дегенді білдіреді. Расында да, оның

мешіті күнге кептірілген кірпіш пен балшықтан тұрғызылған, ал пальма бұтақтары мен қамыстан жасалған төбесі сахабалардың ең ұзындарының басынан бірнеше дюйм ғана жоғары болатын. Мұхаммед әл-Ғазали оның қарапайымдылығын былай сипаттайды:

Мешіт қарапайым болып салынған. Еден құм мен қиыршық тастардан, төбесі пальма бұтақтарынан, бағандары пальма діңдерінен жасалды. Жаңбыр жауса еден лай болады. Қаңғыбас иттердің кіріп-шығатынын көруге болады...Бұл күрделі емес және қарапайым ғимарат адам періштелерін, алыптарды бағындырушыларды және ақырет патшаларын тәрбиеледі. Бұл мешітте Пайғамбарға жартушының хабарына сенушілерді Құранмен тура жолға салуға, таң атқаннан кешке дейін құдайылық қағидалармен тәрбиелеуге рұқсат етті.¹⁸

Мұсылмандар мен олардың жаратушысы арасындағы қарым-қатынас әлсіреген сайын, олардың рухтарын тазарту мен көркейту есебінен мешіттер салып, безендіруге деген қызығушылықтары арта түсетін сияқты. Осыған байланысты Мұхаммед әл-Ғазали былай деп жалғастырады:

Бірақ кейбір адамдар рухты жоғары адамгершілікке негіздей алмаған кезде, олар шошқаларға табынушыларды орналастыру үшін зәулім мешіттер салуды жөн көрді. Бірақ ұлы бабалар мешіттерді әсіре безендіруден өздерінің жан дүниесін түзеуге, тазартуға көбірек көңіл бөлген.¹⁹

Бұл тарауда мен сенушілер қабылдаудан танымға дейінгі сапарында өтетін төрт кезеңнің схемасын атап өттім: сезімдік қабылдау, бағалау, содан кейін таң қалдыратын ойтолғам және таным. Алайда адамдардың ой толғауы әдемі мен ұсқынсызды, ұлы мен елеусізді, жақсы мен жаманды қамтитын бұл ғаламдағы әдемі немесе керемет жасалынған нысандар-

ды ойлаумен шектелмеуі керек. Қабылдау, тіпті егер бағалау керісінше эмоционалды болса да, ауыр, қорқынышты немесе алаңдататын тәжірибелерді қамтуы мүмкін. Ойтолғама жағымсыз тәжірибелерден алынған сабақтарға шоғырлануы мүмкін және ой толғанушыға олардан қалай аулақ болуды, олардан қорқуды немесе жек көруді үйретеді. Бұл тұрғыда Құранда мүміндер оның тағдырына ой жүгіртіп, одан сабақ алуы үшін көптеген зұлым залымдар сияқты Алла Тағала оны жойып жіберген Қарун (Qarun) оқиғасын айтады:

Ақиқатында, Қарун Мұса қауымынан еді де, оларға қарсы келді. Біз оған қазыналардан күшті адамдар тобы әрең көтеретіндей кілттерінің өзі қуатты қазыналар берген едік. Сонда оған халқы былай деді: “Масайрама! Расында Алла, (мал-мүлікке) масайрағандарды жақсы көрмейді. Алланың өзіңе бергенімен (мал-мүлікпен) жұмаққа талтын. Бірақ дүниеден үлесіңді ұмытпа. Әрі Алланың өзіңе көркемдік қылғанындай, сен де көркем іс (қайырлы іс) қылғайсың. Ғәм жер бетінде бұзықтық жасауға тырыспағын. Шын мәнінде, Алла бұзықтық қылушыларды жақсы көрмейді”. Қарун: “Негізінде, (байлығым) маған белгілі бір білімім үшін берілді”, – деді. Сонда, ол Алланың өзінен бұрын күш-қуаты жағынан жоғары және жинаған (байлығы) көбірек бұрынғы (барлық) ұрпақтарды жойғанын білмеді ме? Бірақ күнәхарлар күнәлары үшін (бірден) жауапқа тартылмайды. Сөйтті де, ол өз халқының арасына (мақтанышпен) сән-салтанатпен шықты. Дүние өмірін мақсат еткендер: “Әттең! Қарунға берілген нәрсе (дүние-мүлік) бізде де болсайшы! Шынында, ол, сөзсіз, зор бақыт иесі!” – десті. Ал, (шынайы) білім берілгендер: “Құрып кетіңдер! Алланың сыйы иман келтіріп, ізгі іс істегендер үшін (ақыретте) қайырлы. Ал ол тек сабырлыларға ғана беріледі”. Сөйтіп, Біз оны және оның үйін жер жұтқыздық. Сонда оған (бір) Алладан басқа көмектесетін ешбір топ та болмады және ол өзін (кем дегенде) қорғай алмады. Ал ертесімен кеше

оның дәрежесін қалағандар: «Ау! Расында Алла Тағала құлдарынан қалағанының ризық-несібесін кеңейтіп-тарылтанды екен-ау! Егер Алла бізге мейірім танытпағанда, онда бізді жер жұтқызар еді-ау! Ой, Алладан бас тартқандар, әлбетте, мұраттарына жете алмайды екен-ау!» – десті. (Қаса сүресі, 76–82-аяттар)

Мұндай апаттар үнемі болып тұрады және біз Құдайдың жоспары туралы ойланбастан, оқиғаларды жағдаймен немесе тағдырмен ғана байланыстырамыз. Көптеген диктаторларды оларды қорғау үшін жалдаған адамдар құлатты, ал кейбір заманауи ғалымдар кейінірек бауыр мен миға әсер ететін және галлюцинация тудыратын алкогольге немесе есірткіге жүгінді.²⁰

Шын мәнінде, қорқынышты көріністердің куәгері болу немесе жеке қиындықтарды бастан өткеру адамды ғимараттың сұлулығын, өлшемін және дәлдігін байсалды бағалаудан гөрі тиімді ой толғауға және сабақ алуға әкеледі.

Осыған байланысты мен ауыр немесе қорқынышты тәжірибеден үйренуге болатын сабақтарға қатысты жеке тәжірибемді айтқым келеді. Біздің үйдің жанындағы мешітте тұратын бір жігіт бейсенбі күні мешіт жөндеу жұмыстарына жабылған кезде қайтыс болды. Сондықтан оның өлімі сенбі күні таңертеңге ғана анықталды. Мен бір топ адаммен бірге мәйітті көтеріп, жерлеуге дайындауға алып барғанымда, сол жерді құрт басып, ылғал болып тұрғанын көрдік. Өлім туралы оқығандарымның және өмірдің мәнсіздігі туралы бұрынғы ойтолғамдарымның әсері мен сол таңғажайып сәттердегі сезіммен салыстырғанда ештеңе болмады.

Ойлау және медитация тұрғысынан ойтолғам туралы талқылаудан кейін мен келесі тарауда осы әртүрлі құралдар арқылы қол жеткізілетін ойтолғамның әртүрлі деңгейлерін қарастырамын.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

Исламдық ойтолғам және заманауи медитация жаттығулары

Бірінші тарауда айтылғандай, исламдық ойлауды психологиялық тұрғыдан зерттеу, біріншіден, медитация жаттығуларын және олардың ақыл-ой жағдайындағы оң өзгерістер арқылы ойшылдарға көмектесудегі дәлелденген қабілетін қамтиды. Алайда, бұрын айтылғандай, бұл адамға сыйлаған пайдалы күймен процесс аяқталмайды, ойтолғамның исламдық құлшылық түрі ретіндегі ең басты мақсаты – мұсылмандардың Раббы туралы сана деңгейін көтеруден тұратын танымдық, интеллектуалды және рухани деңгейлерді қамтиды. Екінші бөлімде айтылған бұл когнитивті аспектілер осы бөлімде егжей-тегжейлі талданатын болмақ; төртінші бөлімде пайдалы медитация жаттығуы ретінде исламдық ойтолғамның маңыздылығы мен құндылығы қарастырылады.

Трансцендентальды медитация және осыған ұқсас жаттығулар тәжірибесі соңғы жылдары Еуропа мен Америкада танымалдыққа ие болуда және бұл елдер тарихында бұрын-соңды болмаған құбылыс. Бұл жағдай ежелгі шығыс және үнді тамырлары бар медитацияның бұл түрі эмоционалды, когнитивті және физикалық бұзылулармен байланысты ауруларды емдеуде оң әсер ететінін анықталғаннан кейін болды. Бұл бөлімде медитацияның артықшылықтары және оның Исламдық құлшылық түрі ретінде ойтолғаммен байланысты екендігі талқыланады.

Егер ілімдерді, заңнаманы және исламдағы құлшылық етудің белгіленген түрлерін зерттеп қарайтын болсақ, онда барлық Құдайдың бұйрықтары мәңгілік өмірде де, осы өмірде де тек мұсылмандардың игілігі үшін екенін байқауға болады. Медицина мен психофизиологиялық ғылымдардағы заманауи жетістіктер бұл тұжырымды толықтай растады. Исламдағы арақ-шара-

пқа, есірткіге және зинақорлыққа тыйым салудың құндылығы мен даналығы қазіргі нашақорлық пен ЖИТС індетінің белең алған дәуірінде тоқталып айтуды қажет етпейді.¹ Шын мәнінде, алкоголь мен есірткі бүгінгі өркениеттің шығыста да, батыс да кездесетін ең басты қауіпі болып табылады; американдық ғалымдар алкоголизмнің олардың «бірінші проблемасына» айналғанын және инфаркт пен қатерлі ісіктен кейінгі өлім қаупінің үшінші себебі болып табылады деп мәлімдейді. Олар сондай-ақ өздерінің ұлттарының маскүнемдікпен күресу және нашақорларды емдеу үшін жыл сайын миллиардтаған доллар жұмсайтынын мойындайды, сонымен қатар мас күйде немесе есірткі қолданған жүргізушілердің мыңдаған жазатайым оқиғаларынан және ұлттың миллиондаған әлеуетті жұмысшылардың үлесінен айырылғандығын, олардың жұмыс істей алмағандығы себебінен екенін айтады. Осыған байланысты Р. С. Карсон келтірген И.С.Бенгельсдорф алкогольді тұтыну және оның зиян әсерімен бөліседі:

...мұның зияны қаншама адамдардың өмірін алды, ауруханадағы құрбандардың санын арттырды, полиция участкесіндегі тұтқындардың санын көбейтті, ажырасу мен отбасының айырылуына әкелді және героинді, амфетаминдерді, барбитураттарды және марихуананы қосқанда салаға қыруар ақша кетті.²

Қазіргі заманғы медициналық зерттеулер сонымен қатар, барлық басқа исламдық нұсқаулар, ережелер мен жөнді саналатын мінез-құлықтардың діндар жандардың физикалық және психологиялық денсаулығын қорғауда өте құнды екенін көрсетті. Мысалы, дәрет алған кезіндегі дене тазалығы, бес уақыт намаздың әрқайсысының алдында жасалынатын және жұма намазына дейін, некеден кейін денені толықтай жуу (*сұсыл, дәрет*) және басқа да Сүннеттің басқа практикалық нұсқаулары (Пайғамбардың өмір тәжірибесі), айқын гигиеналық аспектілердің бар екенін көрсетеді. Осыған ұқсас исламдағы баға

жетпес артықшылықтар мұсылмандар жасаған әрбір тәжірбиеледе, олардың құлшылық етуінде немесе ислам ілімдерін жалпы түрде ұстануда көрінеді: мысалы, күнделікті бес мәрте намаз оқығанда орындалатын жаттығу, ораның денсаулыққа тигізетін пайдасы және Пайғамбардың бірнеше сөздерінде кездесетін семіздікке әкелетін шамадан тыс тамақтанудың алдын алу Құранның келесі сүресінде былай келтіріледі: «Әй адам балалары! Әрбір құлшылық орнында зейнеттеріңді алыңдар. (киініңдер) Және жеңдер, ішіндер де ысырап етпеңдер. Күдіксіз Алла ысырап етушілерді сүймейді» делінген. (А'раф сүресі, 31-аят)

Бұл жайттар бізді діндар жандардың физикалық және психологиялық денсаулығы үшін құлшылық ету түрі ретінде терең ойлау мен медитацияның құндылығы туралы сұрақты қоюға сөзсіз алып келеді. Исламдық ойлау жайлы сұрақты терең түрде қарастырмай-ақ, ХХ ғасырдың соңында жарияланған жүздеген кітаптар мен ғылыми еңбектер медитацияның құндылығын стресс, мазасыздық, ұйқысыздық, гипертония, бас сақинасы және жоғары холестерин сияқты психологиялық, психофизиологиялық және органикалық бұзылуларды емдеудегі пайдасы туралы жазды. Қазіргі психосоматикалық зерттеулер ойлаудың негізі болып табылатын ойлау және басқа да танымдық әрекеттер адамның әртүрлі ауруларға бейімділігінде маңызды рөл атқаратынын және дұрыс ойлау мен медитация олардың патологиялық ойлауының өзгеруіне және денсаулығының қалпына келуіне әкелуі мүмкін екенін растайды. Герберт Бенсон оны «когнитивті қайта қалпына келу» деп атайды.³ Бұл сөздерді ескі араб мақалы да растайды: «Ауру болып көрінуге тырыспаңыз, әйтпесе шын мәнінде де ауырып, қаза болуыңызда мүмкін».

Көңіл-күй мен психологиялық тәжірбиелердің адам болмысының органикалық және физикалық аспектілеріне әсері күнделікті маңызды құбылыс болып табылады. Адамдар қобалжу немесе мазасызданған кезде олардың жүрек соғысы жиілейді және олар басқа физиологиялық күйлерге тап болып, бет-әлпетінің мимикасы да өзгереді. Сол секілді, олар ұялған кезде

беттері қызара бастайды, әсіресе аққұба адамдар да бұл эмоция ерекше көрінуі мүмкін. Дегенмен, бұл күнделікті физикалық өзгерістер көптеген адамдарды, соның ішінде органикалық ойлау тәжірбиесі бар дәрігерлерді адам физиологиясын қалыптастырудағы ойлау мен когнитивті факторлардың негізгі рөліне сендіре алмауы мүмкін.⁴

Қатты эмоционалды және когнитивтік стресстің нәтижесінде организмде пайда болатын күрделі физиологиялық құбылыстарды зерттейтін медицина мамандарының дәлелдері анағұрлым сенімдірек болып келеді. Осындай құбылыстардың бірі – жалған немесе алдамшы жүктілік, ол бедеу әйелдің жүктілікті қатты қалаған кезінде пайда болады және оның санасы денесіне жүкті әйелдердікіндей физиологиялық жауап қайтаруды «бұйырады» олардың ішіне: етеккірдің тоқтауы, асқазанның үлкейе бастауы және кеуделері емізетін аналардікіндей ісініп, қара дақтардың пайда болуы кіреді. Бенсонның айтуынша, кейбір әйелдер бұл алдамшы құбылыстың төртінші немесе бесінші айларында жатырдағы ұрықтың теуіп жатқанын сезінуі де мүмкін екен.⁵ Алайда, әйелдер бұл жүктіліктің жалған екенін түсінген кезде, болып жатқан барлық физиологиялық құбылыстарда таңғаларлықтай тез тоқтайды. Жалған жүктілік психосоматикалық жағдайдың ең көне түрінің бірі және оны ең алғаш сипаттаған медицинаның атасы Гиппократ болған. Бірақ, бұл жағдай қазіргі таңда да жиі кездесетін құбылысқа жатады. Пол Фрид және Джефферсон медициналық колледжі мен Филадельфиядағы ауруханадағы әріптестерімен жалған жүктілігі бар әйелдердің белгілерінің айқын болған соншалық, кейбір дәрігерлер оның шынайы екеніне сеніп те қалғанын айтады.⁶

Осындай тағы бір мысал ретінде пациенттердің өзі білмейтін, бірақ құрамында ешқандай белсенді заттары жоқ таблеткалар мен капсулаларды пайдалану арқылы физикалық денсаулығының жақсаруын айтуға болады. Бұл капсулалардың құрамында азғантай мөлшерде ғана қант бар, алайда дәрігерлер науқасты бұл капсулалардың емдік шарада өте пайдалы екендігіне сендіреді. Дәл сол секілді дәрігер науқастың физикалық

жағдайын емдей алатын өте күшті әсер ететін дәрі бар деп, оған жай ғана физикалық ерітіндіні қоюы мүмкін. Зерттеулер осындай жолмен, яғни, «плацебо эффектісімен» емделген пациенттер нақты дәрі-дәрмекпен емделгендермен бірдей дәрежеге дейін жақсарғанын көрсетті.

Осы жоғарыда айтылған жайтқа байланысты өте қызықты және көрнекті зерттеу туралы С. Вольфтың баяндауынша пациенттің сенімі тіпті, дәрінің әсер етпеуіне де әкелуі мүмкін. Оның бұл сараптауы жүктіліктің алғашқы айларында жүрек айнуы мен құсудан зардап шеккен әйелдерден тұрды. Құсуды тудыратын сұйық шәрбат түріндегі дәріні беріп, бұл олардың жағдайын жақсартуға көмектеседі деп сендірді. Болжам бойынша, олардың құсуы мен жүрек айнуы басылып, асқазанның жиырылуы қалыпты жағдайға оралды.⁷

Ғалымдар бүгінгі күнде бұл жайттарға аса үлкен қызығушылық тануда, әсіресе адамның когнитивті және эмоционалды әрекеттері иммундық жүйеге тікелей әсер ететіні дәлелденгеннен кейін. Заманауи зерттеулер мазасыздық, депрессия, жалғыздық және өзіне деген сенімдікті жоғалту жағдайымен бірге жүретін созылмалы психологиялық стресс адамның иммунитетіне қатты әсер ететінін дәлелдеді. Шын мәнінде, ұзақ уақытқа созылған стресстік жағдай бүйрек үсті бездерінің гормондарды көп бөлінуіне әкеледі, бұл өз кезегінде табиғи иммунитетті әлсіретеді. Денедегі қауіпті күйді тудыратын бұл гормондар қан қысымын жоғарылатып, жүректің қызметіне ауыртпалық салып, қан тамырларының жарылуына байланысты инсультті тудыруы да мүмкін.

Осындай зерттеулер психоневроиммунология секілді жаңа саланың пайда болуына алып келді. Бұл жерде алғаш рет екі түрлі мамандық саласы біріктірілді, атап айтқанда әлеуметтік ғылымдар мен психология және адам иммунологиясының химиясы салалары.⁸ Адамдардың ойларын, сезімдерін және эмоцияларын өзгерту арқылы олардың физикалық денсаулығын жақсартуға бағытталған қарқынды зерттеулер жүргізілді. Кейбір ғалымдар мұны қазіргі Батыс медицинасындағы хи-

рургияның дамуы, пенициллин мен басқа антибиотиктердің ашылуынан кейінгі орын алған «үшінші революция» деп атады. Мұның себебі, бұрын айта кеткендей, адамдардың ойлауы мен когнитивті белсенділігін қоршаған ортадағы тікелей әсер ететін оқиғалар мен ынталандыруларды емес, оларды сол оқиғалар мен тәжірибелерді бағалауы мен тұжырымдамалауы қалыптастырады. Біздің дәуіріміздің бірінші ғасырында өмір сүрген Рим философы Эпиктет: «адамның мазасыздығының себебі оны қоршаған айналасындағы заттар да емес, сол нәрселер жайлы ойларында», – деп айтқан.⁹ Осылайша «салауатты рух сау денеде» делінген араб сөзінің қасына «сау дене салауатты рухта» дегенді де қосуымыз қажет.

Медитация және ой тыныштығы физикалық және психологиялық бұзылуларды емдеуде қалай көмектесе алады? Дәрігер немесе психотерапевт пациентке беретін нұсқаулар тым қарапайым болып көрінгенмен, олар жылдам түрде өз пайдасын тигізеді. Бұл қарапайым медитациялық нұсқауларды мыңдаған жылдар бұрын индустар мен буддистер білген және ұстанған. Психофизиологиялық өзгерістерді өлшеудің соңғы әдістерін қолдана отырып, клиникалар мен медициналық зертханаларда жүргізілген көптеген эксперименттік зерттеулер трансцендентальды медитация секілді концентративті медитация шынымен де пациенттер өздерінің психикалық, когнитивті және рухани күштерін өз ауруларын емдеуде және психологиялық өмірін байыту үшін қолданатын нағыз медициналық революция екенін дәлелдеді.

Осы саладағы ең танымал кітаптардың бірінен осы қарапайым нұсқаулардың кейбірін айта өтсем. Оның авторы Бенсон йога мен басқа да шығыс тәжірибелерінен бейімделген медитация және ой тыныштығы техникасының көрнекті маманына айналды.¹⁰ Бенсон өзінің пациенттеріне тыныш ортада ыңғайлы қалыпта жайғасып, көздерін жұмып, терең, әрі баяу тыныс алып, өздерінің барлық ынтасын тыныс алу процессіне жұмсауын сұрайды. Содан кейін ол пациенттерінен наным немесе діни сенімдеріне байланысты сөзді немесе қысқа сөйлемді таңдап, оны әр дем шығару кезінде қайталап, оның мағынасы-

на терең үңілуді сұрайды. Егер пациенттер сөздің немесе сөз тіркесінің орнына мағынаны немесе көрнекі пішінді таңдағысы келсе, онда олар дәл осы қайталанатын жаттығу арқылы оны жасай алады.

Америкалықтар трансцендентальды медитацияға қызығушылық танытқан кезде, олар оны ежелгі үнді дәстүрлерінен сөзбе-сөз күйінде қабылдап, мағынасыз сөзді немесе өздеріне түсініксіз үнділік немесе ежелгі шығыс мантрасын қайталады. Алайда, олар кейіннен медитациямен айналысушылар үшін діни маңызы бар немесе олардың сенімдерін еске салатын мағыналы сөздерді қайталау олардың тереңірек ойлауына және тезірек сауығуына әсер ететінін түсінді.

Трансцендентальды медитация бойынша зерттеулер өз наным-сеніміндегі сөздерді немесе бейнелерді тұрақты түрде қайталау медитация жасаушылар үшін үлкен мәнге ие екенін көрсетті. Бұл адамдарда ойтолғам объектісі туралы тереңірек түсінуге және жана тұжырымдамалық ойдың қалыптасуына әкеледі, сонымен қатар бұл адамдарды күнделікті өмірдің күйбең тіршілігі мен бірсарындылығында түсіне бермейтін абстрактілі және рухани мағыналарды түсінудің жоғары деңгейіне көтереді. «Трансцендентальды медитация» термині осыдан шыққан.

Медитация жасаушылардың ұстанатын ең маңызды нұсқауларының бірі – санада үнемі пайда болатын ойтолғам объектісі жайлы пайымдауға кедергі келтіретін ойлар мен сезімдерді елемей. Олар бар назарын бір жерге шоғырландырып, осы жаттығуды аяқтай алатын деңгейге жеткенше бұл өткінші «кедергілерге» бей-жай қарауы керек. Расында, бірнеше мәрте қайталағаннан кейін терең ойлауы мен медитациясы әлдеқайда жақсарып, денелері босаңсыған күйге еніп, жағымсыз ығырды шығаратын ойлар айтарлықтай төмендейді. Ең соңында олар ешқандай да күйзеліс, уайым және үнемі шағымданатын басқа да физикалық симптомдардан зардап шекпейтінін байқайды. Бірнеше зерттеушілер, соның ішінде Бенсон, бұл жаттығуларды әр қайсысын 15-20 минуттан күніне екі рет жасайтындар

өздерінің психологиялық және физикалық жағдайларының айтарлықтай жақсарғанын және оптимистік, өнімді және шығармашылық ойлауға қабілетті бола бастағанын анықтады.¹¹

Бұл жақсаруларды қан қысымы мен холестерин деңгейінің төмендеуі сияқты белгілі бір физиологиялық көрсеткіштермен растауға болады және бұл дәрігерлерге трансцендентальды медитациямен айналыспас бұрын көптеген жылдар бойы дәрі-дәрмектерді қабылдаған пациенттердің, тіпті ұзақ уақыт бойы ауырып жүрген науқастардың дәрі-дәрмектерін азайтуға немесе мүлдем ішпеуіне де мүмкіндік береді. Осыған байланысты Бенсон сенім факторына байланысты ой тыныштығы мен медитациямен айналысқан науқастардың қандағы холестерин деңгейі медитация әдісімен емделмеген науқастармен салыстырғанда 35 пайызға төмен екендігін айтады.¹² Осыған ұқсас зерттеулер медитация жасаушы пациенттің жүрек соғуы айтарлықтай төмендегенінен (минутына үш соққыға дейін) және қандағы оттегі мен глюкозаның қабылдау деңгейінің де төмен түскенін көрсетеді. Екінші жағынан, электроэнцефалограммадағы дене және ой тыныштығына әсер ететін альфа толқындарының көбейгені анықталды.

Психофизиологиялық өзгерістердің тағы бір маңызды өлшемі терінің психогальваникалық реакциясын өлшеу деп аталатын терінің әлсіз электр тогына төзімділігінің өзгеруі болып табылады. Бұл электр тогы өте аз мөлшерде (пациент сезіне алатындай) болып, адамның алақанының терлеуі мен ылғалдығы жоғарылаған сайын төмендейді және осы жайтқа керісінше. Осылайша, адам мазасызданған күйде оның алақанындағы тер бездері көбірек тер бөліп шығарғанда, қолдың ылғал болуы электр тогының жақсы өткізуіне себеп болады; ал адам тыныштық, босаңсыған күйде болғанда оның алақаны құрғақ болып электр тогына көбірек қарсылық көрсете алады. Бұл алынған нәтижелерді адамның алақанына арнайы электродтарды бекіту арқылы және алынған электр тогын арнайы құрылғыға немесе компьютерге енгізу арқылы оңай түрде жазуға болады. Л.Ле Шан өзінің «*How to meditate*» кітабында

трансцендентальды медитация мазасыздық пен ашу күйіне қарама-қарсы жағдайды туғызады және терінің төзімділігін 400 пайызға дейін арттырады деп жазады.¹³

Осы психофизикалық өлшемдердің сенімді түрдегі деректерін медитация жасаушылардың өздерінің есептерінен айқын көруге болады: бас ауруы, созылмалы ас қорыту бұзылыстары, кеуде тұсындағы ауырсыну және басқа да психофизиологиялық белгілер жойылады; ұйқысыздық, стресс және мазасыздық да ғайып болады. Физикалық симптомдар толығымен жойылмаса да, олар айтарлықтай түрде әлсірейді және пациенттердің ол аурулар туралы уайымы да азаяды.

Медитация жасаушылар растайтын ауру болсын немесе сау күйдегі адам болсын, физиологиялық өзгерістердің ең маңыздысы олардың толықтай жан тыныштығын сезінуі. Олар сондай-ақ өзінің жан дүниесін танудағы үлкен өзгерістерді және айналадағы тәртіпке жақын бола бастағанын, басқаларға жылы жүзбен қарауды, үлкен оптимизмді және жұмыс өнімділігі мен шығармашылық ойлау қабілетінің өскенін атап өтті. Көптеген медитация жасаушылар бұл сезімді ұзақ уақыт жырақта болып, өз үйіне оралған адамның сезімімен салыстырады.

Ле Шан бұл физикалық әлем күштерінен тыс екі қилы сезімдерді ешқандай да қиял немесе өзін-өзі сендірудің әсері деп санамайды, себебі бұл факт адамзат тарихындағы әлемнің барлық бөлігіндегі астетиктер, діндарлар және мистиктердің айтқан баяндамаларының ұқсастығымен дәлелденген. Ле Шан өзінің мәлімдемесіне қосымша дәлелдерді физика саласынан алады. Ол былай деп жазады:

Қазіргі физика ғылымынан бір нәрсені ұғына алдық десек, ол бір сұрақ жайлы бір-біріне қарама-қайшы келетін екі көзқарастың болуы және екі көзқарастың бірдей «дұрыс» болуы. Физикада бұл атауды «комплементарлық принципі» дейді. Бұл дегеніміз кейбір құбылыстарды толықтай түсіну үшін біз оларға екі түрлі көзқараспен қарауымыз керек екенін көрсетеді. Алайда, әрбір көзқарас шындықтың тек жарты-

*сын ғана баяндайды.*¹⁴

Осы пікірді растау үшін Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы мен кванттық физика Ньютонның ұсынған ғаламның сағат механизмі ретінде қозғаласын жоққа шығарғанын еске алуымыз жеткілікті. Шын мәнінде, жаңа физика бір құбылыс болып көрінген нәрсенің мүлдем басқа дүниеге айнала алатынын көрсетеді. Субатомдық деңгейде өте аз көлемде көрсетілген бөлшектер мен субъектілер ретінде эксперименттік түрде көрсетілген дүниелер кеңістіктің үлкен аумағында таралатын толқындар секілді әрекет етуі де мүмкін және бұл келтірілген екі қарама-қайшы тұжырымдамаға да көптеген дәлелдер бар. Бұл факт алғаш ашылған кезде көптеген физиктерді шатастырды. Эйнштейннің де салыстырмалық теориясы біздің масса мен уақыт туралы түсінігімізді теріске шығарды. Бірінші мысал қазір атомдық жарылыс саңырауқұлағы секілді жарылуы мүмкін шоғырланған энергия ретінде қарастырылады, екіншісі төртінші өлшемді кеңістікке айналу. Егер мұның бәрі білімнің материалдық деңгейінде болатын болса, Ле Шанның пікірінше, ғалам мен өмір туралы жоғары білім бар және оған тек медитация жасау арқылы қол жеткізуге болады.

Осы уақытқа дейін мен әуесқойлықтың, эмоциялардың, сенімдердің және ойтолғам процесін қамтитын басқа да когнитивті әрекеттердің адамның психофизикалық денсаулығына теріс және оң әсерін талқыладым. Мен адамдардың өз бойындағы психофизиологиялық ауруларды тудыруы немесе өзінің иммундық жүйесін әлсіретуі және сол арқылы микробтық ауруларға ұшырауы немесе өзін емдеп жазу арқылы өмір сүрудің жоғары деңгейіне көтеріле алатынын бірнеше зерттеулерде қорытындылап жаздым. Сонымен қатар, мен ойтолғамның батыс өркениетінде алатын орнын және терапия ретінде медитация тәжірибесіне бейімделуге болатын бірнеше қарапайым әдістерді атап өттім.

Мұсылман жандарға терапевтік медитацияның бұл түрінің аспан мен жер туралы ойлаумен, Құдайды мадақтаумен және еске алумен ұқсастығын көру қиынға түспейді. Шын мәнін-

де де, екі тәжірбие де ойлау объектісіне барынша назар аударуды, сыртқы және ішкі тұрғыда ақыл-ойға кедергі келтіретін дүниелерді жоюға немесе азайтуға тырысуды тала етеді, мейлі ол сыртқы шу болсын, мейлі ішкі түйсіктегі мезі қылатын ойлар болсын. Сондай-ақ медитация жасайтын немесе пайымдаушы жан жаңа мағынаны ұғынбайынша, жаңа дүниені іске асырмайынша немесе бұрын-соңды болмаған көзқарас қалыптаспайынша медитация мағыналарын тұрақты түрде қайта қарауы және қайталауы қажет. Олар бұл тұңғыққа бойлай ойлауды күнделікті өмірдің күйбең тірлігінде кептеліп қалған және өзіне таныс шекарадан шыға алмайтын түсінікті жойып, аспан көкжиегіндей кең білімге еркін қанат самғау үшін қолданады.

Еуропада және Америкада танымал болған сенім факторын қолдана отырып, медитация мен ой тыныштығы туралы кітаптар мен оқу таспаларындағы терапевтер берген нұсқаулар мұсылмандардың Құдайдың ұлылығы мен жаратылысының дәлдігі жайлы және Құдайды мадақтау мен құрметтеу сөздерін үнемі қайталап айтып отыратын бес уақыт намазына (salah) ұқсас келеді. Осы айқын ұқсастықтарға сілтеме жасай отырып, Бенсон барлық діни ұстанымдағы жандарға өзі ұсынған медитация әдістерін қолданып қана қоймай, сонымен бірге медитация кезінде толығымен тыныш күйде болғанда қайталай алатын сөздерді немесе сөз тіркестерін ұсынып өтті.

Олардың қатарына:

Төмендегі сөздерді мұсылмандар жиі қайталайды:

- Құдайға, *Аллаға* арналған сөздер
- Пайғамбардың алғашқы үндеуінде Алла Тағаланың Мұхаммедке айтқан кейбір сөздері: «Раббың шексіз мейірімді...»
- «Діндар» жандарды намазға шақырған алғашқы мұсылманның сөзі. Шөл далада иесі су бермей азаптаса да, ол ахад немесе бір «Құдай» мағынасын беретін сөзді иесінің ашуы қайтпайынша қайталай беруі.¹⁵

Бенсон өзінің соңғы ұсынысында Пайғамбардың сүйікті серігі Билалға сілтеме жасайды, бірақ ол арабтың «*ахадун*» сөзін «*ахадум*» сөзімен шатастырып алады. Әрине, Пайғамбардың ілімін ұстанатын мұсылмандар терең ойға батып, жан тыныштығына бөленетін бес уақыт намазы кезінде қандай сөздерге назар аударуды жақсы біледі, себебі оның бәрін Пайғамбар анық көрсетіп кеткен. Осы сөздерге немесе қысқа сөз тіркестеріне «Аллаға шүкір» (*СубханАллах*), «Алла Тағалаға мақтау болсын» (*Әлхамду лиллах*) және «Аллах Ұлы» (*Аллаһу Әкбар*) тіркестері кіреді.

Бір қызығы, Бенсон пациенттер сенім факторы медитациясын игергеннен кейін, олар енді жатып немесе отырып тыныштық күйде болуының қажеті жоқ деп тұжырымдады: олар серуенде, жүгіргенде немесе жүзу кезінде де өздерінің сөздерін қайталап, жан тыныштығын тауып, медитация жасай алады деді. Бұл исламдық ойлаудың формасын еске түсіреді, себебі Құранда Алла Тағала діндар жандарға: «Олар тіке тұрып, отырып, жамбасынан жатып (әр халде) Алланы еске алады» деген. (Әли Имран сүресі, 191-аят)

Ежелгі шығыс діндерінен бастау алған медитация мен исламдық ойлау арасындағы айқын ұқсастықтарды ескере отырып, Абуль Ала Мавдуди ұсынған теориямен келісуге де болады, ол теориясында буддизм мен индуизм ашық наным түрінде болуы мүмкін деп, бірақ көптеген басқа ежелгі діндер секілді олар біртіндеп өзінің тазалығы мен бір Аллаға деген адалдығын жоғалтты делінген. Осылайша, ғасырлар бойы бұл діндерден тек жалған нанымдар мен құлшылық ету рәсімдері ғана қалған.¹⁶ Мысалы, олар медитация секілді кейбір рәсімдерді сақтап қалғанымен, бұл рәсім өзінің Құдайға құлшылық етудің және оның жаратылысы жайлы ойлаудың бастапқы мақсаты мен шынайлығын жоғалтып алған. Зайырлы және прагматикалық батыс әлемі бұл толық емес үлгідегі тәжірбиелерді олардың медициналық және психотерапиялық артықшылықтары расталғаннан кейін, олардың артында тұрған шынайы діни мақсатты мен олардың шығыстық жалған нанымдарына кара-

мастан көшіріп алды.

Жоғарыда айтылғандай, исламдық барлық әдет-ғұрыптар мен құлшылық ету түрлері, сондай-ақ шарифат бойынша белгіленген барлық нұсқаулар мен тыйымдар адамзатқа осы өмірде де, мәңгілік өмірде де пайдасын әкеледі. Бұл артықшылықтар біреуіне белгілі болса, біреуі одан мүлдем бейхабар. Мысалға, рухани немесе моральдық тақырыптағы шоғырлану және терең медитация жасау кез келген адамға пайдалы болатыны анық. Егерде бұл ойтолғамдар медитация жасаушының сеніміне байланысты сөздер мен мағыналардың қайталануымен біріктірілетін болса, онда бұл артықшылықтардың пайдасы одан әрі көбейер еді. Медитация, егерде медитация жасаушылар толықтай тыныштық күйіне еніп, күнделікті өмірде кездесетін мәселелер мен қиындықтардың барлығын ұмытып, материядан тыс нәрсені ойлауға және шексіз сезім әлеміне енуге тырысса көмектесе алады. Олар сондай-ақ өздерінің нәзік сезімдерін қоршаған ортадағы табиғи дыбыстар мен қозғалыстарға назар аударта отырып пайда көре алады, олардың ішіне: құстардың сайраған дауысы, жел болғандағы ағаш сыбдыры немесе өздерінің тыныс алуы мен жүрек соғысы секілді ішкі қарапайым физикалық қозғалыстар кіреді. Ғылымда мұны «зейінді медитация» деп атайды. Медитация жасаудан пайда көрудің бұл қабілеті – Аллаға құлшылық етуге, оны дәріптеуге және толығырақ білуге мүмкіндік беру үшін Алланың адам табиғатына сіңірген қасиеті. Егер адамдар бұл сыйды тиісті рухани түрде қолдана алса, олар оның психофизиологиялық қасиеттеріне және Алланың берер нығметіне қол жеткізеді. Олай болмаған жағдайда да, олар бұл қасиеттердің негізгі артықшылықтарын ала алады.

Бұл мұсылман емес медитациямен айналысатын жандардың қолданатын артықшылықтары, ал мұсылмандардың артықшылықтарына күніне бірнеше мәрте тісті тазалау, жууыну (*дәрет* алу мен *ғұсыл* алу) және тырнақты өсірмеу және намаз оқу кезінде орындалатын жеңіл күнделікті жаттығулар және арақ-шарап, есірткі, зинақорлық және шамадан тыс тамақта-

нудан аулақ болу жатады. Мұсылман діндарлары осы пайдалы әрекеттердің барлығын діни міндетті міндеттер ретінде немесе Пайғамбардың сүннетінің ізбасарлары ретінде орындайды. Мұсылман жандар бұл дүниедегі артықшылықтарға және мәңгілік өмірдегі Алланың рақымшылығына қуанса, мұсылман емес жандар тек бұл әлемдегі тәжірбиелерден алатын пайдасы мен гигиеналық тазалығына ғана қуана алады. Кейде бұл тәжірбиелер нәсіліне және қоршаған ортасына қарамастан, осы өмір салтына табиғи бейімділігі бар адамдарды тартады, оларды ағып жатқан өзендер, жасыл желектер және физикалық сұлулық қызықтырады. Осылайша, пайымдаушы діндарлар физикалық және психологиялық тұрғыдағы денсаулықтың барлық артықшылықтарын көре алады, сонымен қатар өздерінің берік сенімдері, терең пайымдаулары және діни көзқарасының айқындылығы арқылы әлдеқайда тереңірек және жетілдірілген ойтолғамды сезіне алады.

Сонымен қатар, діндар мұсылман жандар ойтолғамды салыстырмалы түрде оңай дүние деп санайды, себебі олар кішкентай кезінен бес уақыт намазда оны жасауға дағдыланған. Құранның тілі – қайталанбас арабша симфония тәрізді, ондағы қысқа тараулар балалардың оқуына өте оңай және кішкентай балалар өздерінің дұғаларын оқығанда Алланы дәріптейтін және мадақтайтын өлең шумақтары жайлы ойлана алады. Олар әуелде өздерінің шектеулі тәжірбиелері мен жетілмегендігі аясында «ойтолғам» жасайды. Осыған байланысты, Бенсон бұл ерте медитация мен рухани тәжірбиелер мен рәсімдердің балалардың есейген кезде де денсаулығына өте пайдалы әсер ететінін, тіпті олар ересек болып бұл тәжірбиелерді жасау тоқтатсада көмектесетінін айтты. Ол былай жазады:

Жақсы көңіл-күй жайлы естеліктер діни рәсімдерді өте мықты механизмге айналдырады. Балалық шақта алғаш жасаған рәсімді қайта еске алу өзінің керемет әсерлерін бере алады, ол сіздің жастық шақтағы сенім тәжірбиеңізде қалыптасқан жүйке жолдарын қалпына келтіре алады.

Бұл әдіс менің медициналық тәжірибиемде расталды, тіпті, жас кезінде ұстанған діннен бас тартқан көптеген ересектердің арасында да расталды.¹⁷

Осыдан кейін Бенсон осы қызықты құбылыстың негізінде жатқан нейропсихиатриялық механизмдерді түсіндіруді жалғастырады:

Егер сіз бұл тәжірибиелерді жетілген және өмір кезеңін мүлдем басқа көзқараспен қабылдау кезінде болсаңызда, сіз оқыған сөздер, сіз айтатын әндер және сіз айтқан дұғалар сіздің өміріңіздегі оңай, әрі қиындықсыз уақытта сізді жұбатқандай жұбата алады. Егер сіз бұл гұрыппен байланысты қандай да бір нақты қиын оқиғалар немесе эмоциялар бар екенін саналы түрде білмесеңіз де, сіздің миыңыз осы гұрыпқа байланысты әрекеттер жиынтығын, миға оның маңыздылығын өлшеуге мүмкіндік беретін эмоционалды мазмұнды, сондай-ақ жүйке жасушаларының оянуын, өзара әрекеттесуін және алғаш рет белсендірілген химиялық бөлінулерді еске түсіруді бұйырады.¹⁸

Сәйкесінше, діндар пайымдаушы мұсылмандар жоғары деңгейдегі медитация дәрежесіне аз ғана уақыты мен энергиясын жұмсай отыра жете алады. Құранның көркем дауыспен оқылған поэтикалық сөздерін бірнеше минут ішінде тындау, медитация кезінде туындайтын барлық керемет эмоцияларды шығара алады. Америка Құрама Штаттарындағы Флоридадағы Акбар клиникасында жүргізілген бірқатар күрделі эксперименттерден кейін дәрігер Ахмед Элкади мұсылмандар Құран аяттарын оқылуын тындаған кезде, мейлі ол кісі араб тілінде сөйлесін, сөйлемесін, стресс пен мазасыздықтың демде жойылатынын және жан тыныштығы мен жүрек жылулығын, ауруға қарсы иммунитеттің артқанын, сондай-ақ трансцендентальды медитация туралы бұрын сипатталған басқада өз-

герістерді сезінетіні дәлелденген. Бұл тәжірбиелерде Элкади қан қысымын, жүрек соғуын және бұлшықеттерге күш түсіру және терінің электр тогына төзімділігін өлшеу үшін ең заманауи электронды жабдықтарды қолданған және 97% жағдайда Құран оқудың тыныштандыратын әсері бар екені анықталған. Сонымен қатар, тәжірбие жүргізген адамдардың ішінде жоғары дәрежедегі рухани сезімді бастан өткергендері де болды, алайда мұндай таңғажайып сезімдерді өлшей алатын құрал әлі ойлап табылмады.¹⁹

Бұл нәтижелер Хартум университетінде дәрігер Мұхаммед Хаир әл-Иргисуси жүргізген докторлық эксперименттік зерттеулермен расталды. Ол дәл физикалық өлшеуге болатын айнымалыны таңдап алды, атап айтқанда сынап бағанының миллиметрмен өлшенетін қан қысымының жоғарылауы немесе төмендеуі. Хартум университетінің медицина мектебінің дәрігерлері стресстік өмір салтынан немесе басқа да белгісіз себептерден туындаған жоғары қан қысымы болып табылатын маңызды гипертензиямен ауыратын науқастарды тауып беру арқылы бізге өз көмектерін тигізді. Зерттеуде бұлшықетті босаңсыту кезінде ауызша түрде қолдау көрсету және бұлшықетті босаңсытуды Құранның таңдалған аяттары мен Пайғамбардың сөздері қамтитын исламдық рухани терапиямен салыстырды. Пациенттер үш топқа бөлінді: эксперименттік топ, мұқият түрде таңдалған бақылау тобы және ешқандай терапиясыз немесе құранды тыңдаусыз бұлшықет босаңсуы бойынша жаттығудан өткен топ.

Нәтижелердің барлығы бірдей болды. Барлық пациенттердің жағдайының жақсарғанына қарамастан, исламдық рухани терапияны алған пациенттердің басқа екі топқа қарағанда жақсару деңгейі айтарлықтай жоғары екені байқалды. Бұл статистикалық маңызды жақсартулар терапиядан кейін бірнеше ай бойы сақталды, ал кейбір науқастарға олардың дәрігерлері дәрі-дәрмектерді қабылдауды тоқтатуға кеңес берді, себебі олардың қан қысымы қалыпты деңгейге қайта оралды.²⁰

Осылайша, шынай исламдық медитацияның құндылығы

оның Құдайға табынумен, оны еске алумен және мадақтаумен және оның көмегіне жүгінумен байланысты деп айтуға болады. Демек, исламдық құлшылық түрі ретіндегі ойтолғам мен шығыс және батыс медитациясының басқа түрлері арасындағы ұқсастықтар тек үстірт түрде қаралғанын айқын көре аламыз, себебі исламдық ойлаудың негізі Құдайдың бірлігіне сену болып табылады. Бұл ұтымды терең сенім құдіретті Жаратушыны кішкентай электроннан бастап, ең үлкен галактикаға дейін басқаратын жалғыз екенін көрсетеді. Бұл сенім исламдық медитацияның барлық түрлерінің іргетасы ғана емес, сонымен бірге исламның негізі болып табылады.

Исламдық ойлау жаратылыс туралы ойлаудан оның Жаратушысына дейінгі ілгерілеуге негізделген. Бұл біркелкі ұтымды қозғалыс, себебі Ислам сенімі болмыстың немесе заттардың Алла Тағаламен байланысы немесе кез-келген политеистік ауытқулармен бұзылған емес.

Атеистер ғаламның көркем сұлулығын ой елегінен өткізіп, оның пайда болуына себеп болған «табиғат-ана» немесе «үлкен жарылыс» деген қате түсініктерде болуым мүмкін немесе ғаламның қалай пайда болуы жайлы сұрақтардан қашқақтауы мүмкін. Олар ғаламның қалай жаратылғаны туралы қойылуы орынды сұрақты мүлде елемей, эмоционалды сезімге беріліп ойға батуыда таңғаларлық жайт емес. Сол секілді, барлық ғаламды бір-бірімен соғысып жатырған көптеген құдайлар жаратты деп есептейтін пұтқа табынушыларға немесе политеистерге өзінің парасатты ақыл-ойымен және шын жүректерімен беріліп медитация жасау өте қиын соғады, себебі олар бір-біріне қайшы келуі мүмкін. Осы себепті де «мистикалық» тәжірбиелерді бастан кешіргісі келетіндерге батыстықтар «орынды құлшылық етудің» түрлерінен аулақ болуды ұсынады.²¹ Шын мәнінде де, Бенсон Карен Армстронгтың «*A History of God*» кітабына түсініктемелерінде айтқандай, бұл мистикалық тәжірибе ұтымды немесе орынды емес, ол «интуитивті және вербалды емес» болғандықтан жүзеге асады делінген. Армстронг мұны «үнсіз ой толғауға бату» депте атайды. Ол былай жазады:

Мистикалық тәжірибелер – бұл сыртқы ортадағы объективті фактіні жай ғана қабылдау емес, ол ішкі жан дүниеге деген саяхатты қамтитын субъективті тәжірибе болып табылады; ол көбінесе мидың логикалық қабілеттері арқылы емес, қиял немесе елестету деп аталатын ақыл-ойдың бейнелі бөлігі арқылы жүзеге асырылады. Ақырында, бұл мистиктің саналы түрде өз әлемінде жасайтыны болып табылады ²²

Ле Шан өз кезегінде Бенсон және Армстронг секілді медитация жасаушыларға ақыл-кеңестер айта кетті. Ол сондай-ақ медитация жасаушы студенттерге ескертпе жасап: «Бұл тәжірибеде ауызша сөйлеуді немесе интеллекті қолдануға тырыспаңыз. Керісінше, барынша жан дүниенің сезінуге тырысыңыз» деді. ²³

Діндар мұсылмандарға келетін болсақ, олардың ой толғауы олардың Алла Тағаланы шынайы тануға ұмтылу жолында олардың барлық танымдық және рухани қабілеттері іске қосылатын рухани амал болып табылады. Бұл бір аяқпен бірнеше күн тұру немесе өткір төсекте ұйықтау арқылы денені қинайтын жаттығулар немесе бұзылыстарды емдеу үшін жасалатын қисынсыз және эмоционалды әрекеттер емес. Исламдық ой толғау – бұл жүректі ақылмен байланыстыратын, ұтымды тәсілді эмоциямен байланыстыратын және парасатты әуесқойлықпен байланыстыратын құлшылық түрі, сондықтан байсалды ойшылдар өздерінің дұғалары Алланың жазуымен қабыл болатын жайлы рухани күйде бола алады. Исламдық ойтолғамда иррационалды және жоғары эмоционалды реакциялар мақұлданбайды, ал сананың өзгерген күйлері, бұрын айтылып өткендей, аясы тар мақсатқа жатады. Сол сияқты, өте терең медитация нәтижесінде туындауы мүмкін және шығыс пен батыс мистиктері аса жоғары бағалайтын, парасатты ойлаудан бас тартып немесе сол күйге жету үшін қатты дене ауырсынуына дейін шыдауға дайын болатын кездейсоқ құбылыстар шынайы исламдық ой-

лау объектісіне жатпайды. Сонымен қатар, шайтанның көптеген жақтаушылар осындай ақылға қонымсыз немесе жалпы нормадан тыс құбылыстарды көрсете алатындықтан, шынайы діндар мұсылмандар мен медитация жасаушылар мұндай құбылыстарға күмәнмен қарайды. Сондықтанда әл-Хасан әл-Басри жоғарыда келтірілген пайымдауында саналы түрдегі еске алу мен ойтолғамды тиынның екі жағы секілді егіз ұғым ретінде қарастырады. Осылайша, исламдық ойлауды атеистік немесе политеистік медитациямен салыстырғанда екі бірдей теңіз қабыршағы ретінде сипаттауға болады, бірақ біреуінде сирек кездесетін інжу маржан тас болса, екіншісінде кәдімгі ұлудың қалдықтарынан басқа ештеңені көре алмайсыз.

Бұл, әрине, медитация жасаушы мұсылман емес жандардың сезінетін бақыт сезімін, ой мен жанның тыныштығын, ақыл-ой айқындығын және осы ғаламдағы барлық тіршілік иелеріне қатысты эмоцияларын шынайы сезім емес деуге келмейді. Шынында да, бұл бұрын айтылғандай, науқас жандарды физикалық және психологиялық бұзылулардан құтқаратын терапевтік жаттығу. Алайда, медитация жасайтын мұсылман емес жандар сезінетін жан мен тән тыныштығының бұл көрінісі олардың күнделікті күйбең өмірдегі мәселелердің материалистік салдарынан арылуға деген ұмтылысы үшін берілген сый болып табылады. Олар, бәлкім бұл абстрактілі рухани көкжиектің кемел көрінісін өмірінде алғаш рет байқап, оны материалистік дүниедегі күреске қосылған үлес немесе жақсарту деп қабылдауы мүмкін.

Мұсылман емес медитация жасаушылардың сезінетін бұл керемет сезімі, мұсылман жандардың ғаламдағы әрбір атом бөлшегіне дейін Алланы мадақтайтынын білетін сезімімен салыстыруға келмейді. Құранда былай делінген: «...жеті көк және жер, сондай-ақ ондағы болғандар, Алланы пәктейді. Оны пәктеп, мақтамайтын еш нәрсе жоқ. Бірақ сендер олардың тасбихтарын (пәктеулерін) түсіне алмайсындар». (Исра сүресі, 44-аят) Діндар пайымдаушылар ғаламның Алланы дәріптеуінің сырын түсіне алмасада, олар өздерінің мадақтауы мен барлық басқа

жаратылыстарды мадақтау арасындағы үйлесімділікті сезіне алады. Бұл сезім рухани шарықтауға жеткенше және ешбір дүниелік бақытпен салыстыруға келмейтін қуаныш пен рухани рахат сезіміне жеткенше ойлауды үздіксіз жалғастыра отырып тереңдей түседі.

Қараңғы түнекті жеңген жарық тәрізді бұл бақыт сезімі барлық уайымдар мен қайғылардың ізін де қалдырмайды. Осы жайлы Ибн әл-Каййим өзінің *Madārij al-Sālikīn* кітабында:

Құдайды еске алатын пайымдаушы діндар жандар дауыстар мен қимылдардың үнсіздігі ғана естілетін тыныш орындардан және жалғыздықтан ләззат ала бастайды. Сол жерде ол жүрек пен ерік-жігерінің мықтылығын сезініп, ешқандай уайымға немесе мазасыздыққа ұшырмайтындығына сенімді болады. Сонымен қатар, үнемі қажеттілікті талап ететін құлшылық етудің тәтті дәмін сезіне бастайды. Мұнда ол бұрын ойын-сауықтан немесе пендешілік өмірдегі қажеттіліктерден алған ләззат пен жайлылықтың одан үлкен көлеміне тап болады. Ол осы күйде болғанда, көптеген пендешілік өмірдегі уайымдары жойылады, себебі ол адамзаттан тыс мүлде басқа әлемде болады.²⁴

Ибн Таймия өзінің *Majmū Fatāwā (The Complete Collection of Fatwas)* кітабында шынайы діндар жандардың Алланы еске алу жайлы айтқан сөздерін мысалға келтіреді. Олардың бірі: «Егер жәннатағы жандар осындай күйде болса, олар шын мәнінде бақытты деп айта алатын сезімде жиі болатын едім» деді. Тағы бірі: «Кейде жүрегім қуаныштан жарылып кетердей керемет күйде боламын» деді. Үшіншісі: «Нағыз шын діндар жандар ойын-сауықта көңіл көтерумен айналысатындарға қарағанда, құлшылық етуден әлдеқайда көп ләззат алады» дейді.²⁵

Діндар мұсылман ойшылдары мен қараңғылықтың көптеген қатпарларында қалған атеистер мен пұтқа табынушылардың арасындағы айырмашылық олардың бұл ғажайыптарды

медитация арқылы тек кішкене бөлігін ғана қабылдай алуы мен олардың бұл қабылдаудан тыс дүниелерге қол жеткізе алмауында. Құранда бұл жайлы оларға: «олардың көздерін найзағай жұлып әкете жаздайды. Оларға жарық берген сәтте, олар жарықта жүреді де оларға қараңғы болған заманда, олар тұра қалады. Егер Алла қаласа, олардың есту, көру сезімдерін де жояр еді. Алланың әр нәрсеге күші толық жетуші» делінген. (Бақара сүресі, 20-аят)

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

Құран және құдайдың жаратылыстары туралы ойтолғам

Алланың жаратуына ойтолғау – Исламдағы ең үлкен құлшылықтардың бірі. Сондықтан көптеген Құран аяттары бұл әрекетті ынталандырып, әр темперамент пен рухани күйге жүгіну үшін әртүрлі әдістерді қолдануы таңқаларлық емес. Мұндағы мақсат – адамдарды күнгірт сезімдерден, жаман әдеттерден және осындай ұқсастардан алшақтатып, Раббыларының ғаламдағы белгілеріне көрегендік пен әсерлі жүректермен куә болуға шақыру. Төменде негізгі әдістердің кейбірі берілген.

ҚҰДАЙДЫҢ ТАБИҒАТЫ МЕН ОНЫҢ КЕРЕМЕТ ҚАСИЕТТЕРІНЕН ШАБЫТ АЛУ

Шынайы исламдық ойтолғам тек Аллаға иман келтірген жүрек пен Оған және Оның жоғары сипаттарына мойынсұнған санадан ғана пайда болады. Бұл оның жалғыз екендігіне (tawhid) мызғымас сенім, яғни, бүкіл әлемді жаратқан, басқаратын және қолдайтын жалғыз Алла екеніне куә болу. Аспан мен жердің сұлулығы мен әсемдігі туралы ойтолғамның кез-келген түрі атеизм немесе көпқұдайшылық (shirk) болып есептеледі, өйткені ойтолғаушы Жаратушыны мадақтап, шүкіршілік ету былай тұрсын, оны мойындамайды. Осы себепті Құранда бұл ілім Алланың Ұлы сипаттарын еске алу арқылы жиі қайталанатын:

Айт: “Ол Алла, біреу-ақ. Алла мұңсыз. Әр нәрсе оған мұқтаж. Ол тумады да, туылмады. Әрі оған ешкім тең емес.” (Ихлас сүресі, 1–5-аяттар)

Ол сондай Алла, Одан басқа ешбір тәңір жоқ. Көместі де, көрнеуді де (барлығын) біледі. Сондай-ақ Ол, тым есіркеуші, ерекше мейірімді. Ол сондай Алла, Одан басқа ешбір тәңір жоқ. Ол патша; өте пәк, есендік беруші (және кемелділік), қорғаушы, тым үстем, аса өктем, өте зор. Алла олардың қосқан ортақтарынан пәк. Ол Алла, жаратушы, жоқтан бар етуші және бейнелеуші. (немесе бояушы) Аяттардың ең көркемі Оған тән. Көктер мен жердегі әр нәрсесі Оны дәріптейді. Және Ол өте үстем, аса дана. (Хашр сүресі, 22–24-аяттар)

Көктер мен жерді жоқтан бар етуші. Оның серігі жоқ болса, оның қалай ұлы болады? Ол барлық нәрсені жаратты, әрі Ол, әр нәрсені толық білуші. Міне бұл сипаттарға ие болған Раббыларың Алла. Одан басқа ешбір тәңір жоқ. Ол, барлық нәрсені жаратушы. Ендеше Оған құлшылық қылыңдар. Ол әр нәрсеге кепіл. Көздер Оған жете алмайды. Ол, көздерді көреді. Және Ол барлық нәрсені түсінуден жоғары, толық білуші. (Ән'ам сүресі, 101–103-аяттар)

Исламдық ойтолғамның рухани сапарына шықпас бұрын Аллаға деген осы берік, бұзылмаған сенімді орнату өте маңызды, өйткені бұл сенушіге жол көрсетуші нұр және оны адастырудан сақтайтын берік тамыр болады. Құран мүміндерді рухани сапарында басшылыққа алу үшін басқа дәлелдерді де пайдаланады. Көбінесе бұл әлі де қарсылық көрсетіп жүргендерге және жүректері қатал адамдарға ескерту ретінде болатын күшті бейнелер.

ҚҰДАЙДЫҢ НЫҒМЕТТЕРІН ЕСКЕ ТҮСІРУЛЕР

Құран көптеген жолдармен адам жүрегін жұмсартуға тырысады. Солардың бірі – Алланың көркемдігі мен нығметін еске алу. Осылар туралы ой толғау жанашырлық пен сүйіспеншілік

сезімін тудыруы мүмкін.

Әрі сендер үшін мал жаратты. Малдарда сендерді жылытатын және басқа пайдалы заттар бар және оларды [етін] жейсіңдер. (Нахл сүресі, 5-аят)

Ол сондай Алла, сендерге көктен жаңбыр жаудырып, одан сусын және ол арқылы малдарыңды жаятын орман шығарды. Алла, сендерге су арқылы егін, зәйтін, құрма ағаштары, жүзімдер және бүкіл өсімдіктер өсіреді. Шын мәнінде, ойланушылар үшін әрине белгілер бар. (Нахл сүресі, 10–11-аяттар)

Ол сендер үшін түн мен күнді, күн мен айды бағындырды. Жұлдыздар да Оның әміріне бағынысты. Шын мәнінде, ойланған қауым үшін әлбетте белгілер бар. Сондай-ақ жер бетіндегі нәрселерді Ол әртүрлі түстермен (және қасиеттермен) көбейтті. Расында осында Алланы (шүкіршілікпен) мадақтайтын адамдар үшін белгі бар. Және де Ол, сондай Алла, Ол балғын етін жеулерің үшін және одан киетін әшекейлер алуларың үшін теңізді бағындырды. Алладан ризық іздеулерің үшін кемеңіз суды жарып бара жатқанын көресің. Әрине шүкірлік етесіңдер. Сендерді теңселтпеу үшін жер жүзінде асқар тауларды орналастырды. Жөн тауып жүрулерің үшін өзендер, жолдар жаратты. Олар (адамдар) жол тауып жүретін белгілер және жұлдыздар (жаратты) Жаратушы жарата алмайтын біреумен тең бе? Енді де түсінбейсіңдер ме? Алланың нығметін санасаңдар санына жете алмайсыңдар, Алла өте жарылқаушы, ерекше мейірімді. (Нахл сүресі, 12–18- аяттар)

Құдайдың адамзатқа және осы жер шарын мекендеген барлық басқа жаратылыстарға деген мейірімділігі мен сүйіспеншілігі туралы ойлау қажеттілігін ескерту сезімтал, ризашылық білдіретін және дана жандардың жүрегін бірден елжіретеді. Құдайдың ойтолғамға шақыруына көздері мен жүректері жабық адамдарға келетін болсақ, Құранда олар мынандай аяттар-

мен сипатталған:

*“Қараңдар! Көктер мен жерде не бар?”,- де. Сенбей-
тін қауымға; дәлелдер, ескертулер пайда бермейді. (Юнус
сүресі, 101- аят)*

*Көктерде және жерде қаншалық дәлел бар. Адамдар оған
көңіл бөлмей өтеді. (Юсуф сүресі, 105-аят)*

Құдайдың керемет жаратылысының сансыз белгілері, Жүсіп Әли өзінің соңғы аятындағы түсініктемесінде жазғандай, “көзі барлардың барлығы үшін табиғатта, бүкіл жаратылыс бойынша шашыраңқы түрде шашырап жатыр. Сонда да адамның тәкаппарлығы сонша, олардан аулақ болады.”¹ Мұндай сезімсіз, қатыгез жүректер өздерінің ақылға қонымсыз көзқарастарын өзгерту үшін қатал тәсілді қажет етеді.

КЕШІРІЛМЕЙТІН ЖҮРЕКТЕРГЕ СӨГІС

Бұлардың үні жиі қатыгез және қауіп-қатермен үйлеседі. Бұл аяттардың көпшілігі “Олар көрмеді ме?” немесе “Олар көрмейді ме?” деген сұрақпен басталады.

*Олар, көктен және жерден алды-артындағы нәрселерді
көрмеді ме? Егер қаласақ, оларды жерге жұтқызамыз не
үстеріне көктен кесектер түсіреміз. Рас мұнда Аллаға
берілген әр құл үшін гибрат бар. (Сәбә' сүресі, 9-аят)*

*Олар, түйеге қарамай ма, қайтып жаратылған? Ал, ас-
панға, қайтіп көтерілген? Тауларға қарамай ма? Қайтіп
тігілген? Ал, жерге қарамай ма, қайтып төселген? (Ғашия
сүресі, 17–20-аяттар)*

Мұндай аяттар Құран қиссаларынан немесе пайғамбарлардың сөздерінен алынған. Мысалы, Нұх (Nuh) өз қауымындағы көпірлерге мына сөздермен сөгіс берді:

Алланың ұлықтығын ойламайтын сендерге не болды? Расында Ол, сендерді түрлі жағдайларда жаратты. Алланың жеті аспанды қабат-қабат жаратып, олардың арасында айды нұр етіп, күнді (жарқын) шырақ қылғанын көрмейсің бе? (Нух сүресі, 13–16-аяттар)

ТАҚУАЛАРҒА МАДАҚ

Керісінше, кейбір аяттар дүниеде сабақ болатын ешнәрсе көрмеген және Алланың сансыз нығметтерін еске салатын ақыл-ойы сергек жандарға қуат беріп, мадақтайды. Бұлар жаны мен денесінің әрбір психологиялық немесе физикалық күйінде Алланы еске алатын тақуалар:

Міне! Расында, көктердің және жердің жаратылуында, түн мен күннің алмасуында әлбетте ақыл иелері үшін дәлелдер бар. Олар тұрғанда да, отырғанда да, жатқанда да Алланы еске алады. Сондай-ақ олар көктер мен жердің (ғажайыптары) жаратылысы жайында ойланады. “Рабымыз! Сен мұны босқа жаратпадың, Сен пәксің, бізді (ақыретте) от азабынан сақта!” (Әли Имран сүресі, 190–191-аяттар)

ТУА БІТКЕН ЭСТЕТИКАЛЫҚ СЕЗІМГЕ ЖҮГІНУ

Сондай-ақ Құран адамдарды жаратылыстағы эстетикалық сезімді ояту арқылы ғаламдағы Құдайдың белгілерді ой толғауға шақырады. Төмендегі аяттар адамдардың шынайы сезімдері мен эмоцияларын ояту мақсатын көздейді, осылайша олар жер бетіндегі барлық нәрселерді – әртүрлі түстер мен реңктер, өсімдіктер, жануарлар, тіпті жансыз заттар болсын, тамашала-

уға мүмкіндік береді:

Алланың аспаннан жаңбыр жауып, онымен түрлі-түсті өнімдер шығарғанымызды көрмейсің бе? Сондай-ақ таулардан да ақ, қызыл әрі қап-қара түрлі-түсті жолақтарды көрмейсің бе? Адамдардан, құрт-құмырсқа және ірі жәндіктерден түрлі-түстілері бар. Алланың құлдарынан шынайы қорқатындар – білім иелері. Рас Алла өте үстем, аса жарылқаушы. (Фатыр сүресі, 27–28-аяттар)

Сондай-ақ Алла Тағала малды тамақтану пен пайдалану үшін жарату арқылы адамзатқа нығметін көрсеткеннен кейін, құлдарына олардың сұлулығы туралы ойлануды ескертетін аяттарды кездестіреміз:

Әрі сендер үшін мал жаратты. Малдарда сендерді жылытатын және басқа пайдалы заттар бар және оларды [етін] жейсіңдер. Сендерде малдарды қоралаған уақытта және өргізген кезде, бір мақтаныш пен сұлулықты сезімі бар. (Нахл сүресі, 5-6-аяттар)

Ол сондай Алла, әр нәрсенің жаратылысын көркемдестірді. Адам баласын жаратуды балшықтан бастайды. (Сәждә сүресі, 7-аят)

Сайид Құтб өзінің маңызды еңбегінде “*Fi Zilal al-Quran*” («Құран көлеңкесінде») бұл соңғы аятты келесі әсерлі сөздермен түсіндіреді:

Бұл дүние әдемі, таусылмас сұлу. Адам бұл сұлулықты қалағанынша, дүниенің Жаратушысы қалағанынша түсініп, ләззат ала алады. Бұл дүниедегі сұлулықтың элементі – қасақанылылық. Жаратылыстың мінсіздігі сұлулыққа жетуге әкеледі. Жаратылыстың мінсіздігі әрбір мүшенің

және әрбір жаратылыстың сұлулығынан көрінеді. Араға, гүлге, жұлдызға, түнге, таңға, көлеңкелерге, бұлттарға, бүкіл ғаламды шарлаған музыкаға, осы тамаша және біртұтас үйлесімділікке қараңыз. Бұл сұлулық пен кемелдік әлеміндегі жағымды саяхат. Құран мұның бәріне біздің назарымызды аударады, осылайша біз бұл туралы ойланып, ләззат аламыз. Демек: «Ол жаратқанның барлығын ең жақсы етіп жаратты» - деген аят жүректі осы ұлы ғаламдағы сұлулық пен кемелдіктің қыр-сырын іздеуге шақырады.²

ҚҰДІРЕТТІ ҚҰДАЙДЫҢ ӨЗІНІҢ ЖАРАТЫЛЫСЫНА ДЕГЕН СЕНИМІ

Алайда, ойтолғамның мәртебесін көтеретін ең маңызды мәселе – Алла Тағала Өзінің кейбір жаратылыстарына ант етуі. Бұл осы жаратылыс туралы ойлануға, оның тереңдігін зерттеуге және оның мазмұны туралы терең ойлауға шақыратын ең үлкен үндеу. Алла Тағала таңның атысымен, күндіз, ымыртымен, аймен, інжірмен және зәйтүнмен ант етеді, Ол желмен, жұлдыздармен, аспанмен, күннің үзілуімен және батып бара жатқан түнмен ант етеді.

Исламның ойтолғамға берген жоғары мәртебесі әл-Хасан әл-Басри сияқты құлшылық етушілер мен аскетиктердің “бір сағат ой толғау түні бойы құлшылық етуден қайырлы” деуге итермелейтіні күмәнсіз, ал, Омаяд халифасы Омар ибн Абдулазиз: “Алланы зікір ету – игі іс, ал Алланың нығметтері туралы ой толғау – құлшылықтың ең жақсы түрі” деген.³

ӨЗІНДІК ОЙТОЛҒАМҒА ИСЛАМДЫҚ ЫНТАЛАНДЫРУ

Адамдардың өздерін білмеуі және олардың адамзат істерін ойланбауы және зерттемеуін Ислам немқұрайлылықтың және Алланың ғаламдағы ең үлкен белгілерінің бірін ұстанбаудың

жарқын мысалы деп санайды. Ислам адамдарды аспанға, теңіздерге, таулар мен өзендерге ойтолғап, Алланың адамзат игілігі үшін жаратқан нәрселері туралы ой жүгіртуге шақырса, адам баласының жаратылысына ойтолғам туралы не айтуға болады, Алла періштелерін кімнің алдында сәжде еткізді, көктер мен жердегі нәрселерді кімдерге бағындырды?

Және де Ол, өз тарапынан (сыйға) сендер үшін көктердегі әрі жердегі барлық нәрсені іске қосты. Шын мәнінде осыларда түсінген ел үшін белгілер бар. (Жәсия сүресі, 13-аят)

Құран Кәрімде жалпы көк мен жер туралы ой жүгіртуге шақыратын және адам ең маңызды жаратылыс болып саналатын көптеген аяттар болғанымен, адамзаттың жаратылуы туралы ой толғайтын аяттар да көп. Жоғарыда айтылғандай, Құран Раббының адамның жүрегін күңгірт сезімінен және бір сарынды әдет-ғұрыптарынан оятуға барлық амалдарды қолданады, осылайша олар көктегі және жердегі белгілерін қырағылықпен және ағартушылықпен байқай алады. Адамзатқа қатысты аяттар әр жүрекке және әрбір сезім күйіне сәйкес келетін осындай ынталандыру әдістерін ұстанады.

Төмендегі аяттарда адамның жаратылысы мен Алланың жүрегі жұмсақ пендеге берген нығметтерін баяндайтын мысалдар келтірілген:

Расында адамды нағыз балшықтан (саздан) жараттық. Сонан кейін оны жатырда тұратын сперматозоидтар (тамшы) қылдық. Сосын сперматозоидтардан (тамшыны) ұйыған қан жасадық. Ұйыған қаннан кесек ет (ұрық) жасап, кесек еттен сүйек жасадық та, сүйектерге ет қаптадық. Сонан кейін оны басқа бір жаратылыс қып, жан салдық. Жаратушылардың шебері ұлы Алла. (Му'минун сүресі, 12-14-аяттар)

Айт: “Ол сондай Алла, сендер үшін есту, көру, сезу және түсіну қабілеттерін жаратқан. Сонда да аз

шүкір етесіңдер”. (Мулк сүресі, 23-аят)

Жүрегі қатыгездер мен тәкаппарларға келетін болсақ, Құран оларға осындай қорлайтын сұрақтар қояды:

Адам баласы өздерін бір тамшы сперматозоидтан жаратқанымызды көрмей ме? Сонда да ашық қиқарлық істейді. (Иасин сүресі, 77- аят)

Біз сендерді (жүктілік) белгілі бір мерзімге дейін тыныштық мекеніне орналастырған болымсыз сұйықтықтан жаратпадық па? Оның тағдырын мәлішерледік. Нендей толық күшке иеміз. Ақиқатқа қарсы шығарушыларға сол күні нендей өкініш! (Мурсәләт сүресі, 20-24- аяттар)

Адам болмысының эстетикалық қырын ояту туралы Алла Тағала былай дейді:

Расында адамзатты көркем бейнеде жараттық. (Тин сүресі, 4-аят)

Көктер мен жерді хақиқат бойынша жаратты. Ол, сендерді бейнелегенде көркем бейнелеген және ол үшін бұл түпкі мақсат. (Тәғабун сүресі, 3-аят)

Құдай өзінің кейбір ғарыштық белгілері мен жердегі жаратылыстарымен ант бергені сияқты, адамның жанымен де ант етеді. Кейде Оның ғарыштық белгілері аясында, ал кейде қиямет күніне байланысты болады, осылайша адам жанын жоғары дәрежеге көтереді. Қияма сүресі мына керемет антпен басталады:

Қиямет күніне және өзін-өзі қорлайтын нәпсіге ант етемін. Адам баласы, біз сүйектерді жинай алмайды деп ойлай ма? Әрине оны саусақтарының ұшына дейін қайта жасай аламыз. (Қиямә сүресі, 1-4-аяттар)

Құдайлық ант Құдай күнмен, аймен, түнмен, аспан қойма-сымен және тегістелген жермен ант беретін ғаламға сілтеме жа-сағаннан кейін жақсы пропорционалды адамның өзін жаратуға және оны өмірмен шабыттандыру анты ретінде келуі мүмкін:

Жанмен және оған берілген үлес пен тәртіппен, әрі оның бұрыс пен дұрысы туралы берілген мағлұматпен – расында нәпсісін тазартқан кісі құтылды да, ал оны кірлеткен қор болды! (Шәмс сүресі, 7-10- аяттар)

Алла Тағала адамзатқа қатысты басқа аспектілермен де ант береді. Мысалы, Алла Тағала қысқа, бірақ жан-жақты баян-далған бір сүреде жер бетіндегі адамзаттың қысқа ғұмырына, одан кейін адам баласының не жоғары дәрежеге көтерілетініне, не құрдымға бататынына ант етеді:

Заманға (ғасырларға) серт. Негізінен адам баласы зиянда. Бірақ сондай иман келтіріп, ізгі іс істегендер, бір-біріне шындықты, сабырды үгіттескендер (бірлесіп) зиянға ұшы-рамайды. ('Аср сүресі, 1-3-аяттар)

Құдай сонымен бірге өзінің ұлы болмысымен Құранның ақиқатын растауға ант береді және оны адамдарға берген ең маңызды нығметтерінің бірі, атап айтқанда олардың бір-бірімен сөйлесу және қарым-қатынас жасау қабілетімен мысал келтіреді:

Олай болса, көктер мен жердің Раббысына ант етемін, бұл [Құран] бір-бірлеріңмен ақылмен сөйлесетіндеріңдей ақиқат. (Зарият сүресі, 23-аят)

Олай болса, бұл Құран аяттарының кейбірі адамдарды өз бетімен ойтолғамға шақырады. Шындығында, егер Алланың ғаламдағы керемет жаратылысын адамдардан басқа ешнәрсе

білдірмейтін болса, бұл оларды Жаратушысына толық мойынсұнуына жеткілікті болар еді. Шынында да, адамдарды адам ретінде ерекшелендіретін жаратылыстары болып табылатын жаны, рухы және ақыл-ойы әрқашан жұмбақ болады. Бұл олардың кейбір құрамдас бөліктері болғанымен, олар уақыт пен кеңістікте бейнелене алмайды, сондықтан адам түсінігінен тыс қалады. Олардың өз болмысын толық түсіне алмайтынын анықтау – адамдарды мойынсұнуға және қарапайымдылыққа шақыратын ең үлкен сынақ.

Оқу, есте сақтау, эмоциялар мен мотивациялар сияқты әсерлері зертханада жазылуы мүмкін ең қарапайым психологиялық құбылыстарды психология әлі толық түсінбейді. Соңғысы шексіз мұхит жағасында ойнап жүрген бала сияқты олардың шексіз тереңдіктерінің сыртқы қырларын ғана қозғайды. Сонымен қатар, адамзаттың материалды биологиялық және материалдық аспектілерін тек үстірт деңгейде түсінуге болады. Бүкіл адамзат баласы бүкіл өмірін адам ағзасындағы Құдайдың белгілерін зерттеумен өткізсе де, оның бетін ғана тануы мүмкін. Жоғарыда айтылғандай, адам миы әлі күнге дейін бұл ғаламдағы ең жұмбақ нәрсе. Ғылымның таң қалдыратын барлық жетістіктері адамның бас сүйегінің ішінде жүретін биологиялық компьютердің күрделілігіне адамдардың таңданысын арттырды. Бенсон “Уақыттан тыс емдеу” (Timeless Healing) кітабында былай деп жазады:

(ми) соншалықты күрделі, үнемі қозғалыста, соншалықты көп қырлы және өте тығыз байланысты, сондықтан оның әрекеттерін сипаттауға тырысатын барлық әрекеттеріміз табиғаты бойынша қарапайым. Біз жасаған әрбір керемет жаңалық мидың және оның схемасының қаншалықты таңғаларлық түрде жасалғанын - өмір мен денсаулықты, қозғалыс пен жадты, интуиция мен даналықты қамтамасыз ететінін одан әрі нақтылайды. Желенің дәрекі шоғыры болып көрінетін нәрсе жиналады, содан кейін әрбір қозғалыс, әрбір тыныс, болған немесе бұрыннан болатын әрбір

*оқиға, сондай-ақ бұрын-соңды болған немесе болатын кез келген ой немесе арман туралы жазбаларды сақтайды.*⁴

Сондықтан, адамдардың өз болмыстарының ғажайып жаратылысына қалай соқыр болуы мүмкін екенін сұрайтын Құдайдың шақыруы – «Өздеріңдегіні, сендер көрмейсіңдер ме?» (Зарият сүресі, 21-аят) – әрқашан алғаш анықталған кездегідей жаңа және қиын болып қала береді. Бұл аяттың мағынасын толығырақ түсіндіру үшін осы тарауды Сайид Құтбтың дәйексөзімен аяқтау пайдалы болуы мүмкін:

«Өздеріңдегіні, сендер көрмейсіңдер ме?» Адам – бұл жер бетіндегі ең ұлы ғажайып, бірақ жүрегі иманға немқұрайлы қараған кезде және сенімділік нығметтерінен бас тартқан кезде ол өзінің құндылығы мен құпия сырларына немқұрайлы қарайды. Ол өз тәнінің қалыптасуында ғажайып болып табылады, ғажайып осы тәннің сырында, рухани қалыптасуында және жан сырында. Ол осы ғаламның элементтерін бейнелейтіндіктен, ішіндегі және сыртындағысымен ғажайып.

Сіз өзіңізді микрокосмос деп айтасыз

Сізде макрокосм бар болған кезде.

Адам өзін-өзі туралы ой толғаған сайын таңғажайып және таң қалдыратын жұмбақтарға тап болады: оның мүшелерінің қалыптасуы, олардың орны мен функциялары; функциялардың орындалу тәсілі; оның жан дүниесінің құпиялары, оның белгілі және белгісіз қуаттары; ол өз ұғымдарын қалай қалыптастырады және оларды сақтау және еске түсіру тәсілі. Барлық осы бейнелер... олар қайда және қалай сақталады? Бұл бейнелер, көзқарастар және көріністер ... олар қалай еске түседі? Бұл бейнелердің белгісізі өлшеусіз көп. Одан кейін адамзаттың көбеюі мен сабақтастығындағы құпиялар бар: бір жасушада адамзатқа тән барлық

*қасиеттер, соның ішінде ата-ана мен ата-бабалардың сипаттамалары бар. Бірақ мұндай кішкентай жасушада осы сипаттамалардың бәрі қайда жатыр? Осы керемет адамзаттың көбеюімен аяқталатын бұл жасуша оларды қалай минут сайын қайта жасайды?*⁵

БЕСІНШІ БӨЛІМ

Ойтолғам – шексіз құлшылықтың түрі ретінде

Көктер мен жердің және олардағы барлық нәрселердің жаратылуы туралы ой толғау – уақыттың, орынның немесе заттардың табиғатының өзгеруіне кедергі келтірмейтін тәжірибе. Бұл еркін, шектеусіз құлшылықтың түрі. Сондай-ақ бұл ақыл-ойдың Алланың ғаламдағы белгілеріне ой жүгіртуден Жаратушы мен Раббысына жету жолында жүректі жандандырып, қабылдауды нұрландыратын танымдық және эмоционалдық процесс. Бұл – ойтолғамның шын мәні.

Уақыт пен орынның шегінен шығып ойтолғау туралы Құран жаратылыстың басталуы туралы ойлауды насихаттайды: «Айт: “Жер жүзін кезіндер де, Алланың жаратылысты қалай жаратқанын көріндер. Тура солай Алла ақырет өмірін де жаратады. Расында Алланың әр нәрсеге күші жетеді”. (Анкәбут сүресі, 20-аят) Құран сенушілерді бүгінгі күнді ойлауға шақырумен қатар, оларды жойылып кеткен халықтардың тағдырлары туралы ойлауға шақырады: “Олар жер жүзінде кезіп, өздеріне бұрынғылардың соңының не болғанын көрмей ме? Негізінен олар, бұлардан күштірек еді...” (Рум сүресі, 9-аят) Құран менішулерге дүниені ойлауды бұйырғанымен, ақырет туралы ой жүгіртуге шақырады: “...Осылайша Алла сендерге дүние және ақырет туралы [олардың жағдайын] ойлануларың үшін Өзінің белгілерін айқын етті...” (Бақара сүресі, 219–220-аяттар) Себебі, өткінші дүниемен шектелген ойтолғам ғаламның толық емес бейнесі мен адам болмысының ақиқатының бұрмаланған түсінігінен басқа ештеңе емес. Сондықтан сенушіге Алланың жаратуын әуелден қиямет күніне дейін ойтолғау бұйырылған.

Ойлау еркіндігіне қатысты Құран аспан, таулар және теңіздер сияқты адам ешқандай рөл атқармайтын Құдайдың табиғи

жаратылыстарына ой жүгіртуге шақырады. Сондай-ақ Құран сенушілердің назарын адамдарға берілген нығметтерге аударады, мысалы, Алланың адамзатқа қызмет ету үшін кейбіреулерге берген өнертабыстық мүмкіндіктер:

Міне! Көктер мен жердің жаратылуында, түн мен күннің алмасуында, адам баласына пайдалы нәрселермен теңізде жүрген кемеде, Алла аспаннан жаудырған жаңбырда және онымен жер өлгеннен кейін жандандыруында, ол жер бетіне таратқан барлық жануарларда, желдерді және көк пен жердің арасындағы бағынышты бұлтты басқаруында – расында ойшыл адамдар үшін белгілер бар. (Бақара сүресі, 164-аяттар)

Осы жетістіктер мен өнертабыстардың кейбірі, мысалы, желкенді кемелер, адам баласының ісі болса да, оларға осындай жетістіктерге қол жеткізуге білім берген құдіретті Алла болды:

...Сондай-ақ, олар, Оның қалауынан басқа еш нәрсе білмейді.... (Бақара сүресі, 255- аят)

Біз оған (Дәуіт пайғамбарға) сендерді соғыстан қорғау үшін үшін жабын [қорғаныс сауыттары] жасауды үйреттік. Сонда шүкіршілік етесіңдер ме? (Әнбия сүресі, 80-аят)¹

Оның үстіне, адамның ешбір жаңалығы немесе өнертабысы ешқашан Құдай белгілеген табиғи заңдардан тыс болмайды. Шын мәнінде, адам ерліктері бұл заңдардың маңыздылығын түсіндіруден басқа ештеңе емес. Алла Тағала мұхиттарда қозғалатын таулар сияқты жүзетін алып кемелердің иелігін Өзінің Ұлы Жаратушысы екенін былай сипаттайды: “Теңіздерде тегіс жүзетін, таудай биік кемелер Оған тән”. (Рахман сүресі, 24 аят) Тек кемелер ғана Оған тән емес, сондай-ақ ерлер мен әйелдер Алланың қалауымен және рақымымен жасап, тапқан ұшақтар, зымырандар, спутниктер және басқа да нәрселер Оған тиесілі:

“Раббыларың сондай Алла; өзінің кеңшілігінен несібе іздеулерің үшін теңізде кеме жүргізеді. Өйткені, Ол, сендерге өте мейірімді”. (Исра сүресі, 66- аят)

Бір өкініштісі, қазіргі кезде кейбір сеншілер заманауи өнертабыстарды тек Исламға немесе Алланың жалғыз екендігіне сенбейтін елдердің өнімі болғандықтан ғана қарастырмайды. Сонымен бірге олар мұсылман әлемінің заманауи өнертабыстар мен қызметтердің әлсіз тұтынушысына айналғанын көреді. Осындай эмоционалды шатасудың ортасында кейбір сенушілер екіұшты сезімдерге бөленеді, өйткені олар бір жағынан Алланың құдіретін, мейірімі мен ұлы нығметтерін өзендер мен таулар сияқты табиғи жаратылыстарынан көрсе, екінші жағынан олар заманауи технологиялардың өнертабыстарының кейбіреулері оларда жағымсыз пікірлерді тудырады. Батыс пен Шығыстың түрлі ой-пікірлерін таратушылар бұл тенденцияны құдайдың табиғи жаратылыстары мен адамзаттың заманауи өнертабыстары арасындағы айырмашылық ғылым мен діннің арасындағы келіспеушіліктің орын алуына әкелді.

Алайда, олардың жүректері Құдайға жақындап, олар ғаламды айқынырақ көргенде, адамдар жер шары мен ондағы барлық нәрсе Құдайдың шексіз иелігіндегі елеусіз атомды ғана екенін түсінеді. Сондай-ақ Алла Тағала Құранда өзінің адамдарды және адамның ақыл-ойы мен қолымен жасаған нәрселерді жаратқанын айтады: «Алла сендерді де, жасаған нәрселеріңді де жаратты». (Саффат сүресі, 96-аят) Шындығында, бүгінгі мұсылман әлемінің нашарлауының бір себебі – Алланың жердегі заңдарын елемейінде.

Осыған байланысты Алла Тағала Мекке, Мәдина және көршілес аймақтар тұрғындарының назарын мұхиттарда қозғалатын таулар сияқты тегіс жүзетін кемелерге аударған кезде, бұл кемелердің көбісі Исламды әлі қабылдамаған адамдардың қолында болғанын есте ұстаған жөн. Соған қарамастан, бұл сенушілерге Құдайдың бір белгісі екені туралы ойлауына кедергі келтірмеді, оның пайдасы мен қолданылуын сенбейтіндердің қолына беруге шешім қабылдады.

Бұл қысқа тарау ғалам туралы ойтолғамның қаншалықты шексіз рухани әрекет екенін көрсетті. Дегенмен, бұл дүниеде мұсылмандардың қызығушылығын тудырып, сенімінің маңызды жақтарын қалыптастыратын ғайып болмыстар мен құбылыстар да бар. Бұл көзге көрінбейтін құбылыстардың ойтолғамы қандай да бір шектеулерден бос па деген сұрақ келесі тарауда қарастырылады.

АЛТЫНШЫ БӨЛІМ

Көзге көрінбейтін және оның шектеулері туралы ойтолғам

Исламдық ойлау – бұл құлшылық етудің еркін түрі, өйткені адамның бастан кешіретін немесе елестететін нәрселеріне ешқандай шектеулер жоқ күн, өзендер мен ғаламшарлар секілді көрінетін немесе періштелер мен жындар секілді көрінбейтін дүниелер болсын, дегенменде бір шектеу бар, ол Жаратушының өзі жайлы ойлау. Бұл тек тыйым салынған ұғым емес, сонымен бірге елестету мүлдем мүмкін емес дүние, себебі Құдайдың өзінен басқа ешкім оның кім екенін білмейді. Құранда Жаратушы өзі жайлы: «Көктер мен жердің жаратушысы; сендер үшін өз жыныстарыңнан жұбайлар жаратып, хайуандар үшін де жұптар жаратушы. Өстіп сендерді өсірді. Еш нәрсе Ол сияқты емес. Ол Алла, әр нәрсені естуші, толық көруші». (Шура сүресі, 11-аят)

Адамзатпен салыстырғанда Алла Тағала ешқандай уақытпен және кеңістікпен шектелмейді. Шынында да, адамдар оқиғаны белгілі бір уақыт пен орынға байланыстырмай елестете алмайды, сонымен қатар олар өздерінің бұрынғы тәжірибелеріне сүйенбей әлденені елестеуге қауһарсыз. Мысалы, сіз білетін жануарларға ұқсамайтын жануардың жаңа түрін немесе сіз бұрын көрген түстерден ерекшеленетін басқа түсті елестетіп көріңізші. Қанша тырыссаңыз да, сіз бұл жануарды осы уақытқа дейінгі жануарлар туралы білетін ақпаратыңызға сүйенбей елестете алмайсыз: сіз оған қанаттар қосып, оны басына бекітіп қоя аласыз немесе құлақтарын аяғына қосып қоя аласыз, бірақтан қанаттар, құлақтар мен аяқтар ешқандай да жаңа дүние емес, сіз білетін жануарлардың бөліктері болып табылады. Онымен қоса, адамдар белгілі бір толқындар мен тербелістерде ғана ести алады, бұл жағынан олар көптеген жа-

нуарлар мен құстардан артта қалады.

Бұрын айтылып өткендей, адам өздерін адам ретінде сипаттайтын ми мен жүйке жүйесі туралы өте аз ақпарат біледі. Олардың ақыл-ойы, жан дүниесі және психикасы туралы білім жасырын құпия және қорғалған қазына болып табылады. Егер адамдардың мүмкіндіктері мен білімдері осы өткінші дүниеде осынша шектеулі болса, ол барлық әлемдерді жаратқан Алланы қалайша елестете алмақ? «Көздер Оған жете алмайды. Ол, көздерді көреді. Және Ол, өте жұмсақ, толық білуші». (Ән'ам сүресі, 103-аят) Ол ешқандай да уақытпен шектелмеген, бәлкім оның себебі уақытты Өзінің жаратқанынан болар? Ибн Масуд айтқандай: «Раббың үшін күнде, түнде жоқ. Аспан мен жердің нұры оның жүзінен шашырайды. Ол қиямет күні есеп алуға келгенде, жер жүзі оның нұрымен жарқырайды».¹ Сонымен қатар, ғалымдар адам Құдай жайлы не елестетсе де, ол бұл болмыстан мүлдем өзгеше екенін айтады. Ибн Аббас өз сөзінде: «Кейбір жандар Алла жайлы ой толғау жасағысы келді, алайда Пайғамбарымыз оларға: «Құдай жайлы емес, оның жаратылыстары жайлы ойланыңыз, себебі сіз ешқашан оған лайықты түрде ой толғау жасай алмайсыз»» деген.² Осы тақырыпты керемет ашатын әл-Ғазалидің поэмасынан үзінді келтірсек:

Сөздерімнің байыбына баратындарға айта жүр:

Қысқа қайырсын; жауабы тым ұзын.

Жасырын құпия бар мұнда

Ешкімнің қолы жетпес ақыл-ойда.

Жанның мәні неде?

Оны ұстап, сезіне аласың ба?

Тынысың, ал оның санына жете аласың ба?

Жоқ, бәрінде қапыда қалдырдың.

Ақылың қайда? Шаруаң қайда?

Ұйқының құрбаны болған надан,

Ал осыған қалай жауап қатпақсың?

Жеп отырған наныңды да білмессің,

Несептің қалай өтіп жатқанын да байқамассың!

Денеңді құрайтын бөліктің байыбына бармасаң,
 Такта отырған Құдайды қалай ғана ұғынбақсың?
 Сөздің қалай пайда болғанын емес,
 Құдайдың сөйлеуі мен көруін ойла
 Бұл жердегі қосар сөзім артық болар алайда
 Оған «қайда», «қалай» тән емес
 Бірақ бүкіл болмыс оған тән.
 Барлық өзгеріс оған аян
 Сипат пен болмыстан аулақ
 Адам қиялындағы болмыстан да пәк.³

Алланың болмысы мен оның сипаты бірдей. Оның болмысының шындығы өзіне ғана аян және түсінікті болғандықтан, сипаты да ешкімге белгісіз. Алайда, діндар жандар Оның сипатының сұлулығын бағалай алады және бұл оларды сенім деңгейіне байланысты Аллаға жетелейді. Ибн Аббас өз сөзінде:

Құдайдың жаратылысы оның даңқты сипаттарымен көмкерілген, ал оның сипаты оның істерімен көмкерілген. Кемелдік сипаттарымен әсемделген және ұлылық пен сән-салтанат эпитеттерімен безендірілген Құдайдың сұлулығына не дер едіңіз?⁴

Егер мұсылмандарға өздерінің адами сезімдері мен ақыл-ойларынан тыс дүние болып табылатын Құдайдың болмысы туралы ойлауға рұқсат етілмесе, не себепті өлім, қабір әлемі (*барзах*) және ақырет туралы ой толғау жасауға шақырады, оларда көрінбейтін құбылыстар және біздің пенделік болмысымызға түсініксіз болып келмей ме? Бұл сұрақтың жауабы мынада: бұл құбылыстардың барлығы осы дүниедегі діндарлардың санасына тыс қасиеттерге ие болғанымен, олар шын мәнінде Құдайдың жаратылысының бір бөлігі болып табылады. Олардың да осы әлемде ұқсастықтары бар. Мысалы, ұйқының құпияларын, оның қорқынышы мен жағымды түстерінің байыбына бара білген адам өлімді, қабірді және *барзах* әлемін елестете алады. Ал кімде

кім адам баласының эмбриональды кезеңіндегі қараңғылықтағы өмірі туралы ойланып, оны туғаннан кейінгі және есейгендегі өмірімен салыстырса, өлгеннен кейін оларды осы дүниенің материалдық бұғауынан босатқаннан кейін бастан кешіретін нәрселерінің шексіздігін елестетуге қауһары бола алады. Егер құрсақтағы ұрыққа күн, ай, өзендер, ағаштар мен жемістермен әрленген әлем туралы айтуға болатын болса, ол оларды елестете алмас еді, өйткені оның тәжірибесі оның қараңғы әлемімен ғана шектелген. Онда оған су немесе тамақ ішудің немесе тыныс алудың ешқандай қажеті жоқ, өйткені оған қажет барлық тамақ оның өмірі үшін ең маңызды болып табылатын органдар ұрықжолдасы мен кіндігі арқылы қамтамасыз етіледі. Шынында да, олар ұрықты анадан «дайын» сұйық қоректік заттармен және оттегімен қамтамасыз етеді, сонымен қатар көмірқышқыл газы мен басқа да қалдықтарды бөліп шығарады. Содан кейін босану кезінде, ұрық сыртқа шыққанда, баланың кіндігі кесіліп, өз міндетін атқарып болған ұрықжолдасты көмеді немесе басқа жолдармен жойып жібереді. Ешкім де ұрықжолдастың бейітінің басына барып қайғырып, оған мұңды өлең шығарып тұрмайды.

Біздің әлеміміз осы үлкен құрсаққа ұқсайды, онда дене құрсақтағы ұрықжолдастың қызметін атқарады. Өлім сағаты келгенде, жан осы дүниеден әлдеқайда үлкен және күрделі *барзах* өмірінің жоғары өлшеміне ауысады, ол енді жаңа туған нәрестенің ұрықжолдасты қажет етпегеніндей, адам денені керек қылмайды және дене жерге көміледі. Осылайша, адамдар зымыран сияқты бір сатыдан жоғары сатыға ауысуды жалғастырады, зымыран тез ұшу үшін, салмағы аз және энергиясы еселену үшін оның бір бөлігі әр сатының соңында және отын шығыны кезінде негізгі бөлігінен ажыратылып отырады. Бұл бізге «тірі адамдар ұйқыда, олар өлгенде оянады» деген сөзді және араб тіліндегі «Ояу өмір – түстей, өлім – ояну және олардың арасында адам жай ғана қозғалатын көлеңке» деген сөздерді еске салады.

Әл-Ғазали өзінің «*Ihya Ulum al-Din*» кітабында осы дүниедегі өмірді, өлімнен кейінгі өмірді және мәңгілік өмірді салы-

стыру үшін өте әсерлі әңгімеде құрсақтағы ұрықтың осы бейнесін пайдаланады және бұл әңгіме бізді болашақ өміріміздің көрінбейтін кеңістігі туралы ойлауға итермелейді. Ол өз кітабында:

Адамның екі туылуы болады: біріншісі - оның «омыртқа мен қабырға арасындағы саңылаудан» (әкесі мен анасының денелерінен) құрсаққа өтуі, онда ол «белгілі бір мерзімге аралығында тыныштық күйінде болады». Содан кейін ол шәует тамшысынан ұйысқан қанға, одан кейін ет бөлігіне ұқсас күйге дейін жетілу жолымен жүреді. Екінші туылу - оның тар құрсақтан кең әлемге шыққан кезі. Үлкен қайта тірілудің кішіге қатынасы кең әлемнің тар құрсаққа қатынасы секілді болып келеді. Кейінгі өмірдің кең әлемінің өткініші әлемге қатынасы кең әлемнің тар құрсаққа қатынасы сияқты, одан да кең және үлкен.⁵

Сәйкесінше жәннатағы кездесетін барлық жемістер, ағып жатқан өзендер және табиғат сұлулығы осы өткініші әлемге ұқсас келеді, бірақтан жәннатағы ұсынылған заттар мен бұл әлемнің заттарын салыстыруға келмейді. Пайғамбардың *Кудси хадисінде* айтқаны келтірілген: «Алла Тағала: Өзімнің ізгі құлдарыма бірде-бір көз көрмеген, бірде-бір құлақ естімеген және бірде-бір адамның ақылы жетпеген жұмақтыдайындадым», - деген.⁶ Дегенмен, өткініші әлем мен ақырет әлеміндегі бақыттың ұқсастықтары бар екені аян. Құранда діндар мұсылман жандар жәннатқа түскенде бұрынғы өмірлеріндегі жемістерге ұқсастарын тапқанда қатты қуанатынын, алайда жұмақтағы жемістердің олардан әлдеқайда балғын және тәтті болатыны айтылды. Сонымен қатар, олардың жұбайлары да қарым-қатынаста әлдеқайда тартымды, әрі сұлу болып көрінеді делінген:

Иман келтіріп, ізгі іс істегендерді қуандыр! Расында олар үшін астарынан өзендер ағатын жәннаттар бар. Әрқашан

оларға оның жемісінен бір ризық берілсе, олар: «Осы бізге бұрын да беріліп еді» дейді. Тағы оның ұқсасы келтіріледі. Әрі олар үшін онда тап-таза жұбайлар да бар. Олар онда мәңгі қалады. (Бақара сүресі, 25- аят)

Осылайша бұл ұқсастықтар адамдарға бұл өмірдің шындығы олардың қабылдау түсінігінен тыс болғанына қарамастан, олар мәңгілік өмірдің рахаттары мен ләззаттары жайлы ойтолғам жасай алатынын растайды. Тозақтаға азап оты жайлы осыны айтуға болады. Бұл әлемде от адамның денесі мен беттерін күйдіре өртей алады. Отпен өртеу бұл әлемдегі ең қатал азаптау түрі болуы мүмкін, сондықтанда көптеген діндар жандардың жанып тұрған отты көргенде денелерін үрей басады, себебі бұл жалын оларға тозақтағы отты еске салады. Ахмад ибн Ханбал өзінің *Kitāb al-Zuhd* (Аскетизм кітабында), ибн Масуд және әл Раби ибн Хайтам бір кездері Евфрат өзенінің жағасында өмір сүргенін айтады. Әл Раби темір ұсталарының темір бұйымдарын ұстахананың отында қыздырып жатқанын көргенде, жалындаған жалын оты оған тозақтың отын еске түсіреді және сол мезетте ол қатты қорыққанынан есінен танып қалады. Ибн Масуд оны үйіне көтеріп апаруға мәжбүр болды, ол сол түс мезгілінен келесі күннің таңы атқанға дейін ес-түссіз жатады.⁷ Оның эмоционалдық реакциясы өзінің психологиялық беріктігінен күштірек болғанымен, бұл күй оның шындықпен байланысын үзген когнитивті ассоциативті қиялдан туындады. Бұл көрініс діндар жанға осы дүниедегі отқа қарағанда өте үлкен айырмашылығына қарамастан, тозақ оты жайлы ойлана алатынын анық көрсетеді. Пайғамбарымыз мәңгілік өмірдегі тозақты төмендегідей сипаттады:

Тозақ қызылға айналғанға дейін оны мыңдаған жылдар бойы жағады; содан кейін ол ақ түске айналғанға дейін тағы мың жыл бойы оны жандырады; содан кейін ол қара түске айналғанға дейін тағы мың жыл бойы оны жандырады.⁸

Осыған ұқсас баяндауда ибн Аббас: «Егер тозақ ағашы Заққумның бір тамшысы жерге түсетін болса, онда ол жер бетіндегі адамдардың барлық тіршілік көздері жойылып кетер еді»⁹

Көптеген ертедегі және қазіргі ғалымдар мен діндарлар өздерінің өлімнің табиғаты, барзах әлемі және ақырет жайлы толғандыратын ойлауларын жазып кеткен. Соның ішінде, *Kitāb al-Tawahhum* (Қиял кітабының) жазушысы Әл-Харис әл-Мухасибі өзінің шығармасында өлім қиыншылықтарын, жұмақ бақытын және тозақ азабын сипаттайды. Өз кітабында осы трансцендентті бейнелерді егжей-тегжейлі және әсерлі сипаттағаны соншалық, оқырмандар өздерін осы үлкен оқиғаларды бастан өткеріп жатқандай сезімде болады. Төменде ол өлім мен қайта тірілудің қиыншылықтарын сипаттайды:

Сіз өзіңізді өлімнің тауқыметін тартып, Иеңіздің алдында Қиямет күні бас көтере алмайтындай халде екеніңізді елестетіңіз. Сіз өлім кезінде сезінетін әртүрлі қиыншылықтарды бастан кешірудесіз, періште келіп жаныңызды аяғыңыздан алып жатқандағы ауыртпалық сезімін елестетіңіз. Осыдан кейін, періште бүкіл жаныңызды алу үшін жоғары қарай көтеріліп, басыңыздан бастап барлық денеңіздің бойынан жаныңызды шығарып алады. Енді өлім азабы бүкіл денеңізді қамтыды. Кейіннен жаныңды алу үшін қолын аузыңа қарай созып жатқан періштенің жүзін көргенде, таң қала қатып қаласың. Содан кейін, Алланың соңғы үкімін естігенге дейін жүрегіңіз екі есе қатты соға бастайды: «Қуан, сен Алланың құлысың! Сен Оның рақымы мен марапатына ие болдың» немесе «Алланың жауы, сені қарғыс атсын! Сен Оның ашуы мен қаһарына қалдың!».

Өлгендердің дайындықтары аяқталып, аспан мен жер тұрғындарынан қаңырап, аласапыраннан кейінгі ты-

ныштық орнаған кезде, Ұлы Құдіреті шексіз Құдайдан басқа еш нәрсе қалмайды да және ешкім көрінбейді де. Содан кейін барша болмысқа айтылған шақыруға жан дүниенің қатты таң қалады. Сіз бұл дауыстың құлағыңызда және санаңызда ойнап жатқанын елестетесіз; сонда сіз бас періштенің алдына шығуға шақырылғаныңызды түсінесіз. Бұл үнді естігенде жүрегіңіз соғуын жиілетіп, шашыңыз ағара бастайды. Қорыққаныңыздан басыңыздың жоғарғы жағынан жердің ашылған дауысын естисіз және сіз қабіріңіздің шаңымен бірге дыбыс шыққан жаққа қарай қимылдай бастайсыз және сізбен бірге азап шеккен жердің шаңымен бірге барлық басқа тіршілік иелері де оянады. Олардың қорқынышы мен толқуын елестетіңіз. Өзіңіздің жалаңаштығыңыз бен ұятқа кірердей бейнеңізді елестетіңіз...ұяттан, қорқыныштан үнсіз қалған жалаңаш, жалаң аяқ жаратылыстардың арасындағы уайымыңызды елестетіңіз. Олардың аяқтарының қимылдарынан басқа ештеңені естімейсіз. Жер патшалары өздерінің егемендігінен айырылды. Олар Алланың жерінде Алланың құлдарына жасаған зұлымдықтары үшін ең үлкен масқараға ұшырайды. Барлық әлем мекендеушілері адамдар мен жындар, шайтандар мен хайуандар, ірі қара малдар мен шыбындарға дейін бір жерге жиналып, Алланың үкімін тыңдауға бір қатарға тұрғаннан кейін, аспандағы жұлдыздар шашырап, күн мен ай тұтылып, жарықтың сөннуінен жер қаранғыланады. Сіз және басқа да тіршілік иелері бұл құбылысқа қорқынышпен қарап, осы сұмдық көріністің куәсі болып, олардың үстінен аспан айналып, бес жүз жыл тереңдікке дейін бөліктерге бөлінгенін көре аласыз. Міне! Құлағыңызда осы бір қатты шуыл! Содан кейін, аспан көптеген сынықтарға бөлініп, періштелер Алланың бұл сынықтарды сұйық күміске айналдырғанын күтіп тұрады. Барлығы бұл ақырет күнін көргенде бозарып, Алла сипаттағандай: «Көк жарылып, майдай еріп, гүлдей қызарған кезде». (Рахман сүресі, 37- аят)

Содан кейін кітаптар оңға және солға ұша бастайды,

алдыңызда тігінен орнатылған таразыны көресіз, кітап оңға немесе солға қонады деген сұрақ сізді уайымдатып, жүрегіңіз толқи бастайды. Басқа тіршілік иелерімен бірге күтіп тұрған сәтті, бас періштенің мирмидондарға бұл әрекеттерге араласуға бұйрық бергенін көресіз. Қолдарындағы темір күректері мен шанышқыларымен сіздерге қарай жақындай түседі. Оларды көргенде жүрегіңіз қорқыныштан жарылып кетердей болады. Осыдан кейін, барлығының көзінше сіздің есіміңіз айтылады: «Пәленше де түгенше қайда?» Қорқыныштан дірілдеп тұрған түріңізді елестетіңізі. Өздерінің мықты қолдарымен сені ұстап, Рақымшы Алланың тағына дейін сүйретіп апарып, төменге қарай лақтырып жібереді. Құдіреті шексіз Алланың өзі саған айрықша сөздерімен назарын аударып: «Адамның ұлы жақынырақ кел» дейді. Кемел, теңдесіз және жомарт Жаратушының алдында, оның жүзінен төгілген нұрға бөленесің. Жүрегіңіз сол сәтте қайғыға толады... жаңа туған қозыдай кейіпте.. Әрқашанда саған мейірімі мен қамқорлығын танытқан Жаратушының алдында ұялып, қорқыныш сезімін сезінесің. Жасаған ауыр қылмыстарың мен зұлымдықтарың жайлы сұраса, қалай жауап бермекшісің?¹⁰

әл-Мухасибидің бұл жазғаны – мұсылман ғұламасының өлім мен ақыреттің көзге көрінбейтін істері туралы ойтолғамы. Осы тұста, қиямет күні жайлы көп жазған ойшыл Сайид Кутбтың салыстырмалы мәлімдемесін келтіру орынды болмақ. Келесі үзінді *Тәкуир сүресінің* алғашқы жолдарынан алынған:

Күн бүктелген сәтте, жұлдыздар солып шашылған сәтте, таулар жүргізілген сәтте, қаймал іңгендер, иен жіберілген сәтте, жан-жануарлар жиналған сәтте, теңіздер қайнатылған сәтте, жан тәнмен бірлестірілген сәтте, тірі көмілген қыздар сұралған сәтте; қай күнәмен өлтірілді? Дәптерлер ашылған сәтте, аспан ашылған сәтте, тозақ қыздырылған сәтте, жұмақ жақындатылған сәтте; Әркім

не әзірлегенін біледі. (Тәкуир сүресі, 1-14- аяттар)

Бұл жолдарда бүкіл әлемді қамтитын ұлы өзгерістің сипаты көрсетілген. Бұл жағдай бір құпияны да қалдырмай, барлығын жария етеді. Әр адам өзінің есеп пен қиямет күніне арнап жасаған істерімен бетпе-бет кездеседі. Бұл аталып кеткен ұлы өзгеріс кемеліне келтірген үйлесімімен, өлшенген қозғалысымен, бақыланатын қарым-қатынастарымен ғаламның қазіргі үйренішті күйінің күйреуін көрсетеді. Ол солайнан өз қызметін аяқтайды. Ол бүкіл жаратылыспен бірге бұл дүниеде біз білетін ештеңеге ұқсамайтын, өмірдің алдын ала белгіленген жаңа кезеңіне аяқ басады.

Бұл сүренің мақсаты адамдардың жүрегі мен санасына бұл ұлы өзгерістердің міндетті түрде болатыны жайлы ойды сіңіру және бұл өткініші дүниенің мәңгі болып көрінетін құндылықтары мен байлықтарына аса қатты мән бермеуге шақыру. Адамдардың жүрегі мен санасы мәңгілік ақиқатпен, яғни бәрі өзгеріп, жоғалып кеткен жағдайда ешқашан өзгермейтін Мәңгілік Жаратушы жайлы ақиқатпен берік байланыс орнатуы керек. Олар уақыттың, орынның, шектеулі қабілеттер мен уақытша стандарттарды мүлде қажет етпейтін абсолютті шындықты ұғыну үшін бұл өмірдегі таныс дүниелердің тізбегін бұзуы керек.

Осынау жалпы ұлы қозғалыс оқиғаларын бастан өткере отырып, бұл мәлімдеменің шындық екенін растайтын іштей сезімнің туындағанын байқамау мүмкін емес.

Қайта тірілу кезінде бұл тіршілік иелеріне нақты не болатыны тек бір Аллаға ғана аян. Біз тек өз басымыздан өткен дүниені ғана түсіне аламыз. Әлемдегі орын алатын бұл ұлы өзгерістер жайлы ойланатын болсақ, алапат жер сілкінісін немесе жанартаудың атқылауын немесе бомбаның жарылудың ғана көз алдымызға елестете аламыз. Су тасқыны, бәлкім, бізге белгілі су күшінің ең жойқын көрінісі болар. Біз байқаған ғаламдағы ең күшті оқиғалардың бірі миллиондаған миль қашықтықта орналасқан Күндегі орын

алған шектеулі жарылыстар болды. Бұл оқиғалардың барлығы қанша ұлы болып көрінгенімен, қиямет күні орын алатын үлкен өзгеріспен салыстырғанда елеусіз болып көрінетіндігі сонша, оны баланың ойыны деуге де келеді. Егер біз шынымен де сол кезде не орын алатынын білгіміз келсе, біз осы өмірде бастан кешірген нәрселермен салыстыруға тырысып көруден басқа ештеңе істей алмас едік.

Күннің күңгірттенуі оның жалынының басылып, газымына мыңдаған шақырымға созылған алауының әлсіреп, сөніп қалатынын білдірсе керек. Күн қазір 12 000 градусқа жеткен қарқынды қызып тұруының арқасында газ тәрізді күйде болғандықтан, оның қараңғы түнекке айналуы, оның мұздау арқылы Жер бетіне ұқсас пішінге айналуын білдіреді. Ол созылмалы күйге ауыспай-ақ дөңгелек пішінді бола алады.

Сүренің бастанқы жолдарының мағынасы осы болса керек, бірақ бұл басқа мағынаны беруі де мүмкін. Оның қалай болатыны, оған не себеп болатыны туралы айтатын болсақ, ол тек бір Аллаға ғана мәлім дей аламыз.

Жұлдыздардың құлауы оларды біріктіріп тұрған жүйеден бөлінуін және өзінің жарығы мен сәулесін жоғалтуын білдіруі мүмкін. Бұл құбылыстар қандай жұлдыздарға әсер ететіні тек бір Аллаға мәлім: біздің күн жүйеміз секілді жұлдыздардың шағын тобына ғана әсер ете ме немесе жүздеген миллион жұлдыздардан тұратын галактикамызға әсер ете ме, әлде миллиондаған жұлдыздардың барлығына әсер ете ме? Ғалам әрқайсысының өз кеңестігі бар шексіз дерлік галактикадан тұратыны белгілі.

Ал таулардың жылжуы болса, басқа сүрелерде кездескендей олардың шанышылып, қирауын білдірсе керек. (Мұхаммед Ғ.С.) олар сенен таулардың жайынан сұрайды. Сонда оларға: **«Раббым тозаң қылып, ұшырып жібереді» делінген. (Таһа сүресі, 105- аят) «Таулар мүлде үгітіледі». (Уақи'а сүресі, 5-аят) «Таулар жүргізіліп, сағым болады». (Нәбә' сүресі, 20-аят) Бұл сүрелердің барлығы таулармен**

міндетті түрде орын алатын өзгерістердің болатынына көрсетіп, олардың беріктігі мен асқақтығынан айырады. Бәлкім, бұл жерді қатты шайқайтын және 99-ыншы «Зілзал» сүресінде айтылған жер сілкінісінің басы болар. **«Жер сілкіндіріп қозғалған сәтте, жер ішіндегі жүгін шығарған кезде».** (Зілзал сүресі, 1-2-аяттар) Бұл жайттардың барлығы сол ұзақ күнде орын алады.

«Он айлық ұрғашы түйелер, қараусыз қалғанда». Бұл араб сипаттамасында түйенің жүктілігінің оныны айында екенін көрсетеді. Түйелер бұл күйде арабтар үшін ең құнды мүлік болып саналады, себебі түйелер оның байлығын жоғары түрде бағаланатын ботамен толықтырып, көп сүтке қарық қылады. Ал жоғарыда айтылған үлкен өзгерістер орын алған сәтте, бұл он айлық ұрғашы түйемен ешкімнің де шаруасы болмай қалады. Бұл хабарды бірінші болып алған арабтар аса ауыр қауіптен басқа сәтте түйелерін қараусыз қалдырған емес.

«Жабайы аңдар бірге жиналған сәтте». Ормандағы жабайы аңдарды билеген сұмдық жайт, олардың бір жерде жиналуына алып келеді. Олар өздерінің араздықтарына қарамай, белгісіз бағытқа бірге жүріп отырады. Олар әдеттегідей үйлерін іздемейді немесе олжасын аңдымайды. Бұл төзгісіз сұмдық тіпті ең жабайы жануарлардың мінезін өзгертетін болса, адамдармен не болмақ?

«Өзендер тасыған сәтте». Бұл жердегі араб сипаттамасы жербетіндегі тіршіліктің алғашқы кезеңдерін сипаттайтындарға ұқсас, су тасқыны нәтижесінде теңіздердің суға толып кетуін білдіруі мүмкін. Екінші жағынан, жер сілкінісі мен жанартау атқылауы теңіздерді бөліп тұрған кедергілерді бұзуы мүмкін, соның нәтижесінде олардың суы бір-бірімен араласып кетуі мүмкін. Араб тіліндегі бұл сөйлем Құранның басқа жерінде айтылғандай, теңіздерде жарылыстар болып, нәтижесінде олардың өртенетінін білдіруі де мүмкін: **«Теңіздер тасыған сәтте».** (Инфитар сүресі, 3 аят) Жарылыстар теңіз суын құрайтын оттегі

мен сутегінің бөлінуінің нәтижесі болуы мүмкін. Бұл атомдық жарылыстар болуы да мүмкін. Егер сутегі немесе атом бомбасындағы атомдардың шектеулі санының жарылуы, біз байқағандай, осындай қорқынышты салдарға әкелетін болса, онда мұхиттағы судың атомдық жарылысы, санамызға сыймайтын, елестетуге қорқынышты нәрсені тудырмақ. Сол секілді, біз осы мұхиттарды асып жатқан тозақ отының азабы мен шындығын елестете алмаймыз.

«Адамдардың жандары (бір-біріне) жұп болып біріктірілгенде». Жандардың бірігуі қайта тірілу кезінде тән мен жанның қайта қосылуын білдіруі мүмкін. Бұл Құранның басқа жерінде айтылғандай, олардың топтарға бірігуін де білдіруі мүмкін. Құранда: **«Сол уақытта сендер үш бөлімге бөлінесіңдер» (Уақи'а сүресі, 7-аят)** – таңдаулы топ, оңшылдар және солшыл адамдардан тұрады. Ол топтастырудың басқа жолын да білдіруі мүмкін. ¹¹

Бұл айтылғандардың барлығы осы дүниеде немесе басқа әлемде уақыт пен кеңістік шектеуіне қарамастан, кез келген объектілеріге ойтолғам мен еркін медитация жасаудың маңыздылығын түсіну үшін жеткілікті болуы керек. Бұл әлемде Жаратушы және оның жаратылыстарынан басқа ештеңе жоқ. Діндарларға Жаратушының өзі туралы ойлауға рұқсат етілмейді, бірақ олар Алланың басқа жаратылыстары жайлы ой толғау жасай алады.

ЖЕТІНШІ БӨЛІМ

Жеке ойтолғам деңгейлері

Ойтолғам мен медитацияның әртүрлі деңгейлері бар болғандықтан, қол жеткізілген ойтолғам деңгейі медитация жасайтын адамның күш-жігеріне пропорционалды ма? Бұл тұста адамдар арасында айырмашылықтар бар ма? Басқаларға қарағанда ойлану жеңілiрек объектiлер кездеседi ме? Бұл сұрақтарға толықтай жауап беру адам ақыл-ойынан тыс нәрсе. Дегенменде осы айырмашылықтарды қалыптастыруда өзара байланысты болып келетін кем дегенде тоғыз өлшем мен айнама-лылар бар. Төменде олармен толығырақ танысатын боламыз.

СЕНІМ ТҰҢҒИЫҒЫ

Ойтолғам мен медитацияның тереңдігі, ең алдымен, жеке тұлғалардың сенім деңгейіне және Құдайға жақындығына байланысты. Сенім неғұрлым мықты болса, Құдайдың иеліктері жайлы ойтолғау және Жаратушыға деген сүйіспеншілік пен ризашылықтың ең игі сезімдерін ояту әлдеқайда оңай болады. Алайда бұл тек Құдайға және діндар адамдарға ғана белгілі субъективті түсінік болып табылады.

Жоғарыда айтылғандай, ойтолғам бірнеше кезеңдерден өтеді: бастапқы қабылданым-когнитивті кезеңі; жаратылыстың кемелдігі мен сұлулығына ризашылық білдіру кезеңі және ризашылықтың Жаратушының өзіне жетіп, бағытталатын кезеңі. Сәйкесінше, адамның Құдайға деген сенімі, махаббаты мен құрметі мықты болса, оның Аспан мен жерді жаратудағы ойтолғамы мен медитациясы да тереңірек болмақ. Егер діндар жандар жағымды рухани және эмоционал-

ды күйде ойтолғау мен медитацияны жалғастыратын болса, олар суық когнитивті кезеңнен таным мен ойлаудың арасында бірқалыпты қозғалып жатқан екінші және үшінші кезеңдер ортасына ауысады. Бұл кейде олардың психологиялық жүйесі шыдай алмауы мүмкін қарқынды эмоционалды экстаздық жағдайға әкелуі мүмкін.

Діндар жандардың шынайы ойтолғауы жайлы қызықты оқиғаларды да кезіктіруге болады. Шын мәнінде, адам тыныш күйде ойтолғауды бастай алады, бірақ кейін ол өз ойларының шырмауында қалып, айналасындағылармен байланысын үзіп алуы мүмкін. Мысалға, әл-Газали *«Ихья улум ад-Дин»* (Діни ғылымдардың қайта өркендеуінде) баяндағандай, Дәуіт ат-Таи аспан мен жердің әсемдігі жайлы ойлау үшін айдың толған кезінде үйінің төбесіне көтеріледі. Алайда, ол аспанға қарап, жылап, тұнық ойға беріліп кеткені соншалық көршісінің үйіне құлап түскенінде байқамай қалады. Көршісі төсегінен атып тұрып, оны ұры деп ойлап, қылышын ала жөнеледі. Көршісі Дәуітті танығаннан кейін қылышын шетке қойып, өз үйінің төбесінен кімнің итеріп жібергенін сұрайды. Сол кезде Дәуіт: «Алланың атымен ант етейін, мұның қалай болғанын білмеймін» деп жауап қатты.¹

ШОҒЫРЛАНУДЫҢ ТЕРЕҢДІГІ МЕН ҰЗАҚТЫҒЫ

Екінші фактор діндар жандардың жеке басына және олардың тез шаршау мен зеріктірусіз ішкі шоғырлану қабілетіне байланысты. Бұл қасиет негізінен Алла берген жүйке жүйесінің табиғатына байланысты. Адамдардың шыдамдылықты жоғалтпай шоғырлануды сақтау қабілетіндегі айқын айырмашылықтарды көрсететін бірқатар эксперименттік зерттеулер жүргізілді. Осы психологиялық зерттеулердің кейбірі экстраверттер мен интроверттер арасында жүргізілді және шоғырлану қабілетінің адамның жүйке жүйесінде биологиялық негізі бар екенін және ол торлы түзіліс пен белсен-

діретін жүйенің негізінде жатқанын көрсетті. Ми бағанасында орналасқан бұл құрылу мидың жоғарғы орталықтарына түсетін жүйке импульстары мен ынталандыруды басқаратын қақпа қызметін атқарады.

Интроверттерде торлы түзіліс миға әртүрлі сезім мүшелерінің жіберетін жүйке сигналдарын күшейтеді. Нәтижесінде, бұл жандарда шоғырлану қабілетінің мықты екенін және олардың ұзақ уақыт бойы бұл күйде бола алатынын көрсетті. Мұндай адамдар қоршаған ортаның оларға тигізетін әсерінің аз мөлшерде болғанында өздерін жайлы сезінеді, сол себептен де олар жалғыздықты ұнатады және интроспективті болып келеді. Интроверттер қатты дауыстарға немесе шулы әуендерге шыдай алмайды және тым ашық түстерді ұнатпайды. Олар кітап оқу немесе бақшада, кітапханада жұмыс істеу секілді өзге адамдармен қарым-қатынасқа түспейтін немесе қызықты іс-шараларға қатысуды қажет етпейтін жұмыстармен айналысады. Олар өздерінің күнделікті түрде жасайтын істерінен жалықпай ләззат алады және әдетте олар істерін мұқият түрде жоспарлайды. Әлеуметтік қарым-қатынасқа келгенде олар ұстамды, ең жақын достарынан басқаларға сырларын аша бермейді. Олар қызуқандылық, дұшпандық, ашу немесе тосын іс-әрекет секілді сезімдерді сирек көрсетеді. Көптеген эксперименттердің нәтижелері интроверттердің ұзақ уақытқа жалғасатын үздіксіз шоғырлануды талап ететін жұмысты, тежелу мен қатты шаршаудан туындайтын болмашы ғана қателік жіберу арқылы орындай алатынын растады. Сондықтан біз бұл типке жататын адамдарды салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойы терең когнитивті әрекеттермен айналыса алады деп ойлаймыз. Сонымен қатар, олар ойтолғамда жүрген діндарлар болса, жаратылыс туралы терең ойға басқа жандарға қарағанда ұзағырақ және тереңірек ене алады.

Екінші жағынан, экстарверттерде жүйке жүйесі мидың жоғарғы орталық нүктелеріне бағытталған сигналдар мен ынталарды тежейді немесе әлсіретеді. Сондықтан, алдыңғы түрден айырмашылығы, ең кем дегенде мұндай адамдарға жүйке

торлы түзілісінің тежелесінің басылуын жоятын айналасында қарқынды және қызықты тәжірбиелер қажет – бұл теорияны жақтаушылардың ойы. Экстраверттер көпшілікпен бірге жиналғанды және көп достары болғанын ұнатады, оның себебі олардың ынталандыруға деген мұқтажы, жағдайдың ауысымы және үнемі қарым-қатынаста болу маңыздылығы. Олар жалғыздықты ұнатпайды, кітап оқуға аса бейім емес және күнделікті қайталанып отыратын әрекеттерге жаны төзе алмайды. Олар үнемі мекен-жайын өзгертеді және жұмысын, тамақтануын, достарын, тіпті жұбайларын ауыстырып жатады. Олар өз сезімдерін жасырмайды және қатыгез болып көрінуіде мүмкін. Олар тез ашуланады, бірақ тез кешіреді және тұрақты шоғырлануды, қайталанатын әрекетті талап етпейтін жұмыстарды ұнатады. Сонымен қатар, зертханалық тәжірбиелер экстраверттердің қателіктерді көбірек жіберетінін және интроверттерге қарағанда әртүрлі менталды және физикалық жаттығуларға азырақ көңіл бөлетінін көрсетті.² Егер бұл рас болса, олардың жүйке жүйесінің құрылысына байланысты бұл адамдар терең және ұзақ ойлану, когнитивті іс- әрекеттерге келгенде сенімі мен міндеттерінің ұқсастығына қарамастан, басқаларға қарағанда шыдамсыз болуы мүмкін.

Интроверттердің ойлау тұрғысына келгенде экстраверттерден жоғары деңгейде тұрғаны жайлы факті ескергенмен, бұл дегеніміз экстраверттердің автоматты түрде төмен деңгейде екенін білдірмейді. Шын мәніне келгенде, өздерінің жүйке жүйесі мен психологиялық жүйелерінің арқасында олар адамдар арасында белсенді болу, достар табу немесе көпшіліктің алдында сөз сөйлеу секілді өзгелермен қарым-қатынасты қажет ететін Исламдық ұмтылыстарда интроверттерден асып түсуі мүмкін. Қалай болғанда да, адамдардың басым көпшілігі экстраверттер мен интроверттердің ортасында болады және олардың саны бірінен-біріне үнемі ауысып отырады.

ПАЙЫМДАУШЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖӘНЕ МЕНТАЛДЫ ЖАҒДАЙЫ

Ойтолғамдың тереңдігіне әсер ететін үшінші фактор психологиялық жағдай болып табылады. Шынында да, ойтолғам сана тыныштығы мен рахатын, психологиялық және физикалық денсаулықты талап етеді. Ойтолғамның тереңдігін күшейтуде физикалық денсаулықтың маңызы зор. Шын мәнінде, семіздікке шалдыққан, шамадан тыс тамақтанатын немесе есікерткіге тәуелділіктен зардап шегетін науқас адам өзінің рухани мәртебесін ойтолғамның жоғары деңгейіне көтере алмайды. Мен «ЖИТС дағдарысы: исламдың әлеуметтік-мәдени көрінісі» (*The AIDS Crisis: An Islamic Socio-Cūltural Perspective*) кітабымда исламдық өмір салтын ұстанудың физикалық денсаулыққа тигізетін орасан зор пайдасын талқылағандықтан, бұл бөлімді психологиялық аспектілердің тигізетін әсеріне арнағанды жөн көрдім.³

Мазасыздық, депрессия, мезі қылатын ойлар, ипохондрия немесе басқа психологиялық бұзылулардан зардап шегетін діндар жандар шоғырланудың жоғары деңгейінде ойлана алмайды. Невротиктердің терең ойлану қабілеті төмен деңгейде болғанымен, психоз, психикалық бұзылулар, ауыр ақыл-ой кемтарлығы немесе кәрілікпен ауыратындар мұны істей алмауы мүмкін. Осылайша, адамның тыныштық жай-күйі мен ауыр психоз арасында әр жағдайдың ауырлығына пропорционалды түрде ойлау қабілетіне әсер ететін психологиялық және эмоционалды күйлердің дәрежелері бар.

Пайымдаушы діндар адам үшін психологиялық ауру физикалық ауруға карағанда көбірек ауыртпалық салатыны сөзсіз. Шын мәнінде де, көптеген діндар жандар физикалық аурулар тереңірек медитацияға, пайымдауға және көбірек рухани құлшылық ету мен еске алуға мүмкіндік береді деп санайды. Екінші жағынан, мазасыздық, уайым, депрессия және жабырқау күйлері діндар жандарға ойлануға қажет тыныштықтың негізі жауы болып табылады. Осы себептіде, Пайғамбарымыз өзінің дұғасында Алладан оны мазасыздық, қайғы, әлсіздік

және жалқаулықтан қорғай көр деп тілеген.⁴ Біздің психиатриялық және клиникалық психологиялық тәжірбиемізде Пайғамбарымыз Алладан оны құтқаруды сұраған бұл эмоционалдық күйлер шын мәнінде мазасыздық пен депрессияның ең негізгі белгілері болып табылатынын анықтадық.

ҚОРШАҒАН ОРТА ФАКТОРЛАРЫ

Төртінші фактор – діндар жандарға қоршаған ортаның тигізетін әсері және олардың күнделікті өмірдің қажеттіліктерін қанағаттандыруы мен қиыншылықтарды еңсеруі, сондай-ақ бұл қажеттіліктер олардың ойлау қабілетіне кедергі келтіруі немесе күшейтуі мүмкін екендігі жайлы. Мысалы, әдепті және сыйлайтын әйелі бар, университетте аптасына бірнеше сағат Құранды түсіндіруді үйрететін және жайлы өмір сүру үшін барлық жағдайы жасалған елде тұратын мұсылман адамға қоршаған ортадағы барлық жағдай оған үнемі пайымдау мен медитация жасауға септігін тигізетін байқайды. Керісінше, жеке компанияда ұзақ уақыт бойы қажытатын жұмысты жасауға мәжбүр, уақытының көп бөлігін коммерциялық бухгалтерлік қызмет пен мемлекеттік тендерлерде өткізетін, содан кейін өзінің және отбасының қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін наубайханалар мен жанармай құю станцияларының алдында ұзын-сонар кезекте тұрумен өзінің мезі қылатын жұмыс күнін аяқтайтын адам терең ойлану үшін уақыт немесе тыныш ортаны таба алмайды – басқа жандармен сенімі, жүйке және психологиялық жағдайы тең болғанына қарамастан.

МӘДЕНИЕТТІҢ ӘСЕРІ

Кейбір исламдық немесе исламдық емес мәдениеттерде балаларды тәрбиелеу кезінде оларға ерте жастан бастап табиғи және жасанды әсемдікті сүюді және түсінуді бойларына сіңіреді.

Осындай мәдениетте өскен ересектер кейіннен уақыты мен ақшасының көп бөлігін көркем пейзажды тамашалауға және толғануға немесе әдемі суретті сатып алуға жұмсайды. Екінші жағынан, өз адамдарына әйелдердің сыртқы сұлулығына, поэзия мен жергілікті музыканы түсінуден басқа нәрсе қызықтырмайтындай етіп тәрбиелейтін мәдениеттер де кездесіп жатады.

Өкінішке орай, біздің мұсылмандық қоғамдардың көбісі екінші категорияға жатады. 1930-жылдары Хартумдағы (Судан астанасы) Ақ Ніл көпіріне күннің батқан көрінісін көру үшін өздерінің көліктерімен немесе такси жалдап немесе ыстық ауа-райын қарамастан велосипед айдап бара жатқан ағылшындықтарды көргенім анық есімде. Шын мәнінде де, Хартумдағы күннің батуы өте ерекше табиғи құбылыс. Хартум бор суы тәріздес Ақ Ніл мен кара топырақты лайлы Көк Нілдің түйіскен жерінде орналасқан. Бір-біріне қарай қарсы ағып жатқан екі жылдам өзен арасында ақшыл және көкшіл суды бөліп тұратын сызық бар, бұл күштері бірдей екі палуанның шайқасы тәріздес. Қанық қызыл-қызлғыт түсті реңктерге ие күннің батуы шаңды Омдурман шөлімен көмкерілген батыс көгілдір аспанының кеңдігіне енеді. Бұл ағылшын «бағалаушылар» туристер емес, Суданды отарлап жатқан қоныстаушылар болды. Олардың кейбірі Ақ Ніл көпіріне күнделікті экскурсия жасайтын және сол кезде Судандық осы жайттың бақылаушылары мен такси жүргізушілерінің Батыстықтардың жасайтын пайдасыз ісіне айтқан танданыстары есімде: «Олар батып жатқан күннен нені көреді?» және мысқылдай жауап беріп: «Олардың ақшаларының көп болғаны соншалық, оны ақылмен жұмсай алмайды!» дейтін.

Осындай мәдениеттерде табиғи сұлулықты бағалай алатын және ол туралы терең ойға бата алатын азғантай адамдар өзгелерге біртүрлі болып көрінуі мүмкін. Осы тұста оқырманға менің немере ағам болған және Көк Нілдегі біздің кішкентай Руфаа қаласында тұратын көрікті жан жайлы әңгіме қызық болуы тиіс. Бір күні, ол елдің астанасы Хартумға бару үшін сөмкелерін жинап, әдетте кешігіп келетін пойызды күтіп отырғанда

Суданның осы бөлігінде кездесетін құстарға ұқсамайтын ерекше бір түрлі-түсті келген құстың телефон желісіне отырғанын көрді. Құстың сұлулығына тамсанғаны соншалық, оның ұшуы бойынша бір телефон желісінен екіншісіне жүріп отырғанын байқамай қалды. Құс ұшып кеткеннен кейін өз заттарының жанына оралғанда, сөмкелерін ұрлап кеткенін көрді. Бұл жағдай 1960 жылы болса да Руфаадағы туыстарымыз күні бүгінге дейін осы оқиғаны естеріне алып күледі және өзгелердің «бос уақыт өткізуге» әуестігінің дәлелі ретінде айтады.

Осылайша табиғи сұлулықты бағалауға шақыратын мәдениет өкілдеріне жататын діндар жандар балаларын өмірдің эстетикалық аспектілеріне таңдануға үйретпейтін мәдениет өкілдеріне қарағанда терең пайымдаулар жасай алады деп күтіледі. Дәл осы соңғы топқа Құранда Құдайдың жаратылысының сұлулығы мен адамдардың, жануарлардың және тастардың әртүрлі түстері мен реңктері туралы бөлімдер бағытталады.

ОЙТОЛҒАМ ОБЪЕКТІСІ ЖАЙЛЫ ДІНДАРЛАРДЫҢ БІЛІМІ

Алтыншы фактор адамдардың ойлау объектілерімен қаншалықты таныс екендігіне және ол жайлы білетін ақпаратына байланысты, себебі оларға ойлау объектілерінтаныс ортада таңдау және бағалау оңайырақ болады. Мысалы, мен аспанға қарап, оның таңданарлық сұлулығына, кеңістігі мен жарқыраған жұлдыздарына сүйсіне қараған уақытта, астрономия мамандары болып табылатын діндар жандар аспанға қарап, көздері жететін және жетпейтін нәрселер туралы ойлайды. Олар өздерінің оттарын ғарыш кеңістігіне жіберетін шашыранқы миллиардтаған жанып тұрған күн тәріздес жұлдыздарды көреді; олар миллиондаған жарық жылы қашықтығында орналасқан көптеген шоқжұлдыздарды көреді, олар осы жұлдыздардың бір-бірінен секундына 40 000 миль-ге дейін алыстап бара жатқанын көреді. Мұндай ғалымдар аспанға қарап, ғаламның біртіндеп кеңейіп келе жатқанын түсінеді және Құранның аяттарының да мағы-

насын түсіне бастайды, «Аспанды құдіретімізбен Біз жараттық және үнемі кеңейтудеміз». («Зарият» сүресі, 47-аят) Сондай-ақ олар Құдайдың жаратылыстарынан үйлесім бірлігін көргеннен кейін, Жаратушының да бірлігін сезіне бастайды. Ғалымдар бұл үйлесімділікті электрондардан, протондардан және осы ғаламдағы барлық нәрсенің негізін құрайтын басқа субатомдық бөлшектерден де көреді. Олар тіпті мұны Эйнштейн теориясынан да байқайды, онда кеңістік пен уақыт бір физикалық сипаттамаға біріктірілсе, ал масса мен энергия бір электромагниттік құбылыстың екі түрлі аспектісіне айналды. Біз астрономдар секілді бірдей сенім, шоғырлану және жүректің жай-күйі деңгейінде болсақта, олар өздерінің терең, әрі мол білімдерінің арқасында бізден әлдеқайда жоғары ойлау дәрежесіне жетер еді.

Фритьюф Капра «Дао физикасы» кітабынан үзіндісінде физика маманы ретіндегі білімінің пайдасы терең ойлауға көмектескені жайлы тәжірбиесін сипаттайды:

Жаздың бір кеішқұрым күні мұхит жағасында толқындарды тамашалап, өз демімнің ырғағын сезініп отырғанымда, кенет айналамның барлығы алып зарыш құбылысына қатысы барын ұғындым. Физик ретінде айналамдағы құм, жартастар, су және ауа тербелетін молекулалар мен атомдардан тұратынын және басқа бөлшектерді құру және жою арқылы бір-бірімен әрекеттесетін бөлшектерден тұратынын білдім... Мұның бәрі маған жоғары энергия физикасы зерттеулерімнен таныс болатын, бірақ осы уақытқа дейін оны мен графиктер... және математикалық теориялар арқылы білдім. Жағажайда отырған кезде осы уақытқа дейін жинаған тәжірбиелерім зарыштан түсетін энергиялар каскадтарын «көріп» қайта жанданғандай болды... Мен бүкіл ғаламдық зарыштық құбылыста элементтердің атомдарын және өз денемді құрайтын атомдарды «көрдім»... Мен оның ырғағы мен дыбысын естідім.⁵

ЖАҚСЫ ҮЛГІ ЖӘНЕ ЖОЛДАСТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ӘСЕРІ

Пайғамбарымыз: «Адам достарынан үлгі алады, сондықтан әркім өзінің кіммен дос болғанына қарасын», – деген.⁶ Жақсы үлгі мен достық қарым-қатынастың әсері маңызды екеніне ешқандай күмән жоқ. Діннің түсініктемесі, қарапайым адамдардың бақылаулары және әлеуметтік эксперименталды психология мұны анық тұжырым дәрежесінде растады. Сәйкесінше, теріс үлгі үлкен кедергі тудыратын секілді, жақсы үлгі мен жолдастық қарым-қатынас діндар адамның ойлау тереңдігіне әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Дәл осы себепті шәкірт немесе мурид өзінің рухани ұстазы (шейх) тұлғасында жаны жай тапқан нәпсі (*эл-нафс эл-мутмаинна*) деңгейіне жеткен діндармен сөйлесуден үлкен пайда көре алады. Шынында да, дана тұлғамен жолдастық қарым-қатынастың рухани әсері шәкірттің дүниетанымын түбегейлі өзгертіп, исламдық пайымдау қабілетін арттыра алады.

Жоғарыда түсіндіріп өткендей, дұрыс пайымдау адамның барлық когнитивті және эмоционалды жақтарын қамтиды, діндар жандар өздері көретін және оларды қоршаған ортадан Құдайдың күшін, даналығын, мейірімділігін және оның басқа барлық қасиеттерін қабылдайтын деңгейге жеткенше, Құдайды еске алу мен мадақтаумен үйлесім тапқанда табандылық таныта отыра терең ойланатын және трансцендентті күйге жете алады. Бұл жағдайды сипаттай отырып ибн әл-Қайим «*Мадаридж ас-саликин*» шығармасында құлшылық етушінің терең және үздіксіз ойлауы оған алдынан киелі қақпа ашып береді деп келтірген:

Көкте өзінің тағында отырып жердегі өзінің жаратылыстарын бақылап, олардың (адамдардың) дауыстарын естіп, ішкі жан дүниелерін білетіндей көрінеді. Содан кейін діндар жанның алдынан мәңгіліктің қақпасы ашылып, сол арқылы ол барлық зарыштық өзгерістер мен болмыстағы істердің бәрі бір құдіреттің қо-

лында екенін көреді. Кейіннен ол Алланың кез келген жаратылыстарын бақылағанда, одан Ұлы Жаратушының ізін, кемел сипаттарын және ұлылықтың көріністерін байқайды. Оның ешбір жаратылысы діндар жанды Жаратушысынан жасырмайды. Оның жаратылысының әрбір бөлігі діндар жанға: «Барлық нәрсені ең жақсы күйде етіп жаратқанның алдында қуәлігімді тыңда. Мен бәрін ең жақсы етіп жаратқан Құдайдың жаратылысымын...» Бұл орын алған сәтте діндар жанның жүрегінде Жаратушыға деген ой мен шынайы сезімнен басқа ештеңе де қалмайды. Сонда білімнің, шындықтың, шынайылықтың және сүйіспеншіліктің нұры оның жүрегiнен күннің сәулесі секілді шашырайды.⁷

Ибн әл-Қайымның бұл күннің сәулесіне ұқсатқан нұры осындай діндар жандармен кездескен, олармен дос болған немесе шәкірті болған кез келген адамнан төгілері сөзсіз.

ОЙЛАУ ОБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ТАБИҒАТЫ

Ойтолғамның тереңдігіне әсер ететін сегізінші фактор – ойлау мен медитация объектілерінің табиғаты. Адамдардың таулар, өзендер және ормандар секілді табиғи туындылар жайлы ойлауы Алланың нығметіне жатқыза адамның ойлап тапқандары жайлы ойлауынан әлдеқайда оңай екенін жоғарыда айттық. Себебі бұл өнертабыстар табиғи құбылыстарға қарағанда көбірек абстракцияны қажет етеді. Онымен қоса, кейбір табиғи құбылыстар ой мен зор сезімдерді ынталандырады, адамның психологиялық және рухани аспектілеріне өзінің орасан зор әсерін тигізеді және адамдардың жүректері мен саналарында өз ізін қалдырады. Мысалы, найзағайдың қатты жарқылы, құлақ тұндырарлық найзағай дауысы, қатты нөсер немесе желдің гуілі – мұның бәрі адамның жан дүниесіне белгілі бір түрде әсер етеді және лезде Құдайдың алдындағы қорқыныш пен оның рақы-

мына деген үміт сезіміне әкеледі. Құранда баяндалғандай: «Аспандағы гүріл(ді естігендер) және періштелер қорыққанынан хамдпен, (субханаллаһи уәлхамдулиллаһ деп) тәсбих етеді. Ол (Аллаһу та'ала) найзағайлар жіберіп, онымен қалағанын ұрады. (Жағдай осындай бола тұра, шектен шыққан кәпірлер) Аллаһпен күреседі. Алайда Аллаһтың азабы өте ауыр...» (Өр-Рағд сүресі, 12-13-аяттар)

Екінші жағынан, кейбір құбылыстар адамның технологиялық өнертабыстары сияқты жасанды болғандықтан немесе өте абстракциялы болғандықтан олар жайлы ойлау қиын болып келеді. Болжамды және тұжырымдамалық сипатына байланысты уақыт пен кеңістіктен тысқары келеді, ал қарапайым адамның ақыл-ойына оны елестету немесе түсіну қиынға соғады. Бұл құбылыстарға мысалдар келтірілді.

ОЙЛАУ ОБЪЕКТІЛЕРІМЕН ТАНЫСУ

Ойлау объектілерін білу және түсіну тереңірек ойлануға ықпал етуі мүмкін болғанымен, керісінше объектілерімен шамадан тыс таныс болу ойлауға кедергі келтіруі мүмкін. Шынында да, біркелкі қайталаулар ғарыштық құбылыстарды олардың ұлылығы мен әсемдігінен айырады. Әйтпегенде, күн сайын таң ата керемет, әсем бейнелерімен шығатын күнге қалай тебіреніп қарамауға болады? Күнделікті оның туындыларын: өсімдіктерді, жануарларды, құстарды және балықтарды бақылап, пайдаланған сәтте жанымыз қалайша Аллаға деген сүйіспеншілік мен махаббатқа толмауы мүмкін?

Осы тұста ибн әл-Джаузидің таныстық және жаңа дүниелер жайлы жазған қызықты жазбасын келтірсек. Ол Меккеге қажылыққа ұзақ сапары кезінде Хайбардың үлкен тауларының көрінісі жанын тебіренітіп, қатты әсер еткенін және осы таулар туралы ойланғаннан кейін ғана Құдайға деген сүйіспеншілік пен аса зор құрмет сезімін сезінгенін үшін өзін кінәлі санағанын айтады. Содан кейін ол жиі бақылайтын, бірақ оған қатты әсер ет-

пеген үлкен теңіздерді, аспан мен жұлдыздарды еске ала бастайды. Ибн әл-Джаузи өзінің тәжірбиесін осылай сипаттады:

Меккеге қажсылық кезінде бедуин қарақшыларынан сескенгеннен, Хайбар жолымен жүріп отырдым. Биік таулар мен таңғажайып соқпақтарды көргенде қатты таңқалдым. Бұрын-соңды сезінбеген Жаратушының ұлылығына деген шексіз ризашылық пайда болды. Өз жанымға егіле жылап тұрып: «Ұялсаң етті! Теңізге барып оның сұлулығына жаныңның айнасы арқылы қара, сонда ғана нағыз ұлылықтың куәсі боласың. Содан кейін ғаламға көз салып қарасаң, жеті қат аспан мен орбита шөлдегі бір уыс құмнан артық еместей көрінеді. Енді орбиталар мен Құдайдың тағын, жұмақ пен тозақты елестетіп көр. Бұл ойлардан уақытша арыла тұрып, осы айтқанның барлығы құдіретті шексіз Алланың қолында екенін елестет. Ендігі кезекте, өз өміріңнің басталған сәті мен аяқталар сәтін бір сәт ойла. Ең басында не болғанын ойла: алғашында ешқандай болмыс пен өмір болмаса, соңында осының барлығы жойылғаннан кейін қалатыны тек күл мен шаң ғана. Бұл дүниенің бастауы мен аяқталу сәтін жанының айнасы арқылы көрген адамның жаны бұл дүниеде қалай жай таба алады? Сезімтал жүректі жандар қалайша Алланы еске алуға бейжай қарай алады? Расында, егер адамның жаны өздерінің қиял ойларынан бас тартатын болса, Құдайдың алдындағы қорқыныштан немесе оған деген аса зор сүйіспеншіліктен есін жоғалтып алар еді. Бірақ бұл сезімдердің тұншыққаны соншалық Алланың шексіз құдіреті жайлы ойлар тек тауларды көргенде еске түседі. Алайда, олардың даналығы осы дүниелердің шын мәнін түсінсе, онда бұл таудың үстіндегі күш таудан да айқын көрінер еді.»⁸

Қоршаған ортаны тереңірек тани түскен сайын, көру мен ұғыну пердесі ауырлай түседі, сол себепті де өте маңызды нәрселерді байқамаймыз, тіпті есімізде сақтамаймыз. Шындығын-

да, адам бойындағы, шығу тегіндегі және болмысында қалыптасқан осы әдет адамдарға айналасына жіті бақылау жасауға кедергі келтіреді. Расында, адамдар ғасырлар бойы айналасындағылардың барлығын зерттеп, геология, ауыл шаруашылығы, химия өнеркәсібі, астрономия, көлік өнеркәсібі, өндіріс құралдары, соғыс өнері және т.б. салалар туралы білімдерін дамыта алды. Адамзат физикалық және биологиялық ғылымдардан үлкен жетістіктерге жеткенімен, психология және әлеуметтану секілді гуманитарлық ғылымдарда әлі де айтарлықтай артта қалуда. Бұл белгілі бір дәрежеде әлеуметтік ғылымдардың адамның жаны мен рухани болмысын елемендігінің кесірінен, сонымен қатар олардың физика ғылымдары қолданатын әдістемелерге орынсыз түрде жүгініп, оларды зерттеуді физикалық және биологиялық ғылымдармен салыстырғанда өте кеш бастағандығымен байланысты.

Бұл тарау терең ойлауға әсер етуі мүмкін кейбір маңызды факторларды қарастырды, осылайша діндар мұсылманның интеллектуалды, психологиялық және рухани аспектілерін интерактивті талқылауға мүмкіндік берді. Келесі қадам осы факторлардың салыстырмалы маңыздылығын бағалау.

Осы факторлардың кез келгенінің маңыздылығы пайымдаушылардың жағдайына байланысты екені сөзсіз. Кейбір кездерде ойтолғамның тереңдей түсуі, діндар жандардың қалыпты психологиялық және эмоционалды жағдайда болуына байланысты. Басқа жағдайларда, мұсылман жандарға қаланың күйбең тынысынан шалғайда орналасқан тыныш жерлерде болу терең ойға шомуға мүмкіндік береді. Дегенменде, ойлаудың тереңдігіне әсер ететін негізгі фактор сенім болып қала береді. Сенім тұңғышы мен Жаратушыға жақын болу ойтолғамның негізі болып табылады; қалған элементтер сенімнің күшіне тікелей байланысты екінші кезектегі факторлар болып келеді. Қазіргі заманғы ғалымдар, атап айтқанда неомутазилиттер бүгінде біз Алланың жаратылыстары жайлы ойлауда ата-бабаларымыздан, тіпті Пайғамбардың сахабаларынан да қабілетіміз асып түседі деген шындыққа жанаспайтын пікірде, оның негізі

себебі қазіргі ғылым мен технологияның қол жеткізген үлкен жетістіктерінің арқасында біз заттардың табиғаты туралы көбірек білуімізде болып табылады. Шын мәнінде, діндар жандардың қоршаған ортада көретін және сезінетін нәрселерінің шынайы әсері, заттардың жаратылыс табиғаты туралы білгендігінен және ашқан жаңалықтарынан гөрі олардың сенімінің тереңдігі мен Құдайға деген зор сүйіспеншілігіне байланысты. Ой толғау дегеніміз діндар жандардың Алланың ғаламдағы кемел және таңғажайып жаратылыстарын ойлағанда сезінетін жайлы эмоционалды күйі; ғылыммен расталған фактілерді салқын түрде мойындау салуға мүлдем келмейді.

Тұжырымдамалық болғанымен оңайлатылған түрдегі мысалды келтірсек, жоғарыда айтылған параметрлер бірдей бірлікте өлшенеді және ойлау үстінде жүрген мұсылманның жағдайын байланысты көбейеді немесе азаяды деп елестетсек болады. Егерде сенім факторына «С» деген белгіні, шоғырлану қабілетіне «Ш» белгісін, ойлау объектісіне қатысты діндар жанның біліміне «Б» белгісін, ойлау объектісінің сапасына «С» белгісін берсек, онда ойлау тереңдігі «С» сенім факторының басқа параметрлердің әрқайсысына әсер етуіне байланысты болады. Мұны оңайлатылған теңдеу түрінде көрсетуге болады:

$$\text{Ойтолғам тереңдігі} = C (Ш+Б+С+...)$$

Бұл теңдік сенім факторының өсуі ойлаудың тереңдігінің өсуіне де әкелетінін көрсетеді, себебі сенім факторы барлық басқа факторлармен өзара әрекеттеседі. Алайда басқа факторлар көбейген кезде олар ойлау тереңдігіне тек қосымша шектеулі әсерін тигізеді, бұл белгілі бір санды қосып қайта алғанмен тең. Дәл осылайша, сенім факторының 0-ге дейін төмендеуі толық сенбеушілікке алып келеді, нәтижесінде қалған факторлардың саны қанша үлкен болғанымен пайдасыз болып қалады, себебі кез келген санды нөлге көбейту нөлді береді. Сол себепті, Пайғамбардың сахабалары секілді сенім дәрежесіне ие адамдар қоршап тұрған дүниелер жайлы аз да болса білгені

жөн және осы арқылы әлсіз адамдардың қолы жетпейтін ойлау тереңдігіне жету үшін әлдеқайда аз уақыт жұмсайды. Сандар түрінде мысал келтірсек, егер мұсылманның сенім деңгейі 10 бірлікке тең болып, бірақ ойлау объектісі жайлы кең білімге ие, 100 бірлікті құрайтын жанына қажет уақыт пен тыныштық және де басқа факторлар болған жағдайда онда оның ойлау тереңдігі 1000 бірлікті құрайды. Дегенмен, білімі мен бөлер уақыты әлдеқайда аз адам ойлау бірліктерінің тек жартысын ғана ала алады, яғни 50, бірақтан 100 бірлікті құрайтын сенім факторы болғандықтан, оның ойлану тереңдігі 5000-ға жетеді, бұл дегеніміз бірінші мысалдан бес есе көп! Әрине, сенім мен ойтолғам секілді рухани және діни ұғымдарды мұндай қарапайым және үстіртін теңдеулер мен өлшемдермен салыстыра алмаймыз, бұл жай ғана айтылған ойды оқырманға қызығырақ және түсініктірек қылып жеткізу үшін қолданылған әдіс болатын. Осы Құдайды еске алу тәжірбиесін жақсартқысы келетін және тереңірек ойлауға қол жеткізгісі келетін оқырмандар берілген түсініктемелерден қажетті пайдасын алды деп үміттенемін. Олар Алланың бойына сіндірген табиғи қабілеттерін, рухани қабілеттерін және де басқа да сыйды психологиясы мен жан дүниесіне терең еніп кетпейінше және үйреншікті әдетке айналмайынша толықтай зерттеп, ойлау аясын кеңейту керек. Олар сонымен қатар, кейіннен аулақ болу үшін өздерін ойтолғам жасаудан аландататын факторлар мен әдеттерді анықтауға тырысуы қажет. Егер адам шыншыл және терең ойлана алатын болса, Алла Тағалаға құлшылық ету және оның жаратылыстары жайлы ойлау жолында туындайтын барлық қиыншылықтарды еңсере алады. Ұзақ уақытқа созылып келе жатқан мәселелердің шешімі әрқашан жасампаз және күтпеген жерден шыға келеді.

Мысалға, менің үнемі қолы бос болмайтын досым Аллаға құлшылық жасауға және оны еске алуға үнемі уақыттың жетпейтініне шағымданатын, алайда ол бір кезде жұмысқа бару және қайту үшін күн сайын екі сағат жоғалтатынын байқады. Осыны түсінгеннен кейін ол бұл уақытты Аллаға құлшылық ету мен оны еске алуға жұмсауды ұйғарды, бұл өз кезегінде

оның уақытын тиімді пайдалануына ғана емес, сонымен қатар ұзақ сапарға және жолдағы арандатушылықтарға байланысты туындауы мүмкін әртүрлі уайымдар мен шиеленістерден арылуға мүмкіндік беретінін байқады. Бұл тарауда ең маңызды факторлар қарастырылғанымен діндар жандар арасындағы жеке айырмашылықтарға әкелетін әрбір сенушінің бүкіл ойлау процесіне өзінше әсер ететін өзіндік жағдайлары мен жеке өмірлік тәжірибесі бар екені анық.

СЕГІЗІНШІ БӨЛІМ

Эксперименттік ғылым және дін: Ғарыштық заңдар

Алланың жаратылысы жайлы ойлауға бағыттайтын исламның жоғарғы дәрежесіне қарамастан, бүкіл әлемде күнздіз-түні Алланың айқын белгілерін көрсе де жүректері, құлақтары, көздері мен ақыл-ойлары Алланың жаратылыстарына жабық болып келетін жандардың қандай мүшкіл халде екенін көруге болады.

Көктерде және жерде қаншалық дәлел бар. Адамдар оған көңіл бөлмей өтеді. (Юсуф сүресі, 105- аят)

Бұл адамдардың кейбірі Алланың белгілері жайлы білімді өздерінің материя, энергия және биология секілді ғылымдардан ашқан заңдарынан білуі мүмкін. Дегенмен бұл білім оларға жоғарғы сыртқы аспектілерден тыс ойлануға немесе Жаратушының ғажап дүниелерін тануға мүмкіндік бермейді. Құранда оларды келесідей сипаттайды:

Олар дүние тіршілігінен көрініп тұрғанын біледі де өздері ақыреттен кәперсіз. (Рум сүресі, 7- аят)

Шын мәнінде, бұл бақыланатын физикалық, психоэлеметтік және биологиялық құбылыстардан Жаратушы жайлы білімге көшу мұсылман емес эксперименттік ғұламалардың тәжірбиесі мен мұсылмандық ойлаудың негізгі айырмашылығын көрсетеді. Расында, адамзаттың сыртқы ортасы туралы ойлауды қамтитын ойлаудың алғашқы қадамдары есту, көру, иіс, дәм және сипап сезу сезімдерін қолдана отырып, саналы және мұқият бақылауға негізделген және ғылыми әдістің алғашқы қадамы ретінде қолданылатын бақылау түрі болып

табылады. Эксперименттік ғылымда тек бақылауға негізделген эмпирикалық мәліметтер қабылданады; кейіннен бұл алынған нәтижелер жалпы ережелер, гипотеза және іс жүзінде қолдану үшін пайдаланылады. Сол секілді, эксперименттік ғалымдар өздерінің гипотезаларын тексеру үшін бақылау мен зерттеудің жаңа кезеңіне оралады. Л.Малпас өзінің «*Human Behavior*» (Адам мінез-құлқы) кітабында Альфред Норт Уайтхед эксперименттік ғылымды аэропланға ұқсатқанын атап өтеді, яғни бақылаудың берік ортасынан жалпылаулар мен теориялардың сиретілген ортасына ұшып, кейіннен сезім мүшелері арқылы ғана бақылау мен қабылдау жеріне қайтадан қонатын бақылау алаңының жерінен көкке зымырап ұшқан аэропланға теңейді.¹

Мұсылманның ғаламды ойлауы мен эксперименттік ғалымдардың зерттеулерінің тағы бір ұқсас тұсы олар өздерінің алғашқы бақылауларында зерттеу объектілерінің әр түрлі және бір-біріне мүлде қатысы жоқ компоненттерін емес, керісінше олардың функцияларын реттеуші заңдар секілді жалпы және тұрақты аспектілерін зерттейді. Оның себебі, адамдардың сеніміне қарай емес, табиғи жаратылысына қарай олар хаос пен тәртіпсіздікті жөн санамайды, олар үнемі бетпе-бет келетін сансыз ынталандыруларға тәртіп пен айқындық орнатуға бейім. Зертханалық эксперимент барысында кейде аяқталмаған немесе түсініксіз пішіндерді көрген кезде адамдар шеңбердің, үшбұрыштың немесе белгілі бір елдің туына ұқсас пішінді немесе нақты бір бірлестіктің эмблемасы секілді өздеріне таныс бейнені алу үшін фигуралардың бос орындары мен түсініксіз бөліктерін өздігінен толтырып бастағаны анықталды. Адамдардың сезім мүшелерінің қатысуымен орын алып жатқан бұл үрдіс заттарға бөлек бөліктер ретінде емес, тұтастай бір бейне күйінде қабылдауды меңзейді және бұл ұғым неміс психологтарын «гештальт» немесе аудармасында «тұтас бейне» дегенді білдіретін психологиялық көзқарасты анықтауына әкелді.

Дәл осындай құбылысты адамдардың басқа сезім мүшелерімен немесе мәселелерді шешу, абстрактілі ойлау және концептуалды көріністерді қалыптастыруда қолданатын жоғары

деңгейдегі ақыл-ой қабілеттерінен байқауға болады. Мысалға, адамдар ғаламға бір сәт зер салған кезде, түйсік сезімі арқылы бұл реттелген жүйеде барлық қоршаған құбылысты басқаратын заңдарды іздей бастайды, сол арқылы ғаламнан өзінің орынын табуға тырысады және белгісіздік сезімінен арылады.

Діндар жандардың жүрегі Құдайдың жаратылыстарын басқаратын Жаратушының заңдарының құпиясын білгенде қатты толқиды, мейлі ол кішкентай құмырсқаға қатысты химиялық ашылу болсын, мейлі үлкен планетаның орбитасының ашылуы болсын. Жаратушының барлық адамдардың жүрегіне салған бұл туа біткен табиғаты кейбір заманауи ғалымдардың діндар жандардың тіліне ұқсас тілде сөйлеуінің негізгі себебі болуы мүмкін. Келесі кезекте, американдық биология профессоры Сесил Хаманның балтимор құсы жайлы айтқанын көруге болады:

Балтимор құсының ұясы жайлы не айта аламыз? Бұл құсты осындай ғажап шеберлікке кім үйретті? Не себепті бұл құстың салған ұяларының барлығы бірдей болып келеді? Егерде сіз түйсік дейтін болсаңыз, бұл сұрақтың толық емес тек бір нұсқасы болмақ. Түйсік дегеніміз не? Кейбір адамдар мұны жануарлар үйренбейтін оларға туа бітетін мінез-құлық дейді. Олай болса, Құдайдың бізге бейхабар өзінің заңдары арқылы жаратқан дүниелерінің құдіретін елестету мүмкін емес.²

Мұсылман ғалымдарының ерте ислам дәуірінен бері жазған ой-пікірлерін оқығанда, әсіресе қазіргі ғалымдар білетін дүниелермен салыстырғанда олардың жасаған дәл бақылауларына танданыспен қарауға болады. Мысалы, жаңағы құстардың тақырыбына сүйене отырып, әл-Ғазали өзінің «Әл-хикма фи махлуқат Аллаһ» еңбегінде барлық егжей-тегжейлі бақылауларын құстардың күрделі құрылысы жайлы қазіргі ғалымдарға ұқсас түрде жазды.

Алла Тағала құстың ұшуы оңай болсын деп оны жеңіл етіп жаратты және ауыртпалық түсіретіндей оған ештеңе

қоспады. Құстардың қолдары болмағанымен, сулы және балшықты ортада қажет болатын мықты және жақсы жаттыққан аяқтары бар. Егерде аяқтары толықтай қауырсынмен жабылған болса, онда ылғал мен балшық оған зиянын тигізер еді. Мұның барлығы құстарға ұшқанда көмектеседі. Ауада еркін қалықтауы үшін кеуде қуысын жартылай шеңбер күйінде жаратты... және қанаттары да дөңгеленген ұштарға ие. Алла Тағала қауырсындының тамырларын мықты етіп, қанатының қатты терісіне сай етіп тігінен жаратқан. Бұл қауырсындар құсты ыстықтан және салқыннан қорғайды. Құс денесінің ең маңызды бөліктерінде қауырсындар өте күшті болып келеді және олар мықты бекітілген; ал дененің қалған бөлігіндегі қауырсындар жылу, қорғаныс және сұлулық рөлін атқаратын жеңілдеу қауырсындармен қапталынған. Ендігі тұста осы бір кішкентай қауырсын жайлы ойланып көрейік, ол жіңішке жіптерден құралған мата тәріздес көрінгенмен, берік және сынбайтындай икемді болып келеді. Ұшуды жеңілдету үшін қауырсындар іші бос қуыс болып келеді... ылғалды ауа-райы оларға еш әсер етпейді және балшықтарда оның денесін ластай алмайды. Егерде су тиген жағдайда, жәй ғана қанаттарымен сілкі арқылы ылғалды кетіріп, бұрынғы қалпында ұшуын жалғастыра алады. Жаратушы құстардың салмағын азайту үшін жұмыртқа салуына және басқа да бөліністерге арналған бір ғана сыртқа бөліп шығару мүшесін берді. Сонымен қатар, ұшуға қиындық тудырмас үшін құстардың табиғатын жұмыртқаны көтермей, оны басып шығаратындай етіп жаратқан. Ол құстың тұрақты ұшуына көмектесу үшін бағыттауыш қауырсындар жасады, әйтпесе ұшу барысында қанаттар оңға және солға ауып кетер еді, құйрығы да қозғалысты тұрақтандыратын орталық қызметін атқарады. ³

Бұл мысал, терең, әрі рухани ойлаулар ертедегі мұсылман ғалымдарының құстың жаратылуы мен оның ерекшеліктері ту-

ралы өз ойын қазіргі аэродинамика саласындағы ғалымдармен тең дәрежеде айту үшін түсінік пен білім әкеле алатындығын көрсетеді. Құстар өте әдемі, керемет жаратылыс бола отыра, адамдарды өзінің ауада еркін қалықтайтын қабілетімен үнемі қызықтыратын, осы себепті де адамдар құстарға еліктей отыра көкте самғайтын ұшақтарды ойлап тапты.

Келесі кезекте кішкентай тіршілік иелері құмырсқаны талдасақ. Төменде Мұстафа Махмудтың осы таңғажайып жаратылыстар жайлы соңғы ғылыми зерттеулеріндегі қысқаша үзіндісі келтірілген:

Бір сәт осы кішкентай жәндік жайлы ойлау адамға таңданыс сезімін сыйлай алады. Олар өткелдері, ауылдары және қоймалары бар күрделі геометриялық үйлерді салуды қалай үйренді? Құмырсқалар мамандандырылған шеберлер тәрізді жұмыс жасауды қалай үйренді? Өзге жәндіктерді аулап, алдарына салып алып жүруді қалай үйренді? Ұйымдасқан ортадағы көптеген құмырсқалардың арасындағы байланыс олардың ортақ тілінің бар екендігіне дәлел. Осы саладағы соңғы зерттеулер құмырсқалардың бір-бірімен ауыз екі тілде немесе белгілер арқылы емес, химиялық тіл арқылы байланысатынын көрсетті. Құмырсқаның илеуіне мұқият зер салып қарасаңыз, құмырсқалардың бір-бірімен сыбырласып немесе беттерін жақындатып ақпарат алмасып жатқандай болған қимылдарын байқай аласыз. Шын мәнінде бұл ешқандай да сыбырласу немесе беттерін жанастыру емес, бұл дегеніміз әр құмырсқа екінші бір құмырсқаның аузына химиялық қасиеті бар сілекей бөліп шығаруы. Осылайша олар бір-біріне «Мынаны немесе мынаны жасайық» деген белгі береді. Құмырсқалардың тағы бір ерекшелігі интеллект деуге келмесе де, олардың зеректігі немесе түсінігі деуге болады... құмырсқалар тамақты, дәнді дақылдарды, үгінділер мен қалдықтарды жинап, оларды өзге жәндіктерден қорғап, әлі болмаған қыс мезгіліне дайындығын бастайды. Олар болашақ жағдайларды және қажеттіліктерді

ойлайтын немесе жоспарлайтын қандай да бір қабілеттері болмаса да мұның барлығын жасай алады. Ең қызығы бұл жайттардың бәрі қалай орын алады? ⁴

Егерде бұл жазбаларды мұсылман ғалымдарының ерте дәуіріндегі ойшылдардың еңбектерімен салыстыратын болсақ, онда бұл зерттеулер қазіргі ғалымдардың бақылаулары секілді нақты екенін аңғаруға болады. Әли ибн Әбу Талиб «Нәһдж ул-балаға» еңбегінде құмырсқа және шегіртке жайлы былай дейді:

Кішкентай денесі мен жіңішке пішіні бар құмырсқаға назар салайық. Жердің астында қыбырлап, күнкөрісі үшін күресіп жатқан құмырсқаны көру де елестету де қиын. Ол тапқан астықтарын ініне әкеліп жинайды. Ол қысқы мезгілде күн көру үшін жазда астық жинайды және әлсіреген кезінде демалуы үшін күш-қуаты көп кезде жұмысын жасайды. Оның азығы қамтамасыз етілген және өзінің тамақтану мөлшері де бар. Аса Мейірімді Алла оны ешқашан ұмытпайды және (Алла Ризық Беруші) мейлі ол құрғақ таста болсын, мейлі ол қозғалмайтын жартаста болсын азығынан айырмайды.

Егер де біз оның жоғарғы және төменгі бөліктерінде орналасқан ас қорыту жолдары, құрсағындағы қалқаны, сонымен қатар бас бөлігінде орналасқан көру және есту мүшелері жайлы ойлайтын болсақ, мұның қаншалықты күрделі жаратылғанын түсініп, Алланың бұл шебер туындысына таңырқай қарар едік. Құмырсқаны аяғына нық баса алатындай етіп жаратқан Алла ұлық. Оның жаратылыстарына ешқандай құрастырушы ат салысқан жоқ. Егерде қиялыңызға ерік беріп, оның шегіне жетсеңіз ол сізді құрма ағашының Жаратушысына ғана апарады, себебі әрбір нәрсенің егжей-тегжейлі бөлшегі бар және әрбір жаратылыс өзіндік ерекшелікке ие.

Оның туындысындағы үлкеніде, нәзігіде, ауырыда, жеңіліде, мықтысы мен әлсізінде бәрі тең болып келеді. Бұл

аспан, ауа, жел және суға да қатысты. Сол себепті де сіз күнге, айға, өсімдіктерге, суға, тасқа, күн мен түннің айырмашылығына, өзендердің ағынына, асқар тауларға, олардың шыңдарының биіктігіне, тілдер мен диалектердің әртүрлілігіне таңдана қарай аласыз. Осылардан кейін Жаратушыға сенбеушілік танытып, оның ұлылығын жоққа шығаратындар бар екеніне налысың. Олар өздерін шөп секілді өзінен-өзі өскен жаратылысқа теңеп, бейнелердің (адамдардың) әртүрлілігі Жаратушының еңбегі екенін жоққа шығарады. Олар өздері айтқан дәлелдердің ешқайсысына толық сенімді емес, сонымен қатар естіген зерттеулеріне де күмәнмен қарайды. Құрылысшысыз қандай да бір құрылыс немесе қылмыскерсіз қандай да бір қылмыс болуы мүмкін бе?

Егер қаласаңыз шегіртке жайында да айтып бере аламын. Алла оған айдай жарқырап тұратын екі қызыл көз, кішкентай құлақтар, өзіне сай ауызын және өткір сезгіштік сезімін, кесу үшін екі тісті және мықтылап ұстау үшін орақ тәрізді екі аяқты берген. Фермерлер шегірткені дәнді-дақылдың жауы санайды, себебі егістен шегірткені қанша күш жұмсағанымен қуып жібере алмайды. Шегірткелер өзінің саусақпен бірдей денесі бола тұра, өрістерге шабуыл жасап, өзінің ашығу сезімін баса алады.⁵

Ибн әл-Қайимның ой толғауының тереңдігі мен дана бақылауын көрсететін осыған ұқсас сипаттама «Мифтах дар әс-саада» еңбегінде баяндалады:

Осы әлсіз құмырсқаның шебер түрде тамақты жинап, оны сақтау жолдары жайлы ойланыңызшы. Кез келген тұстан белгіні көріп, осыдан өзіңізге сабақ аласыз. Астық іздеуге бара жатқан бір топ құмырсқаны бақылап қараңызшы. Олар екі топқа бөлініп жұмыс жасайды: бірі тапқан тамақты илеулеріне апарса, екіншісі жаңа тамақ іздеу жолына аттанады. Екі топ бір-бірімен жолықпайды және екі

*бөлек тізбекке ұқсайды. Егерде олар көтеруге ауыр соғатын тағамды тапқан жағдайда көмекке басқа құмырсқаларды шақырады және сол тағамды илеудің кіре берісіне таяғанда бірдей қылып бөліп алады. Олардың алғырлығының тағы бір таңғажайып мысалы: олар дәндерді өз індеріне апарған кезде, олар өніп кетпес үшін оны бөліктерге бөліп алады. Егер дәннің өнуі мүмкін екі бөлігі болса, олар дәнді төрт бөлікке бөледі. Дән ылғалды болған жағдайда олар оны күн сәулесіне кептіріп, қайта ішке кіргізеді. Құмырсқалардың илеулерінің жанында бөлінген дәндерді көруіңіздің себебі осы, бірақ сіз кейін қайта келіп қарасаңыз ол дәндердің ендігі жоқтығын байқайсыз.*⁶

Ибн әл-Қайим өзінің құмырсқа жайлы талқылауларында осы құмырсқаларды бақылағанды және олардың іс-әрекеттері жайлы ойлағанды ұнататын діндар кісінің айтқан қызықты оқиғасын мысалға келтіреді. Ол ғылыми тәжірбие жасап, нәтижесінде құмырсқалардың өзінің қарым-қатынас жасау тілі бар екендігін және олар құмырсқалар ұйымын жаңылыстыратын жалған ақпаратты жеткізген құмырсқаларды өте қатаң түрде жазалайтынын анықтады. Ибн әл-Қайим былай деп жазады:

Діндар кісі маған мына әңгімені баяндап берді: «Шегірткенің қалдығын тауып алған, бірақ оны көтере алмай жатқан құмырсқаны көрдім. Ол кейін жүріп, бір кезде көмекке бір топ құмырсқаны алып келді. Олар келместен бұрын мен жаңағы шегірткенің қалдығын жерден көтеріп алған болатынмын. Бағанағы құмырсқа мен оның көмекшілері шегірткенің қалдығы жатқан жерді тізіп қоршай алды; бірақ ештеңе таппағаннан кейін кетіп қалды. Содан кейін мен жаңағы қолымдағы шегіртке қалдығын қайта жерге қойып едім, құмырсқа кері оралды бірақ қайтадан көтере алмады. Ол қайта көмек сұрауға кетті, сол кезде менде қалдықты қайта көтеріп алдым. Көмекші топ қайта

келіп ештеңе таппағаннан кейін, әлгі құмырқаны қоршап алды да, оған енді көмектесейін дегенде, барлығы жабыла шабуыл жасап, оны бөлік-бөлікке бөліп тастады. Оны көрген мен таңғала қарап тұрдым. ⁷

Мұсылман ғалымы эз-Зәмахшари «*Тафсир әл-Кашишаф*» («Құранның түсіндірмесі») атты еңбегінде қарапайым көзбен көруге болмайтын кішкентай жәндіктерді сипаттап, осы арқылы микроскопиялық тіршілік иелерінің бар екендігін болжаған.

Сіздер, бәлкім, ескі кітаптардың беттерінен жай көзбен көрінбейтін, тек қыбырлағанда ғана байқалатын өте ұсақ жәндіктерді көрген боларсыздар. Олар қозғалуын тоқтатқанда мүлдем көрінбейді. Егер сіз жәндіктің тұсына қарай қолыңызды жақындатсаңыз, ол жәндік төнер қауіптен сақтанғандай бірден қаша жөнеледі. Бұл жәндікті осындай пішінде жаратқан Алла ұлық; көзге көрінетін немесе көрінбейтін оның дене мүшелері, ағзасының ерекшелігі, көру қабілеті және оның жасырын «ниеті»! Оның жаратылыстарының ішінде өте кішкентай көзге көрінбейтін тіршілік иелері де болуы мүмкін. «Сондай пәк Алла, барлық нәрсені жұп-жұбымен жаратты. Мейлі ол жердің өсірген нәрселерінен болсын, мейлі өздері өндірген және тағы білмегендерінен болсын». (Ясин сүресі, 36 аят) ⁸

Терең рухани толғаныс кезінде өзі жазған осы бір өлеңі еске түскенін айтты. Бұл өлеңнің арабша нұсқасы оқырманға тебіреніс сезімін сыйлайды. Өлеңнің аудармасы келесідей:

Ызындаған масаны көре алатын О құдіретгі
 Қараңғы түнде кеңге жайды ол қанатын
 Мойындағы көктамырға дейін танып біле алатын
 Жарғақшадағы сүйек кемігінде анық көре алатын
 Кешір енді ғана тәубесіне түскен құлынды
 Кеше гөр оның жасаған өткен күнеларын.⁹

Бұл ғалымдар тек көзге көрінетін жаратылыстар жайлы ғана толғанып қоймай, сонымен қатар ойтолғам секілді абстрактілі ұғымдар жайлы да ой қозғаған. Келесі үзінді де әл-Ғазалидің сана мен оның таңғажайып қабілеттері жайлы жазғанын көруге болады:

Сана ол көзге көрінетін адам немесе бейне емес, оның дауысын да ести алмаймыз, тіпті оны ұстап көруге немесе дәмін сезіп көруге де болмайды. Дегенмен сана адамға бұйрық бере алады және адамға бағына алады. Ол әрдайым өзін жетілдіруге ұмтылады. Ол көрінбейтін дүние жайлы толғанып, оны көре алатын қабілетке ие. Көзбен көре алмайтын дүние, сана үшін қолжетімді. Кеме үшін тым ауыр болып көрінген зат санаға сиып кете алады. Ол Алла Тағаланың көк пен жердің астында жасырған нәрселерінің бар екендігіне сенеді. Ол бұл дүниелердің барлығын кез келген қырағы адамның көзінен де айқын көре алады. Бұл даналық пен білімнің бастауы. Білімді көбірек алған сайын, оның қуаты және ауқымы кеңейе түседі. Ол аяқ-қолдарға қозғалуға бұйрық береді, алайда бұйрықты орындауға дайындық бірінші кезекте болғанымен, бұйрыққа мойынсұну мен іс-әрекет арасындағы уақыт тым қысқа болып келеді.¹⁰

Әл-Ғазали Алланың шеберлігі жайлы ойтолғамын жалғастыра отырып, жаңа туған сәбилердің ақыл-ой қабілеттерін шектегені жайлы айтады. Ол ақыл-ойдың дамуы жайлы сөз қозғап, өзінің бақылауларын балалардың даму психологиясының маманы ретінде сипаттады:

Өзінің жасына тән бірақ айналасындағы барлық нәрсені түсінбейтін және қабылдай алмайтын сәби қандай сезімде болатыны жайлы ойланып көрейік. Егерде ол басқа түсінікпен туылатын болса, айналасындағы дүниелерді мүлдем түсіне алмас еді. Бұрын соңды көрмеген, білмеген дүниелердің арасында адасуға тап болар еді. Онда сәбилерді қолда көтеріп жүру, жаялықтарға орап, бесікке жатқызу

секілді жасалуы тиіс, әрі қажетті дүниелер оларға ұнамас еді. Бірақтан өздерінің кішкентай және әлсіз болуы себебінен олар ешқалай қарсыласа алмайды. Сол секілді сәбиге өзінің жолын немесе таңдауын жасауға мүмкіндік бермейінше, оларды еркелету немесе сүйіспеншілікпен қарау сезімі іске аспайды. Бұл біртіндеп дамитын ақыл мен айналаны қабылдаудың баланың игілігі үшін екенін көрсетеді. Осыны көре тұра, Жаратушының барлығын ең жақсы түрде және даналықпен жасағанына тағы бір мәрте көз жетеді. ¹¹

Бұл ертедегі ғалымдардың және діндарлардың терең ойлауын көрсететін мысалдар болды және осы арқылы олардың Алла Тағаланың жаратылыстарының заңдылықтарын ашу үшін терең ойға шомуға қабілетті екенін көрсетеді. Бұл күдіретті заңдылықтарды ашуда объективті және діни сенімдеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, пайымдаушы діндар да, заманауи ғалым да қатыса алады. Расында, ғарыштық немесе басқа да орын алуы мүмкін құбылыстарды үлкен дәлдікпен болжай алу үшін ғаламды басқарып тұрған заңдар мен қағидаларды эксперименттік ғалымдар іздейді. Дәл болжам, сонымен қатар, Құранда ақиқаттың растығын анықтау үшін қолданылатын ең маңызды дәлел болып табылады: бұл ғаламның Жаратушысы бар және ол бұл ғаламды өзінің шығарған заңдары арқылы басқарады. Сәйкесінше, Құранды табиғатты зерттеуге бағытталған ынталандырушы шабытқа теңеп, ғаламды реттеуші заңдарды іздеуге деген ұмтылысты адамдардың жүрегіне енгізгенін көре аламыз. Бұл сөздер Құранда былай делінеді:

Күдіксіз Алла, түйірді және ұрықты жаратушы. Және өліден тіріні, тіріден өліні шығарушы. Міне Алла осы. Ал сонда шындықтан қайда бұрылып бара жатырсыңдар? Таңды сөгуші, түнді тынығу және күн мен айды есеп үшін жаратқан. Осылар, аса үстем, толық білуші Алланың өлшеуі. (Ән'ам сүресі, 95-96- аяттар)

Сондай-ақ күн белгіленген көлемінде жүреді. Міне оны аса үстем, әр нәрсені білуші Алланың өлшеуі. Тағы айдың орындарында өлшеп қойдық. Ескі құрманың қураған бұтағындай болғанға дейін. Күннің айға жетуі мүмкін емес. Және түн де күндізден ілгерілемейді. Әрбірі көкте жүзеді. (Ясин сүресі, 38-40- аяттар)

Бұл екі құбылыс ғарыштық заңдардың дәлдігін көрсетеді және оларды болжау қазіргі ғылыми әдістің негізгі болып табылады, онсыз ешқандай эксперименттік ғылым дами алмайды. Расында, Ньютонның ғаламды сағат механизміне теңеген теориясын салыстырмалылық қағидасы мен кванттық физика жоққа шығарды; дегенмен де бұл ғылыми революция ғаламда тәртіптің жоқ екендігін білдірмейді немесе ол тәртіп болғанымен де адамзат оны білуге қабілетті болмас еді. Мұсылман және мұсылман емес зерттеушілер бірдей материалдық артықшылық пен даңққа ие болады және екеуі де өз зерттеулерінің қиындықтарын жеңуде рахат пен толқыныс сезіміне тап болады. Алайда, мұсылман зерттеушілер өз жұмыстарын шын жүректерімен беріліп жасаған кезде, олардың зерттеулерге деген ынтасы ашылып және одан кейінгі алатын сыйлары мұсылман емес әріптестеріне қарағанда әлдеқайда ауқымды болады. Шын мәнінде де, олар материалдық, биологиялық және психоәлеуметтік құбылыстардың ішіндегі күрделі байланыстарды анықтап және осының бәрінде Жаратушының ісін көріп, заңдылықтарын байқаған сәтте, Аллаға құлшылық жасаудың ең жоғарғы түрін орындайды. Құранда осы жайтқа қатысты былай делінген: «Адамдардан, құрт-құмырсқа және ірі жәндіктерден түрлі-түстегілер осындай. Шын мәнінде құлдарынан ғалымдары; Алладан қорқады. Рас Алла өте үстем, аса жарылқаушы». (Фатыр сүресі, 28 аят) Егер ғалымдар өздерінің зерттеулерін шын ниетімен Алланың алдында қызмет етуге арнаса, олардың барлық бақылау, медитация және ойлау әрекеттері (зертханада немесе басқа жағдайда жасалған болсын) аса үлкен жомарттықпен марапатталады. Өкінішке орай, көптеген мұсылман

студенттері бұл қасиетті сөздердің байыбына бара бермейтін секілді және істе табандылықсыз ешқандай нәтижеге жете алмайтынын түсінбейтін тәрізді. Егер мұсылман зерттеушілері өздерінің бақылау және ойтолғам жөніндегі міндеттерін Алланың нығметіне бөлене алатын құлшылық түрінде елестетсе, істері әлдеқайда алға басар еді.

Егерде діндар жан адамзатқа пайдасы тиетін дүние ойлап тапса немесе оны ашса, Алла оған осы өмірде де, келесі өмірде де үздіксіз түрде жүріп отыратын сауаптан жазады. Себебі, оның бұл ісі оны пайдаланғандардың бәріне өз септігін тигізуінде. Мұсылманның жүргізген кез келген зерттеуі Пайғамбарымыздың айтып кеткен мына сөзіне сәйкес келеді: «Білімді іздеу әрбір мұсылманға парыз». ¹²

Дұрыс түрде ойтолғам жасау (құлшылық етудің озық түрі ретінде) мен ғылыми білімнің ілгерілеуі арасындағы оң байланыс мұсылман әлеміндегі эксперименттік ғылымдардың ілгерілеу тарихымен расталады. Шынында да, барлық саладағы Мұсылман ғалымдардың ашқан жаңалықтары мен өнертабыстары Еуропаға қазіргі өркениеттің негізін құрайтын ғылыми әдістерді үйреткеніне ешқандай да күмән жоқ. Сол секілді, мұсылман әлемінде мұндай дамулар мұсылман ғалымдардың Құдайға деген терең сенімінің және олардың өз дінінің аспан мен жер туралы ойлау туралы ілімін сақтауының тікелей нәтижесі болғанына да күмән жоқ. Олардың ұлы жаңалықтары мен өнертабыстары Алланың даналығының белгілерін оның жаратылыстарынан және оның ғаламды басқаратын жалпы заңдарынан мұқият іздегенінен болды.

Неміс шығыстанушысы Зигрид Хунке өзінің «*The Sun of Allah Shines on the West*» (Батыстан Алланың күні жарқырайды) атты керемет кітабында былай дейді:

Мұхаммед Пайғамбар өз ізбасарларын Жаратушының күшін бағалау үшін жаратылыстың гажаптары жайлы ойлануға және оны зерттеуге шақырды. Ол сонымен қатар өз ізба-

*сараларына білімнің иман жолын жеңілдететіні жайлы айтатын. Ол әрбір мұсылман ерге және әйелге білімді іздеп, оны мұсылмандық парызға айналдыруға кеңес берген. Ол білімді іздеу және оны көпшілікке тарату Аллаға құлшылық еткенмен бірдей марапатталады деп насихаттаған. Білім алғанның марапаты ораза ұстағанмен бірдей, ал оқытудың марапаты күнделікті дұға немесе намаз оқығанда алатын сауаппен тең.*¹³

Сонымен қатар, Хунке Фрэнсис Бэкон, Галилей және басқа батыс ғалымдары батыс тарихшылары айтқандай ғылыми әдістің негізін қалаған адамдар емес, бұл бағыттардың негізін қалаушы және әлем ұстаздары мұсылмандар екенін мәлімдейді. Ол сондай-ақ Әбу Әли әл-Хайсамның қазіргі физиканың нағыз негізін қалаушы болғанын және оның теориялық ойлары мен мұқият бақылаулары арқылы осы дәрежеге қол жеткізе алғанын дәлелдейді. Шынында да, ол сәтте сол заманының өркениетті әлемі Евклид пен Птоломейдің теорияларына балама таба алмағандықтан, адамның көзі заттарды көру үшін жарық сәулелерін шығарады деген түсінікте болды. Алайда, Әбу Әли әл-Хайсам бұл теорияны үзілді-кесілді жоққа шығарды. Ол: «Көру қабілетіне әсер ету үшін көз ешқандай жарық сәулелерін шығармайды. Керісінше, заттар көзге сәулелерді шағылыстыратын, көздің линзалары арқылы көру қабілетіне әсер ететін жарықтарды шығарады».¹⁴ Хунке сонымен қатар:

Әбу Әли әл-Хайсам өз зерттеулерінде оптика саласы бойынша үлкен жетістіктерге жетті және осы саладағы барлығынан асып түсіп, жаңа ғылым саласының негізін қалады... Ол осы саладағы эксперименттерді алғаш болып жүргізді және осы тәжірбиелер заманауи камераның прототипіне айналған саңылау камерасын ойлап табуына әкелді. Осылайша ол жарық сәулелерінің түзу сызықтар бойымен таралатынын дәлелдеді. Ол сондай-ақ ауа мен су арасындағы тығыздық айырмашылығын зерттеп, әртүрлі

*тығыздықтағы мөлдір орталар арқылы өтетін жарықтың сәулелерінің сынуына түсініктеме тапты. Осыған сүйене отырып, ол жерді қоршап тұрған ауа қабатының ұзындығын есептеп, оның 15 км екенін анықтады. Осылайша, ол дәлдігі мен дұрыстығы бойынша керемет нәтижелерге қол жеткізді... Сонымен қатар, ол жарық шағылысының әсерін реттейтін заңды ашты және алғашқы оқу көзiлдiрiгiн ойлап тапты. Бұл араб данышпанының батысқа тигiзген әсерi зор болды. Оның теориялары күнi бүгiнге дейiн физика, оптика және басқа еуропалық ғылымдарда басым болды.*¹⁵

Кейiннен автор (Хунке) мұсылман ғалымдардың астрономияға, математикаға, медицинаға, химияға, геометрияға және басқа да салаларға қосқан үлестерi жайлы тiзiп шықты. Ол Ибн Сина (Авиценна) жайлы және оның «әл-Канун» (Дәрiгерлiк ғылымның ережелерi) кiтабы жайлы ерекше ынтамен жазды:

*Медицинаның барлық салаларындағы теориялық және практикалық аспектілерді қамти отыра, оларды ерекше түрде қайталанбастай етіп жинақтап, ерекше және мәнді етіп жеткізген себебінен бұл кітап барлық дәуірлердегі медицина кітаптары арасындағы өте маңызды және бірегей дүниеге айналды... көптеген ғасырлар бойы бұл кітап медицина тарихында бұрын-соңды болмаған тәсілдермен шығысқа да, батысқа да үлкен әсерін тигізген дүниеге айналды деді.*¹⁶

Орта ғасырларда ертедегі мұсылман ғалымдарының ғылымға қосқан үлесі туралы жазған тағы бір бейтарап шығыстанушы Монтгомери Уотт болды. Өзiнiң «*The Influence of Islam on Medieval Europe*» (Ортағасырлық Еуропаға исламның әсерi) кiтабында Ибн Синаның «әл-Канун» еңбегiне келесiдей пiкiрлерiн қалады:

Бұл кітапты араб жүйелеуінің шарықтау шегі мен жауһары деп таныды. (Мейерхоф) Ол XII ғасырда латын тіліне аударылды және XVI ғасырдың соңына дейін Еуропада

медицина пәнін оқытуда негізгі құрал болды. XV ғасырда кітаптың 16-басылымы қайта шығып, оның біреуі иврит тілінде болды және XVI ғасырда 20 басылым, XVII тағы бірнеше басылым қайта шықты. ¹⁷

Әл-Балхидің когнитивті психологияға қосқан үлесі, психологиялық бұзылыстарды анықтауда ойдың тигізер әсері және оларды емдеу жолында ойтолғам әдісін қолдануы жайлы осыған дейін айтылған болатын. Ол мұсылман ойшыл ғалымы болды және психиатрия саласына орасан зор үлесін қосты. Расында, ол невроз бен психоздың арасындағы айырмашылықты айқындап көрсеткен және заманауи әдістер арқылы эмоционалды бұзылыстарды бір жалпы санатқа жіктеген алғашқы дәрігер болып табылады. Ол неврозды төрт топқа жіктеу үшін терең ойлау мен пайымдауды Ислам ілімдерімен біріктірді: қорқыныш пен мазасыздық (*al-khawf wa al-faza*), ашу мен агрессия (*al-ghadab*), қайғы мен депрессия (*al-huzn wa al-jaza*) сондай-ақ еліктірме ойлар. (*al-waswasah*) Ол эмоционалды бұзылыстың пайда болуында пациенттің биологиялық құрылымы, оның қоршаған ортасы мен ішкі когнитивті қызметі арасындағы өзара әрекеттесулердің (*ishtibāk*) қатысы бар екенін түсіндірді. Осы психосоматикалық аспектілер мен адамдардың жеке айырмашылықтарын талқылай отырып, әл-Балхи адам жан мен тәннен тұратындықтан осы арқылы ол саулықты немесе ауруды, тепе-теңдікті немесе теңгерімсіздікті көрсете алатынын айтты. ¹⁸ Денедегі бұзылыстарға ыстықтың көтерілуі, бас аурулары және басқа да физикалық сырқаттар жатса, жанның бұзылыстарына ашу, уайым және қайғыны жатқызуға болады.

Жан тыныштығы немесе психиканы сау күйде ұстауға арналған кітаптың сегіз тарауының атаулары қазіргі заманғы психотерапия мен психикалық гигиена кітабының мазмұнын еске түсіреді. Шын мәнінде де, араб прозасының шебері болған әл-Балхи қарапайым адамдар мен эмоционалды табиғаты патологиялық сипатқа ие болған адамдардың қалыпты және экстремалды эмоционалды реакцияларын анық ажырата білді. Оның

тәсілі профилактикалық және емдік бола тұра, когнитивті және психофизиологиялық тәсілдерді де қамтиды. Алғашқы екі тарауда ол психологиялық денсаулықтың қаншалықты маңызды екенін және оның бұзылыстарының салдары физикалық ауруларға қарағанда әлдеқайда ауыр болуы мүмкін екенін көрсетті. Қолжазбасының қалған бөлігінде әл-Балхи мазасыздықты, депрессияны, ашуды және невроз секілді күйлерді когнитивті психо-рухани жасампаз терапиялар арқылы құтылудың жолдарын егжей-тегжейлі баяндап, нақты мысалдарды да келтіреді.

Мысалға, қорқыныш пен уайым жағдайына қатысты неврозды талқылай отыра, ол болашақта кездесуі мүмкін проблемаларды, мысалы жұмысынан айырылу немесе денсаулығымен орын алуы мүмкін қиындықтар немесе найзағай жарқылынан немесе өлім жайлы ойдан тууы мүмкін фобиялар секілді қорқыныштарды бірқатар клиникалық мысалдармен сипаттаған. Содан кейін, қазіргі рационалды ойлаушы терапевттер секілді адамдардың қорқатын нәрселерінің көпшілігінде ешқандай негіз жоқ екенін айтады. Өз ойын дәлелдеу үшін суық, ылғалды елде саяхаттап жүрген және бойын қорқыныш пен үрей басқан, тұманды алғаш рет көріп оны қатты, өтуге болмайтын зат деп санаған бедуинді мысалға келтіреді. Алайда, тұманның ішіне кіргеннен кейін ғана оның күнделікті демалатын ауадан еш айырмасы жоқ екенін түсінеді.¹⁹

Әл-Балхи өзінің керемет невротикалық терапиясынан бөлек, қалыпты адамдарда кездесетін эмоционалды ауытқуларды шынайы эмоционалды сырқаттың кішірейтілген түрі ретінде сипаттайды. Ол мұндай сипаттамасы бар адамдарды «пациент» ретінде емес, тым жоғары түрдегі эмоционалды реакциясы әдетке айналып кеткен адам ретінде қарастырады. Бұл жайтты мен әл-Балхи туралы мақалада айтып өткен болатынымын,²⁰ бұл дегеніміз қазіргі заманғы психиатрия мен психотерапиядағы өте қажетті тәсіл болып табылады. Алайда, олар бұл медициналық үлгіні негізге ала отырып, «бақытсыз жанды» психологиялық тұрғыда емдеудің орнына, «науқастарды» терапевтік тұрғыда емделумен шектелді.

Ең бастысы, оның ойтолғамдары мен егжей-тегжейлі жүргізілген клиникалық бақылауларының арқасында ол депрессияны психиатриялық белгілердің ең соңғы классификациясында (DSM-III-R) үш түрге жіктей алды. Қазіргі классификацияда «қалыпты депрессия» деп аталатын бірінші типті әл-Балхи қарапайым депрессия деп сипаттайды, оны күнделікті өмірдің қиындықтары арқылы көруге болады және ол бәрінің басынан өтеді. Сонымен қатар, ол «бұл әлемде қиындықсыз және ауыртпашылықтарсыз өмір сүруге болмайды» деп сипаттайды. Алайда, ең маңыздысы, әл-Балхидің екінші және үшінші түрдегі депрессияның айырмашылығын көрсетуінде, яғни ішкі химиялық әсерлер нәтижесінде организмде пайда болатын эндогендік депрессиялық бұзылулар мен экзогендік немесе қоршаған орта факторларының әсерінен болатын бұзылулардың арасын ажырата алды. Келесі үзіндіде осы депрессияның екі түрі арасындағы клиникалық түсінік көрсетілген, психиатриялық немесе клиникалық-психологиялық білімі бар оқырмандар екі түрдің айырмашылығын айқын көрсеткенін байқай алады.

***Ғузп** – көңілсіздік немесе депрессия секілді екі түрі бар. Олардың бірінші түрінің себептері (қоршаған ортаға байланысты) белгілі, мысалы, жақын туысынан айырылу, банкротқа ұшырау немесе депрессияға ұшыраған адам үшін өте маңызды нәрсені жоғалту. Ал екінші түрінің нақты себептері жоқ. Бұл – қайғы мен бақытсыздықтың кенеттен шабуылы (**ghummah**), ол зардап шеккен адамның физикалық тұрғыда белсенді болуына, қандай да бір бақытқа ие болуына немесе кез келген рахаттан ләззат алуына жол бермейді (**shahwah**) және бұл күй үнемі жалғасады. Науқас өзінің белсенділігінің жоғалуының нақты себептерін білмей қиналады. Ғузп немесе депрессияның бұл түрі ешбір нақты себепсіз физикалық себептерден туындайды, мысалы, қанның ластануы және ондағы басқа да өзгерістер. Оны емдеудің жолы – бұл қанды тазартуға бағытталған физикалық медициналық емдеу...*²¹

Бұл бақылауларға он бір ғасырға жуық уақыт ешкім мән бермеді, тек XIX ғасырдың соңында әділетсіз түрде Эмиль Крапелинге тиесілі етіп жарияланып, авторды заманауи психиатриялық классификация жүйесін әзірлеуші ретінде танытты.

Олай болса, бұл жерде Алланың жаратылысы мен оның ғаламды басқаратын заңдары туралы ой толғаулар сол кезеңдегі ғылыми қайта өрлеуге негіз болған заманда мұсылман әлеміндегі тәжірибелік ғылымның дамуының бірнеше мысалдары келтірілген. Бұл адамның саналы жануар және рухани болмыс ретіндегі туа біткен қос табиғатын түсінуге негізделген физикалық және рухани үйлесімді және гомогенді тұрғыда өзара әрекеттесетін тәжірбиелі, теңдестірілген өркениет болды. Өкінішке орай, қазіргі мұсылман қоғамы өздерінің ата-бабаларына ұлылық пен тектілікті сыйлаған бұл құндылықты сақтап қала алмады, осы аралықта Еуропа материалистік діни емес дүниетанымға негізделген озық технологиялық зайырлы өркениет құрды.

Батыс өркениеті өз адамдарына гүлдену мен үстемдік әкеле алса да, өз халқын рухани даму жолына деген құштарлығынан айырды. Шынында да, батыс өркениетінің ислам өркениетінен айырмашылығы, ол адам жанының болмауы деуімен және діннің орнын жаңа зайырлы ғылымның құдайымен алмастыруы болды. Адам жанын жоққа шығару әлем бойынша кеңінен тараған көптеген бақытсыздықтардың негізгі себебі және қазіргі зайырлы гуманистік қоғамдардағы жүйке аурулары, психоз, есірткіге тәуелділік, суицид, ажырасу, түсік жасату және үлкендерге деген сыйластықтың жоғалуының басты себепкеріне айналуға. Батыс әлеміндегі осындай мәселелердің көңіл қуантпайтын статистикалары мұсылман қоғамдарының өз кемшіліктеріне қарамастан, әлдеқайда бақытты және тыныш өмір сүретінін көрсетеді.

Егер адамның дүниетанымында ішкі жан дүние немесе мәңгілік өмір жайлы қандай да бір сенім болмаса, онда оны тек материалистік дүниеден ләззат алуға тырысатын және жанына батуы

мүмкін кез келген қиындықтан қашатын гедонистік жануарға теңеуге болады. Бірақтан бұл ұмтылыстарына өмірдегі проблемалар немесе кәрілік секілді аурулар кедергі келтіргенде, мұндай адамдар сөзсіз мазасыздық, күйзеліс немесе жабырқау сезімін сезінеді, невротикалық және психотикалық реакцияларға бой алдырады немесе алкоголь, есірткі немесе суицид арқылы өзінің мәселелерін «шешуге» тырысады. Сол себептіде, егер адамдар Алланың жан бітіретініне сенбейтін болса, жүктілікті өзі қалама-сада әйелдер не үшін дүниеге балалар алып келеді? Дәл осылайша, егер адамдар қиын немесе жазылмайтын аурулардан зардап шегетін болса, сонымен қатар мәңгілік өмірге немесе жанның мәңгі өмір сүре алатынына сенбейтін болса, онда бұл «мағынасыз» азаптарға шыдаудың қажеті қанша?

Ислам дінін және оның өркениетінің рухани тамырларын жоққа шығару үлкен қателік, себебі бұл физикалық және рухани, сондай-ақ ғылым мен дін арасындағы алауыздыққа алып келді. Бір Аллаға ғана мойынсұну арқылы адам білімі мен дін ілімі бұрын-соңды болмаған үйлесімділікте ұсынылған Ислам дінінің басшылығымен гүлденген өркениеттен асқан кемел өркениет ешқашан болмаған. Ибн Сина, әл-Балхи және әл-Хайсам секілді ғұламалар өздерінің зертханаларына немесе ауруханаларына кірерде ұзақ уақыт Аллаға құлшылық жасау үшін мешітке баратын діндар жандармен бірдей деңгейде Алланың марапаты мен құрметіне ие болатындарына сенген; ал шын мәнінде келгенде олар одан да жоғары атақ пен құрметке ие болды.

Бұл жоғарыда мысал ретінде келтірілген Құранның екі қатарын еске түсіруі мүмкін (Фатыр сүресі, 27-28-аяттар), ол жерде Алла Тағаланың жаратқан әртүрлі түстегі және пішіндегі адамдар мен жануарлар жаратылысындағы ұлылығын терең ойлау мен еске алу арқылы білім жинаған жандарға сілтеме жасалынады. Қарапайым діндар жандарға қарағанда білімді жандарды жоғары санайтын бірнеше хадистерде кездеседі. Осындай мәлімдемелердің бірінде Пайғамбарымыз: «Тұңғыық білімді діндар жанда Жаратушысына деген шүкіршілікке әке-

летін ғалым немесе адам, иманы әлсіз келген серігінің жанында пайғамбардай болып келеді» деген.²² Мұның тағы бір дәлелі ескі исламдық мақал: «Ғалымның сиясы шейіт болған адамның қанынан да қымбат». Бұл мысалдар жоғарыда келтірілген әл-Хасан әл-Басри мен Умар ибн Абдул Азиздің айтқан пікірлерін жақсырақ түсінуге көмектеседі, олар «бір сағат ойтолғам жасау, түні бойы жасалған сыйынудан артық» және «Құдайды еске алу игі іс болғанымен, Құдайдың рақымы (нығметі) жайлы ойлау құлшылықтың ең жақсы түрі» деген.

Осылайша, біз ерте мұсылман ғалымдары арасындағы ғылым мен діннің жағымды үйлесімі мен батыс әлеміндегі қазіргі болып жатқан жағдай мен халықаралық ғылыми қауымдастықтың арасындағы айқын түрдегі қарама-қайшылықты көре аламыз. Өкінішке орай, көптеген өздерін «зайырлы» деп санайтын мұсылман ғалымдары батыстық үлгіні негізге алып, соны ұстануға шешім қабылдады. Алайда, бір қызығы, мұсылман халықтары өздерінің гуманитарлық, әлеуметтік және ғылыми пәндерінің рухани өлшемдерінен бас тартқан сәтте, батыс әлемі ғылым, дін және секуляризация арасындағы туындаған алауыздықты мойындай бастады. Көптеген батыс ойшылдары бұл табиғи емес бөлінулер жайлы ашық айтуда. Мысалы, америкалық психиатр Скотт Пек өзінің «*People of the Lie*» бестселлерінде бұл бөліністің психологиялық және психиатриялық мәселелердің негізгі себебі болып табылатынын талдайды:

Бұл таңғаларлық жағдайдың басты себебі – ғылыми және діни үлгінің осы уақытқа дейін бір-бірімен мүлдем үйлеспейтін мұнай мен су тәрізді болғанында және олардың бір-біріне сәйкес келмеуінде.

XVII ғасыр аяғында Галилейдің ісі ғылымға да, дінге де өзінің кері әсерін тигізгеннен кейін, олар бір-бірімен қарым-қатынасқа түспеу жайлы қоғамдық келісім шартқа «қолдарын қойды». Осылайша әлем толығымен «табиғи» және «та-

биғи күштерден тыс» болып екіге бөлінді. Дін «табиғат әлемі» ғылымдардың құзіретінде екеніне келісті. Ал ғылым болса діни құбылыстарға немесе құндылықтарға қатысты заттарға мүлдем араласпауға келісті. Шын мәнінде, ғылым өзін «құндылықтардан ада» ретінде жариялады.²³

«*Denial of the Soul*» деп аталатын кейінгі шыққан кітаптарының бірінде Скотт Пек батыс ғылымының «жанды» жоққа шығаруының негізгі себептерін ашады. Ол бұл атеистік ұстанымды қолдайтындарды және америкалық діни мамандардың бұл қиын жағдайға қарсы ештеңе жасамайтынын қатты сынайды.

«Жан» сөзі әрбір адамның сөздігінде кездесуі мүмкін... Онда не себепті бұл сөз психиатрдың кәсіби сөздігінде, психикалық саулық сақтау саласында жұмыс жасайтын қызметкерлердің сөздігінде, адам ақыл-ойын зерттеушілердің, жалпы дәрігерлердің кәсіби лексиконында жоқ?

Оның екі себебі бар. Ең бірінші себебі, жанның ұғымында Құдайдың ұғымыда бар екені сөзсіз және осы салыстырмалы түрдегі зайырлы саналатын кәсіптердің ішінде «Алла жайлы сөз қозғауға» қатаң түрде тыйым салынған. Бұл кәсіптегі адамдардың кейбірі діни жандар болғанымен, өзінің зайырлы әріптестерін ренжіткісі келмейді. Онымен қоса, бұл жағдай үшін жұмысынан да айырылғысы келмейді. Бас қосқан жиналыстарында Құдай немесе жан туралы сөз қозғау саяси тұрғыда қате болып табылады.

Екінші бір себебі, бұл кәсіпқойлардың интеллектуалды қатаңдыққа жақындығы мен жанды нақты бір анықталған дүние ретінде қарауы. Мені алаңдататыны зайырлылардың жанды жоққа шығаратындығы емес, діни көпшіліктің өз діндерін дұрыс қабылдай алмайтындығы.²⁴

Бенсон өзінің «*Timeless Healing*» еңбегінде «сенімнің қазіргі әлемде ғылыммен алмастырылуын» айыптайды. Ол сонымен қатар, Құдайға сенудің генетикалық аспектісіне тоқтала отыра,

өздерінің сенім кодына қарсы шыққан атеисттердің не себепті бақытсыз, әрі аянышты өмір сүретіндігінің себебін мысалға келтірді. Ол сондай-ақ бұл тұқым қуалайтын байланысты дарвиндік эволюция тұрғысынан түсіндіріп, бұл теорияның батыс ғалымдарының дінге қарсы көзқарастары қалыптасқандығының негізгі себебі екенін дәлелдейді. Бұл өте маңызды айтылуы тиіс жағдай, себебі ол Құдайға деген сенім адам табиғатының ажырамас бөлігі (*фитр*) болып табылады деген исламдық сенімді қозғайды. Дей тұрғанмен, ислам Алланың Адам атаға үрлеген жаннан (*рухтан*) шыққанын және тек биологиялық үйлесімділіктен тұрмайтындығын айтады. Бенсон былайша жазады:

Тіпті, біз (ғалымдар ретінде) жаңа ақпаратты игергенмен, құпиялардың сырын ашқанмен іштей бір бос және қанағаттанбаушылық сезімін сезінеміз. Тек сенім ғана жалғыз тұрақты жұбаныш болып табылады. Мұның бір себебі, шексіз түрдегі сенім ауру мен өлімнің анықталған фактілеріне қарсы тұра алатын жалғыз күш екеніндігіне байланысты.

Сондықтанда генетикалық жүйемізде шексіз (Құдайға) деген сенім табиғатымыздың ажырамас бір бөлігіне айналған. Табиғи сұрыпталу процесі мутацияға ұшыраған гендер ата-бабаларымыз бен аналарымыздың бейім болған дүниелерін бізге қалдыру кезінде сенімнің маңызды рөл ойнайтынын көрсетті. Бір қызығы, эволюция дінге қолайлы жағдайларды жасап береді деуге болады, себебі өмір сүруімізді жалғастыру үшін миымыз қажетті импульстарды тудырады – сенім, үміт және махаббат біздің өмірді қабылдау нейроматрицасының бір бөлігіне айналады.²⁵

Ең қызығы, бастапқыда дінді төмендетуге және оның орнын алмастыруға бағытталған зайырлы батыс ғылымындағы соңғы жаңалықтар қазірде керісінше жаңа ғылыми революция мен осы бұрынғы күйге қайта әкелуге өзінің септігін тигізіп жатыр. Бұл көштің басында нақты ғылымдардың «патшасы»

физика тұр. Бірде-бір физик бізге бұл жаңа парадигма туралы Рональд Валле мен Рольф Фон Экартсбергтің «*Metaphors of Consciousness*» кітабына алғысөзінде жазған Фритьоф Капрадан жақсы мысалды айта алмайды:

Физика ескі ньютонның парадигмасының қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Барлық басқа ғылымдарға үлгі бола алатын «нақты» ғылымның жарқын мысалы болды. Қазір өзгеріп жатқан бұл парадигма бірнеше жүз жылдықтар бойы үстемдік етіп келе жатқан құндылықтардан тұрады. Олардың ішіне білімге жету жолында ғылыми әдісті жалғыз дұрыс тәсіл деп санау, сондай-ақ сана мен материя арасындағы ашақтық, табиғатқа механикалық жүйе ретінде қарау секілді түсініктер жатады.

Дегенмен, жиырмамыңшы ғасырда физика механикалық дүниетанымның шектеулерін анық ашып көрсеткен және барлық дәуірлер мен дәстүрлердегі мистиктердің көзқарастарында үлкен ұқсастықты көрсететін әлемге органикалық және экологиялық көзқарасты әкелген бірнеше концептуалды революцияны бастан кешірді.

Қазіргі физикада бұл сана мәселесі бақылау мен өлшеу мәселесін ескере отырып, кванттық теория деңгейіне дейін көтерілді. Адам санасының атомдық деңгейде байқалатын құбылыстың қасиеттерін едәуір дәрежеде анықтайтынын мойындау физиктерді сана мен материя арасындағы, бақылаушы мен бақыланатын зат арасындағы өткір декарттық бөлуді қабылдауға болмайтынын көрсетті ²⁶

Оптимисттер осындай жігерлендіретін сөздер зайырлы және өздеріне тым қатты сенімді батыс ғалымдарының ойын өзгерте алады деген үмітте, алайда олар әлі күнге дейін өздерін физикалық және әлеуметтік құбылыстардың еркін бақылаушылары деп санайды және Құдайдың олардың жеткен эмпирикалық нәтижелеріне ешқандай да қатысы жоқ деп ойлайды. Өкінішке орай, тек кейбір ғалымдар ғана өз мамандықтарына

тереңірек үңіліп, негізгі өзегіне жету үшін табиғаттың оларға бағынышты екендігі жайлы менмендік теориясына күмән келтіре бастайды. Бенсон бұл ойды қысқаша түрде былай сипаттайды: «Сауалнамалар (батыс) ғалымдарының көпшілігі өздерін атеист санайтындығын көрсетті. Осы жерде ескі бір мақал еске түседі: «Егерде кішкене істер адамды Алладан алыстатын болса, үлкен жауапты істер Аллаға жақын қыла түседі». ²⁷

Скотт Пек, Бенсон және Капра секілді батыс ойшылдарының жазбаларынан, егер ғылыми прогресс адамның күш-жігері мен Алланың басшылығы арасындағы тепе-теңдікке негізделмесе, адамзатқа бақыт сыйлайтын тиісті түрдегі реформаға қол жеткізу мүмкін еместігін көруге болады. Расында да, бұл ғалымдардың махаббат сезімін қайта ашуға және оған ұмтылуға, Алланың барлық жаратылыстарымен адалдық пен бірлікке келудің жалғыз жолы болып табылады. Осы тұрғыда Құранда: «Және де Ол, өз тарапынан сендер үшін көктердегі әрі жердегі барлық нәрсені іске қосты. Шын мәнінде осыларда түсінген ел үшін белгілер бар». (Жәсия сүресі, 13 аят)

Өкінішке орай, материалистік зайырлы дүниетаным адамзат пен табиғат арасындағы тығыз байланысты, мәңгілік соғыс пен тартысқа айналдырды. Баспасөз беттеріндегі әрбір жаңа ашылулар және өнертабыстар «табиғаттың жеңіліске ұшырауы» секілді сенсациялы түрде жарияланып, табиғатты жау санайтындай көрсетіледі. Дәл осы мәселені талдай отырып, Сайид Кутб былай деп жазады:

Адасқан римдіктердің мұрагері болып табылатын батыс өкілдері үнемі «табиғат күштерін кәдеге асыру» терминінің орнына «табиғат жеңіліс» тіркесін қолданады. Бұл мысал Алланың басшылығынан ашақтаған, қате түрдегі зайырлы көзқарасты көрсетеді. Шын мұсылман ол жүрегі рақымды және мейірімді Жаратушыға жақын, жаны әлемнің әміршісі Алланы дәріптейтін барлық жаратылыс рухына жақын, шынайы мұсылман осы күштердің барлығының иесі Алла екеніне сенеді және Жаратушы өзін олардың қарсыла-

сы ретінде қарамайтынына және оларға қарсы күреспейтіндігін біледі. Сонымен қатар, Жаратушы өзара тығыз қарым-қатынас арқылы өз мақсаттарына жетсін деп, бұл күштердің барлығын бір заңға сәйкес жаратқан. Ол әуелден бастан бұларды адамдарға бағындырып, адамдарға олардың құпиялары мен заңдарын ашуға мүмкіндік берді. Адам әрдайым осы күштерден көмек немесе пайда ала алған кезде Аллаға шүкіршілік етуі қажет. Адамдар өздігімен бұл күштерді бағындырмайды, Алла осы күштерді адамға бағындырады. ²⁸

Қазіргі әлем ғылым мен табиғаттың мәңгілік үйлесімдігін біріктіріп, бұл соғысты шұғыл түрде тоқтатуы қажет. Осыдан кейін, бұл ұзақ уақытқа созылған татуласуға қол жеткізілгеннен кейін, шынайы ғалымдар мен зерттеушілер енді ғаламға деген араздықты да, табиғатты бағындыруға деген ұмтылысты да қаламайтын болады. Олар Әбу Әли әл-Хайсам, Джабир ибн Хайян және әл-Хорезми өздерінің ұлы жетістіктеріне Алланың жаратылысы жайлы шын жүреппен және терең ойлаудың арқасында қол жеткізді.

Ертедегі мұсылман ғалымдары мен Алланың жаратылыстарының арасындағы тығыз байланысқа Пайғамбардың мысалдары мен сөздері әсер етті. Шынында да, ол табиғаттағы жансыз заттар жайлы күдіретті Аллаға мойынсыну сезімімен жиі айтатын. Бірде, мысалы, Мединадағы хижрасы кезінде айды да, өзін де жаратқан және екі жаратылысты бір ауыздан дәріптейтін Аллаға деген сүйіспеншілік пен құрметпен бір жерден ұштасып, жас айға деген терең сүйіспеншілікпен қарап тұрды. Ол: «Уа, жақсылық пен басшылықтың жарты айы, сені жаратқанға сенемін. (О, Жарты ай) біздің иеміз және сенің Құдайың».²⁹ Пайғамбар Мединадағы Ухуд тауына өзінің жұмсақ сөздерімен жүгініп, өзінің сахабаларына: «Ухуд – бізді жақсы көретін тау және біз де оны жақсы көреміз» деді.³⁰

Пайғамбарымыздың жансыз заттарға осындай махаббат пен қамқорлық көрсеткеннен кейін, оның өсімдік, жануар және адамдар секілді тірі тіршілік иелеріне деген шексіз махаббатын

елестетіп көріңіздерші. Сонымен қатар, Пайғамбар шөлдеп, аштықтан өлген мысықты босатпағаны үшін әйелдің тозаққа тасталатыны жайлы айтады.³¹ Екінші бір жағынан, шөлге шалдыққан ит үшін су алуға құдыққа түскен жезөкше әйелдің жұмаққа баратыны жайлы айтады.³² Бұл мысалдардан, мұсылман жандардың табиғатқа жау секілді емес, қамқорлық пен махаббатты танытатын дос секілді қарайтынын көруге болады.

ТОҒЫЗЫНШЫ БӨЛІМ

Қорытынды

Бұл зерттеуде мен тұңғыық ойға батудың немесе Алланың жаратылыстары жайлы терең ойланудың мағынасын барлық мұсылмандар орындауы қажет діни міндет ретінде қарастырдым және Құран мен Мұхаммед Пайғамбардың хадистері мұсылмандарды Құдайдың жаратылысы туралы ой жүгірту арқылы үнемі құлшылық етуге шақыратын ілімдерге толы екенін көрсетуге тырыстым. Бұл ілімдерде осы сауапты іспен айналысатын діндарларды мадақтау және өз жаратылысы немесе өзі өмір сүретін әлемнің жаратылысы жайлы ойланбаған дінге сенбейтін жандарды кінәлау секілді барлық әдістер қолданылады. Намаз немесе зікір (Алланы еске алу) кезінде Алланың нығметтері мен Оның шексіз құдіреті туралы ойланбаған мұсылман жоқ шығар; сол секілді терең ойға бату еске алусыз жүзеге аспайды. Осыған дейін түсіндіре кеткендей, бұл екі ұғым тиынның екі жағы секілді.

Сол себепті, егер мұсылман жандар рухани ағарту және терең білім (*иухуд*) деңгейіне трансцендентальды сапарында шынайы діндар жандардың салған рухани жолымен жүруді қаласа, терең ойға бату осы тұста ең жақсы әдіс болып табылады. Шын мәнінде де, өздерінің ойлау қабілетінің қарапайым сезімдік қабылдауынан шынайы терең ойтолғамға дейін жетілдіріп, кемелдендіреді және олардың жүректері мен саналары Жаратушыға деген шексіз махаббат пен ризашылыққа толатын жоғары дәрежеге жетеді және өздерінің физикалық және рухани көзқарастарымен ғаламдағы барлық нәрсенің толығымен Құдайға бағынатынын, оның еркіне мойынсұнатынын және оның мейірімділігі мен жанашырлығына бөленгенін түсінеді. Көптеген мұсылман ғалымдары мен данышпандары өз зерттеулерінде дәлелдегендей, осы деңгейге жеткен діндар жандар

адамдардың ішіндегісі ең бақыттысы. Олар бұл ғаламда Алланың ризашылығына және бақыт пен тыныштық сезіміне кенеледі.

Осы рухани баспалдақ арқылы көтерілгісі келтетін мұсылман оқырманы, рухани білімнің жоғары деңгейіне жету жолында терең ойтолғам жасайтын мұсылмандар арасындағы жеке айырмашылықтар және осы пайдалы ізденістің тереңдігіне әсер ететін тоғыз фактор туралы талқылаулардан өздеріне қажетті ақпаратты ала алды деп үміттенемін. Осы мәліметтерден кейін оқырманға өзінің рухани мүмкіндіктерін, шоғырланудың туа біткен қабілеттерін және қоршаған ортаның қолайлы жағдайларын білуі керек. Ол сондай-ақ, өз бойындағы жаман әдеттері мен ойтолғамнан алшақтатын басқа да алаңдататын аспектілерді анықтап, оларды басқа факторлардың көмегімен жоюға тырысуы қажет. Егерде ол шын мәнінде тырысып, осы айтылған кеңестерді орындайтын болса, оның ойтолғам аясы психологиялық және рухани құрамдастарының бір бөлігіне айналатындай деңгейге дейін өседі.

Алайда, адамдар өздерінің ойлау қабілетін жақсарту үшін күш салу мен жеке тәжірибие мәселесі бойынша бір-бірінен ерекшеленеді. Мысалы, кейбіреулері ойтолғамның жоғарырақ деңгейіне көтерілу үшін айтылған нұсқауларды орындаудан пайда көрсе, басқалары Құдайдың жаратылысындағы кішкентай дүниелер мен алыс галактикалар секілді механизмдер туралы білімдерін кеңейту арқылы табысқа жетуі мүмкін немесе олар дұғалар мен Алланы еске алу түнде немесе таңның ерте сағаттарында жасау тиімдірек деп санауы да мүмкін. Дегенмен, шынайы ниеті мен ынтасы жоғары адамға ғана Алла жайлы көп ілімді игеріп, рухани күйдің тыныштығына бөленетіні сөзсіз. Сонымен қатар, мінез-құлықтағы кез келген тұрақты түрдегі өзгеру уақыт пен күш-жігерді арнамайынша орындалмайтыны белгілі, рухани даму да дәл осы жайттарды талап етеді.

Кітаптың алғашқы екі тарауындағы психологиялық тұрғыдан қарастырылған ойтолғам мәселелері мен ерте мұсылман ғалымдарының қосқан үлестері, психология және психотерапия

саласындағы әріптестерімнің, әсіресе батыстық үлгілерге еліктейтіндердің көзін ашады деп ойлаймын. Шынында да, егер еуропалық психологтар өздерінің барлық мәдени ұқсастықтарына қарамастан психологиядағы америкалық үлгіге шағымданатын болса, біз мұсылмандар мен дамушы елдердің мамандары, олардың теориясы мен тәжірбиелеріне, соның ішінде өздерінің батыс қоғамдарында қолданылмаған теорияларына қалай сүйене аламыз? Батыс психологтары енді ғана үшінші әлем елдеріне орынсыз түрдегі американдық психологияны экспорттау отаршылдық кезеңді еске түсіретін тәуелділік пен қанауды жалғастыратын тәжірбие екенін түсінді.

«But is it a science? Traditional and alternative approaches to social behavior» (Бірақ бұл ғылым ба? Әлеуметтік мінез-құлық мәселесіне дәстүрлі және альтернативті көзқарас) мақаласында екі психолог, Джорджтаун университетінің қызметкері Ф. Могаддам және Оксфорд университетінің қызметкері Р.Харре үшінші әлем елдеріндегі «американдық» батыс психологиясына қатысты психологиялық құлдық қателіктерін өте терең тұрғыдан зерттеді:

Халықаралық ортада психологияны қалыптастыратын ең маңызды фактор ұлттар арасындағы және оның ішіндегі өткір түрде көрініс табатын теңсіздіктерге әкелуде. Психологияның үшінші әлем елдеріне олардың дамуына көмектесе алмауының негізгі себебі осы елдер арасындағы теңсіздікке байланысты. Әрине, бұл өрескел мәселе болып табылады. Сенімділігі мен қолданылуы тіпті батыстық ортада да өте күмәнді болжамды психологиялық «білім», пайдаға негізделген үлкен айырбас жүйесінің бір бөлігі ретінде үшінші әлем елдеріне белсенді түрде экспортталды. (М. Бадри ескертпесі)

Одан кейін олар әлемнің басқа елдеріндегі американдық гегемониясының жағдайын және мұның дамушы елдердегі студенттердің, шәкірттердің, болашақ психологтардың арасын-

дағы бағыныштылықты жәнетәуелділікті қалай тудыратынын атап көрсетеді:

Америка Құрама Штаттары бүкіл әлемге өздерінің психологиясын енгізе алатын жалғыз держава ретінде көрсетті. Психология АҚШ-тан басқа әлем елдеріне ол елдің жағдайына қаншалықты сәйкес келетініне қарамастан (ол жағдайға көңіл бөлінсе де, елеусіз түрде орын алуда) экспортталуын жалғастыруда. Сол секілді АҚШ-та үшінші әлем елдерінің және басқа да батыс елдерінің психологтарын оқыту кезінде олардың сұраныстары мен өтініштері ескерілмейді. Шын мәнінде де, ұзаққа созылған экспорт және дұрыс түрде білім алмаған қызметкерлер батыс елдерінен өздерінің үшінші әлем елдеріне оралып, отаршылдық арқылы қондырылған қанау дәстүрлерінің экспортын жалғастыруда. (М. Бадридің ескертпесі) .!

Жалпы батыс психологиясы және әсіресе психотерапия көптеген жылдар бойы зайырлы теориялар мен тәжірбиелермен адасуларға ұшырады, бұл зерттеулердің кейіннен өз кезегінде орынсыз, пайдасыз және ашық түрде зиянды екені анық болды. Мысалы, бейсаналы түрдегі жыныстық және агрессивті реңкке толы қате түрде негізделген Фрейдтың психоаналитикалық теориялары мен терапиялары оларды радикалды мінез-құлық парадигмасымен алмастырылғанға дейін 70 жылдан астам Батыс психотерапиясында өз үстемдігін құрды. Мазасыздық невроддары сияқты кішігірім және ерекше түрдегі бұзылыстар үшін бұл әдіс тиімдірек болса да, бұл терапия адам табиғатының рухани аспектілеріне психоанализден кем түспейді. Алайда, қазіргі когнитивті революцияның басталуымен батыс психотерапевттері ақыры соңында осы сана мен ақыл-ойдың пациенттеріне тигізетін орасан зор әсерін мойындап, олардың діни және рухани сенімдерін құрметтеуге әкелетініне көздері жетті.

Бұл нағыз революция болып табылады, себебі эмоционалдық бұзылыстардың негізгі себебі бейсаналы түрде жүретін жыныстық жанжалдар немесе сыртқы ортадан болатын ынталандырулар емес, керісінше адамның осы тәжірбиелер мен ынталандырулар жайлы ойлауы, оларды қабылдауы және ойтолғам жасауы оларды невротик ететіні көрсетілді. Осылайша, қаншама жылдар бойы жалған теориялар мен адасудың құрбанына айналған психотерапия саласы қазірде эмоционалды бұзылыстарды емдеу үшін әрқашан қолданылған когнитивті емдеудің дұрыс тәжірбиесіне қайта оралды. Исламдық когнитивті психология бойынша өздерінің еңбектерімен бөліскен ерте мұсылман ғалымдары бөлімде бұл когнитивті терапияны біздің ежелгі мұсылман дәрігерлері мен емшілері мұқият зерттеп, сипаттағаны айтылды.

Осылайша, егер адам діндар болса, оның бұл өмірдегі тәжірбиелері мен тұжырымдамалары діни реңкке ие болады. Психологиялық тұрғыда оның рухани бағдарларын зерттеусіз немесе ескермей көмек көрсету, сәтсіздікке алып келеді. Сәйкесінше, егерде терапевт зайырлы көзқарастың үкімсіз ескірген батыс үлгісін ұстанатын болса, ол дүниетанымы мен өмір салтын Ислам дінімен байланыстыратын мұсылман клиенттеріне көмектесуге дәрменсіз.

Мұсылман ғалымдары, әсіресе уақытының көп бөлігін зертханалар мен басқа да зерттеу істеріне жұмсайтындар үшін, кітабымының мұсылман ғалымдарын ойшыл діндарлар ретінде сипаттаған тарауы пайдалы болады деп ойлаймын. Шын мәнінде, көптеген жаратылыстану ғылымдарының жас студенттері, ғалымдарды жаңа технологияларды ойлап табуға немесе жаңа құбылыстарды ашуға тырысып, эмпирикалық, индуктивті және дедуктивті әдістердің қадамдарын қатаң түрде ұстанады деп ойлайды. Алайда, жаратылыстану ғылымдары студенттерінің мұқият түрде зерттейтін мәселені анықтауға, гипотезаны жүйелеуге, тәжірбие жасауға және деректерді жинап, гипотезаны қайта тексеруге нақты анықталған қадамдары жай ғана жалпы ережелер болып табылады. Шындығында, түйсікке не-

гізделген күтпеген нәтижелерге әкелетін терең ойлау және ой елегінен өткізуі мәселелері – ғалымдардың бірден мойындауға дайын емес, әлдеқайда кең таралған және қабылданған тәжірибие болып келеді. Кейде жаңа ашылулар мен өнертабыстар кездейсоқ орын алған немесе зертханада тиянақталып жатқан «қателіктің» нәтижесі де болуы мүмкін.

Аллаға деген сенімі мықты мұсылман ғалымы өзінің іздеген «қол жетпестей» көрінетін дүниесі Алланың шексіз білімінің қазынасында сақталатынын және қажырлы еңбектің, терең ойлаудың және Аллаға деген дұғаларының арқасында өзінің мәселелерінің шешімін таба алатынына сенеді және салыстырып қарағанда бұл адамның мешітте жай ғана дұға еткен адамнан да үлкен құлшылық етуші екені сөзсіз. Расында, біз зияткерлік мәселелерімізді шешуде және басымызға түскен қайғыларды жеңілдетуде құлшылық ету (*salah*) мен дұға қылуының (*du'ā*) құндылығын жиі ұмытып кетеміз. Алайда Құранда «Немесе қиналғандар, өзіне жалбарынғанда қабыл етіп, қиыншылықты айықтыратын және сендерді жер жүзіне орынбасар қылатын кім? Алламен бірге басқа тәңір бар ма? Өте аз түсінесіңдер» делінген. (Нәмл сүресі, 62-аят)

Жаңа шабытты шыдамдылықпен күтіп жүрген ғалымның басынан кешкен қиындықтарын, осындай ауыртпашылықтарды бастан өткергендер ғана түсіне алады. Мен магистр және PhD дәрежесін алған, бірақ қалаған нәтижеге жетуде үлкен қиындықтарға тап болған өз істерін шынайы сүйетін екі мұсылман студентін білдім. Оларға бірнеше сағаттар бойы өз зертханаларында жалғыз жұмыс жасап, Алладан дұға ету арқылы қиындықтарының шешімін табуға тырысатын. Бейруттағы американдық университетте оқитын олардың бірі экспериментті бастау үшін зертханада аспаптарды орнатып, процесс басталғаннан кейін Алладан жәрдем сұрап ұзақ уақыт сәждеге жығылатын, мәселелерінің шешімін табуда көмек сұрап, басын еденнен көтермейтін. Нәтижесінде олар кездейсоқ түрде бұл жайттың шешімін тапты, бірі түйсігі арқылы, енді бірі өзінің түсінде қажетті химиялық формуланы көріп, ояна сала жазып алу керектігін айтты.

Қазіргі зайырлы психологтар немесе кейбір батыстанып кеткен мұсылмандар бұл құбылысты гештальтдық тапқыр оқыту арқылы (яғни, маймылдар бананды алу үшін екі қысқа бұтақты қосады, себебі бұтақтарды бөлек пайдаланған кезде олардың ұзындығы жетпейді) немесе жасырын оқыту арқылы түсіндіріп бере алады. Түстер бейсаналық жыныстық және агрессивті импульстардың қажеттіліктерін орындау, мидың қажетсіз ақпараттан құтылу тәсілі ретінде қарастырады, бірақ бұл жоғарыда айтылған мұсылман химиктерімен болған жағдайға мүлдем қарама-қайшы келеді немесе мидың түсінуге тырысатын жай ғана мағынасыз жүйке импульстары ретінде қарастыруға да жатпайды. Түстердің білім жағына қатысты мұндай рухани аспектісі зайырлы дүниетанымдар да болмайды.

Батыс ғалымдары бұл материалистік түсініктемені берік түрде ұстануының себебі физикалық өлшемдерден тыс шыққысы келмейді; Құдай немесе «рухани» құбылысты түсіндіруге тіпті мұрша да бермейді. Оның орнына, олар оқиғаны зайырлы түрде сипаттау және оның «қызмет істеуі» үшін жаңа термин ойлап табу арқылы олар оның құпиясын шешеміз деп және бұл терминді психологтар қолданған кезде заттың мәні жайлы жалған әсер алады деп санайды. Кей жағдайда мұндай терминдер басқа психологиялық оқиғаларды «түсіндіру» үшін айналымда қолданылады. Мысалы, белгісіз «сендіру, иландыру» термині гипноз кезінде қолданылатын сөз деп түсіндірілсе, «гипноз» термині сендіру басты рөл атқаратын сананың өзгерген күйі ретінде анықталады. Қазіргі психологияда гипноз бен сендіру ұғымдарының шынайы табиғаты әлі толық анықталмаған, оның себебі бұл ұғымдардың қарапайым мінез-құлық парадигмасына кірмеуі болуы да мүмкін.

Мұсылман ғалымдары ретінде мұндай зайырлы үрдісті ұстанудан сақ болуымыз керек. Психологиялық құбылыс немесе теория эмпирикалық түрде расталған болса да, біз осы психологиялық шындықты Жаратушының бар екенін еске түсіріп, осы қағидадан шынайы даналықты іздеуге тырысуымыз керек. Білім алу кезіндегі кез келген теорияны немесе тәжірбиені үй-

ренгенде, біз әрқашанда Құдайдың бізге берген білімін басылыққа алуымыз керек және оған шүкіршілік етуіміз керек, себебі өзі Құранда айтқандай ешкімде Алланың еркінсіз жаңа білімді игере алмайды.

ЕСКЕРТПЕЛЕР

БІРІНШІ БӨЛІМ

1. Д.Б.Ватсон, Behaviourism (Лондон: W. Norton & Co., 1970-жыл), 9-бет;
2. Ibid.
3. Джон Эклс, s, Evolution of the Brain: Creation of the Self (Лондон: Routledge Publishers, 1991-жыл), 225-бет;
4. Малик Бадри, Ilm al-Nafs min Manzur Islami (Хартум: ХИОИ 1987-жыл)
5. Г.Ю.Айзенк, Psychology is about People (Лондон: The Penguin Press, 1972-жыл), 300-бет;
6. Томас Кун, The Structure of Scientific Revolutions. (Чикаго: University of Chicago Press, 1970-жыл)
7. Эклс, Evolution of the Brain.
8. Ibid.
9. Карл Поппер және Джон Эклс, The Self and Its Brain (Лондон: Routledge Publishers, 1990-жыл), 372-бет;
10. В.Уттал, The Psychobiology of the Mind. (Лондон: John Wiley Publishers, 1978-жыл)
11. Д.Ч.Пирс, Evolution's End (Сан-Франциско: Harper Collins Publishers, 1992 жыл), 103-104-бет;
12. Алдыңғы кітаптан үзінді келтірілген 103-бет;
13. Ibid., 104-бет;
14. Ibid., 104-105-бет;
15. Өбу Хамид әл-Ғазали, Иуә' 'Ulūm al-Dīn (Бейрут: Dār al-Qalam, жазылған уақыты белгісіз)
16. Юсеф Башир ат-Тиджани, Diwan Ishraqah (Бейрут: Dar al-Thaqafah, 1972-жыл)
17. Аббас Махмуд әл-Аккад, Al-Lughah al-Shā'irah (Каир: Maktabat Ghair, жазылған уақыты белгісіз)
18. Ibid, 70-бет;
19. Анвар әл-Джунди, Al-Fuṣḥā: Lughat al-Qur'ān (Бейрут: Dār al-Kitāb al-Lubnānī, 1982-жыл), 27-бет;

ЕКІНШІ БӨЛІМ

1. Ибн Каййим әл-Джаузия, Miftāḥ Dār al-Sa'adah (Эр-Рияд: Ri'āsat al-Iftā', жазылған уақыты белгісіз), 183-бет;

2. Әбу Зайд әл-Балхи, Maşāliḥ al-abdān wa-al-Anfus, MS 3741, (Стамбул: Ayasofyu Library) Photocopied by the Institute of Arabic-Islamic Sciences, Франкфурт-на-Майне.
3. Аарон Т.Бек Cognitive Therapy and the Emotional Disorders (Нью-Йорк: New American Library, 1976-жыл), 29–35-бет;тер
4. Ибн Каййим әл-Джаузия, Al-Fawā'id (Бейрут: Dār al-Nafā'is, 1981-жыл) 173-бет;
5. Ibid.
6. Әл-Ғазали,Иһуā', 3 том, 56–59-бет;
7. Ibid.
8. Ibid.
9. Әбу Хамид әл-Ғазали, Al-Hikmah fi Makhlūqāt Allāh (Бейрут: Dār Иһуā' al-Ulūm, 1984-жыл), 13-14-бет;
10. Ибн әл-Каййим, Miftāḥ, 180-бет;
11. Ibid.
12. Әл-Ғазали,Иһуā', 4 том, 389-бет;
13. Алдыңғы кітаптан үзінді келтірілген, 388-бет;
14. Алдыңғы кітаптан үзінді келтірілген, 388-389-бет;
15. Ибн әл-Каййим, Miftāḥ, 180-бет;
16. Ибн Каййим әл-Джаузия, Madārij al-Sālikīn, Абд әл-Муним Әл-Салих өңдеген. (БАӘ: Wizārat al-Awqāf, жазылған уақыты белгісіз)
17. Ибн Таймия, Majmū Fatāwā al-Imām Aḥmād ibn Таумиуаһ, (Эр-Рияд: Maṭābi' al-Riyād, жазылған уақыты белгісіз), 10 том, 221–225-бет;тер.
18. Мұхаммад әл-Ғазали, Fiḥ Al-Sirah (Бейрут: Dār al-Kutub al-Ḥadīthah, 1960-жыл), 190-бет;.
19. Ibid
20. Қызықты жайт, Фрейд өзінің негізгі жыныстық теорияларын жазған бүкіл кезең ішінде кокаинге тәуелді болған; осылайша, оның студенттерге «ғылым» ретінде ұсынылатын көптеген жыныстық бағдарланған теориялары, шын мәнінде, өнертапқыш нашақордың түсініксіз ертегісіне ұқсайды. Анықтама үшін Е.М.Торнтон, Freud and Cocaine: The Freudian Fallacy (Лондон: Blond & Briggs Publishers, 1983-жыл) қараңыз.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

1. Малик Бадри, The Aids Crisis: An Islamic Socio-Cultural Perspective. (Малайзия: ISTAC Publications, 1997-жыл)
2. И.С.Бенгельсдорф, «Alcohol and morphine addictions believed to be chemically similar», 1970-жыл 5-наурыз, Los Angeles Times, II, 7, P.C. Карсон, Дж. Н.Батчер және Дж.С.Коулман, Abnormal Psychology and

- Modern Life кітабынан келтірілген, 8-ші басылым, (Лондон: Scott, Foreman & Co., 1988-жыл), 368-бет;
3. Герберт Бенсон, *Timeless Healing* (Лондон: Simon & Schuster, 1996-жыл), 272–274-бет; тер. Сонымен бірге, Сюзан Р. Берчфилд, *Stress: Psychological and Physiological Interactions* (Лондон: McGraw Hill Books, 1985-жыл), 113-бет; қараңыз.
 4. «Органикалық ойлайтындар» - бұл бұзылулардың этиологиясында психологиялық аспектілерді төмендететін және физиологиялық аспектілерді асыра көрсететін дәрігерлерге тән ортақ қасиет.
 5. Герберт Бенсон, *Beyond the Relaxation Response: How to Harness the Healing Power of your Personal Beliefs*. (Нью-Йорк: Berkley Books, 1985-жыл)
 6. Бенсон, *Timeless Healing*.
 7. С. Вольф, *Effects of Suggestion and Conditioning on the Action of Chemical Agents on Human Subjects: the Pharmacology of Placebos*, *Journal of Clinical Investigation* 29 (1950-жыл), 100–109-бет; тер.
 8. Дж. П. Пинель, *Biopsychology* (Бостон: Allyn & Bacon, 1993-жыл), 591–593-бет;
 9. Бенсон, *Beyond the Relaxation Response*.
 10. Ibid.
 11. Ibid.
 12. Ibid.
 13. Л. Ле Шан, *How to Meditate*. (Лондон: Bantam Books, 1988-жыл)
 14. Ibid. 109-бет;
 15. Бенсон, *Beyond the Relaxation Response*, 111-бет;
 16. Әбу әл-А'ля Маудуди, *Mabādi' al-Islām*. (Дамаск: Dār al-Qur'ān al-Karīm, 1977-жыл)
 17. Бенсон, *Timeless Healing*.
 18. Ibid. 177-бет;
 19. Ахмед Элькади, «*Quranic Concepts for Eliminating Negative Emotions: Another Aspect of the Healing Effects of the Quran*», Құран мен Сүннеттің ғылыми белгілері бойынша 5-ші халықаралық конференциядағы жарияланбаған баяндама, 1993-жылы қыркүйек Мәскеу, Ресей.
 20. Мұхаммед Хаир әл-Иргисуси, «*The Influence of Muscular Relaxation and Islamic Prayer in the Treatment of Essential Hypertension*, докторлық диссертация (Хартум университеті, 1992-жылы) Зерттеу бастапқыда магистр дәрежесіне ұсынылды, бірақ жұмыстың мұқияттылығы мен қосқан үлесі үшін PhD докторы дәрежесіне дейін көтерілді және дәреже 1992-жылы берілді.
 21. Бенсон, *Timeless Healing*, 158-бет;
 22. Алдыңғы кітаптан үзінді келтірілген, 158-159-бет;

23. Ле Шан, *How to Meditate*, 77-бет;
24. Ибн Каййим, *Madārij al-Sālikīn*, 31-32-бет;
25. Ибн Таймия, *Majmū Fatāwā*, 10 том, 647-бет;

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

1. Юсуф Али, *The Holy Qur'ān: Text Translation and Commentary* (Маэриланд: *Amana Corporation*, 1989-жыл), 582-бет; , 1788, 12:105 тармаққа сілтеме.
2. Сайид Кутб, *Fi Zilal al-Quran* (Бейрут: *Dār al-Shurūq*, жазылған уақыты белгісіз), 5 том, 2809-бет;
3. әл-Хафиз Ибн Касир, *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm* (Бейрут: *Dār al-Ma'rīfah*, 1969 жыл), 1 том, 438-бет;
4. Бенсон, *Timeless Healing*, 68-68 және 74-бет;
5. Кутб, *Fi Zilal al-Quran*, 6 том, 3279–3280-бет;

БЕСІНШІ БӨЛІМ

1. Мұхаммед Асадтың осы өлеңіне аударма және түсініктеме, *The Message of the Qur'ān* (Гибралтар: *Dar al-Andalus*, 1980): «Біз оған (Дәуітке) сендерге өздерің келтіретін зияннан қорғану үшін (тақуалық) киім тігуді үйреттік. Бірақ сіз осыған ризасыз ба? «Лабус» зат есімі «киім» деген мағынаны білдіреді. Бірақ бұл термин кейде исламға дейінгі араб елдерінде «сауыт» мағынасында қолданылғандықтан, классикалық комментаторлар оның жоғарыдағы мәтінде осындай мағынасы бар деп есептейді. Осыған сәйкес олар «ба» терминін «соғыс» немесе «әскери зорлық» деген екінші мағынасында түсінеді және аяттың тиісті бөлігін былай түсіндіреді: «Біз оған сендерді әскери зорлық-зомбылықтан қорғау үшін сауыт жасауды үйреттік». Есте сақтау керек, «ба сөзінің» сонымен қатар «зиян», «бәле», «қайғы» т.б., сондай-ақ «қауіп» дегенді білдіреді; сондықтан, бұл кең мағынада қасірет немесе қорқыныш тудыратын барлық нәрсені білдіреді. Егер соңғы мағынаны алатын болсақ, онда «лабус» терминін өзінің бастапқы мағынасында «киім» деп түсінуге болады - бұл жағдайда «Алладан қорқатындардың киімінің» («либас әл-такуа») метафорасы ретінде, ол Құран Кәрімнің 7-сүре, 26-аятында баяндалған. Жоғарыдағы аяттың осы мағынадағы түсіндірмесі Хақ Тағала Даудқа өзінің шәкірттеріне терең Құдайдан қорқу сезімін оятып, оларға барлық рухани нәрселерден арылуға көмектескен деген ойды білдіреді. Мазасыздық пен қорқыныш, ол адамдардан қорқу немесе белгісізден қорқу. Соңғы риторикалық сұрақ: «Бірақ сіз осыған разы-

сыз ба?» - деген сөз, әдетте, адамның сыйлықты толық білмейтінін, сондықтан Алланың берген рухани нығметтеріне шынайы шүкіршілік етпейтінін білдіреді. 497--бет; 21:80-тармақтағы 74-ескерту қараңыз.

АЛТЫНШЫ БӨЛІМ

1. Ибн әл-Каййим, *Al-Fawā'id*, 235-бет;.
2. Ас-Суйути, *Al-Jāmi'*, 1 том, 514-бет;.
3. Мұхаммад Ибраһим әл-Фуьюми, *Al-Imām al-Ghazālīwa' Alāqat al-Yaqīn bi al-'Aql* (Каир: *Dār al-Fikr al-'Arabī*, жазылған уақыты белгісіз), 38-39-бет;
4. Ибн әл-Каййим, *Al-Fawā'id*, 235-бет;.
5. әл-Ғазали, *Иһуә'*, 4 том, 62-бет;. Сонымен қатар, әл-Ғазалидің *The Remembrance of Death and the After Life* (Book XL of the *Иһуә' Ulū, al-Dīn*) Т.Дж.Винтер кіріспесі арқылы аударылған (Кэмбридж: *Islamic Texts Society*, 1989-жыл)
6. Бухари мен Муслим дұрыстығын бекіткен, жазған Әбу Закария ан-Навави, *Riyadh al-Salihin*, Мадани Аббас ағылшын тіліне аударған, (Эр-Рияд: *Al-Matba ah al-Duwaliiyuh al-Islāmiyyah*, жазылған уақыты белгісіз), 2 том, 920-бет;.
7. Ахмад ибн Ханбаль, *Kitāb al-Zuhd* (Бейрут: *Dār al-Kutub al-Ilmiyyah*, 1983 жыл), 398-бет;.
8. Малик пен Тирмизи дұрыстығын бекітті және оны Мұхаммед Ибн Сүлейман *Jam al-Fawa'id*-де жазды. (Кипр: *Bank Faysal al-Islami*, 1985-жыл), 2 том.
9. ұрыстығын Ахмад ибн Ханбал Әл-Муснадта (күні жоқ) белгілеген және жазған Мұхаммед Насыр ад-дин әл-Албани, *Sahīh al-Jami al-Saghir wa Ziyādatih li al-Suyūti* (Бейрут: *Al-Maktab al-Islami*, 1986 жыл), 52:50 хадис.
10. Әл-Харис әл-Мухасибиді, *Kitāb al-Tawahhum* (Алеппо: *Dār al-Wa'y*, жазылған уақыты белгісіз), 1-18-бет;
11. Сайид Кутб, *In Shade of the Qur'an* (Лондон: *MWN Publishers*, 1979-жыл), 30 том, 62–65-бет;

ЖЕТІНШІ БӨЛІМ

1. Әл-Ғазали, *Иһуә'*, 4 том, 388-389-бет;
2. Г.Ю.Айзенк, *The Structure of Human Personality*. (Лондон: *Methuen*,

- 1970-жыл)
3. Бадри, AIDS Crisis.
 4. Бухари дұрыстықты бекіткен және оны ас-Суйути жазған, Al-Jāmi', 1 том, 235-бет;
 5. Фрильоф Капра, The Tao of Physics (Глазго: Harper Collins Publishers, 1992-жыл), 11-бет;
 6. Әбу Хурейраның сөздерінен алынған және жазған ал-Тирмизи.
 7. Ибн әл-Каййим, Madārij, 632-бет;
 8. Ибн аль-Джаузи, Sayd al-Khātir, жөндеген Али ат-Тантауи (Дамаск: Dār al-Fikr, 1978-жыл), 148-149-бет;

СЕГІЗІНШІ БӨЛІМ

1. Л.Малпас, Human Behavior (Нью-Йорк: McGraw Hill, 1966-жыл), 3-бет;
2. Джон Кловвер Монсма, Evidence of God in an Expanding Universe (G. P. Putman & Sons Publishers, 1958-жыл)
3. Әл-Ғазали, Al-Hikmah, 87-95-бет;
4. Мұстафа Махмуд, Lughz al-Hayāh (Каир: Dār al-Nahdah al-'Arabiyyah, жазылған уақыты белгісіз), 47-49-бет;
5. Әли ибн Абу Талиб, Nahjul Balagha: Peak of Eloquence. Аударған Сейед әли Реза, (Нью-Йорк: Tahrike Tarsile Qur'an, Inc., 1985-жыл), 370–371-бет;
6. Ибн әл-Каййим, Miftāh, 1 том, 242-243-бет;
7. Ibid.
8. Аз-Земахшари, Tafsi'r al-Kashshāf (Каир: Al-Maktabah al-Tijāriyyah, 1354ah), 1 том, 57-бет;
9. Ibid.
10. Әл-Ғазали, Al-Hikmah, 83-бет;
11. Ibid, 68-бет;
12. Суйуетидегі Анаспен берілген, Al-Jāmi', 2 том, 182-бет;
13. Зигрид Хунке, The Sun of Allah Shines on the West. Араб тілінен аударған Фарук Байдун және Камал Дасуки, (Бейрут: Dār al-Āfāq al-Jadīdah, жазылған уақыты белгісіз.), 369-бет;
14. Ibid.
15. Ibid.
16. Ibid, 289-бет;
17. У.Монтгомери Уотт, The Influence of Islam on Medieval Europe (Эдинбург: Edinburgh University Press, 1987-жыл), 38-бет;
18. Әл-Балхи, Maṣālih al-Abdān, 270-271-бет;

19. Ibid, 307-бет;
20. Малик Бадри, «Әбу Заид әл-Балхи : A Genius Whose Contributions to Psychiatry Needed more than Ten Centuries to be Appreciated», Malaysian Journal of Psychiatry, 6 том, 2 қыркүйек 1999-жыл, 48-53-бет;
21. Әл-Балхи, Maṣālih, 316-319-бет;
22. Әл-Албани, Sahih al-Jami al-Saghīr, 2 том, 776-бет;
23. Морган Скотт Пек, People of the Lie: Hope for Healing Human Evil (Лондон: Arrow Books, 1990-жыл), 43-бет;
24. Морган Скотт Пек, Denial of the Soul: Spiritual and Medical Perspectives on Euthanasia and Mortality (Хемел-Хемпстед, Ұлыбритания: Simon & Schuster, 1997-жыл), 129-131-бет;
25. Бенсон, Timeless Healing, 202, 208-бет;
26. Рональд С. Валле және Рольф Фон Эккартсберг, Metaphors of Consciousness (Нью-Йорк: Plenum Press, 1981 жыл; Лондон: Plenum Publishing, 1994-жыл), 9-11-бет;
27. Ibid, 200-бет;
28. Кутб, Fī Zilāl al-Qur’ān, 1 том, 25–26-бет;
29. Дұрыстылықты ат-Тирмизи орнатты және Муин ад-дин ан-Навави өзінің кітабында жазған Al-Adhkār al-Muntakhab min Kalām Sayyid al-Abrār (Бейрут: Al-Maktabah al-Thaqāfiyah, 1983-жыл), 171-бет;
30. Бухари мен Муслимнің жинақтарында Анастың сөзімен жазылған және Суютиде Al-Jāmī' -де жазылған, 1 том, 332-бет;, 21:76 хадис.
31. Бухари дұрыстықты белгілеген және Суйути Al-Jāmī' жазылған, 1 том, 646-бет;, 41:91 хадис.
32. Бухари дұрыстықты белгілеген және Сүлеймен, Jam' al-Fawā'id, 2 том, 476-бет;, 10/82:94. хадисте жазған.

ТОҒЫЗЫНШЫ БӨЛІМ

1. 1. Journal of World Psychology, 1:4, 1995 жыл, 53–54-бет;

БИБЛИОГРАФИЯ

- Абу Талиб, Әли Ибн, *Nahjul Balagha: Peak of Eloquence* Аударған Сейед әли Реза. (Нью-Йорк: Tahrike Tarsile Qur'an, Inc., 1985-жыл)
- Әл-Албани, Мухаммад Назир ал-Дин *Sahih al-Jami al-Saghīr, lī al-Suyūti wa Ziyādah*. (Бейрут: Al-Maktab al-Islāmī, 1986)
- Әл-Аккад, Аббас Махмуд, *Al-Lughah al-Shā'irah*. (Каир: Maktabat Gharīb, жазылған уақыты белгісіз)
- Али, Юсуф, *The Holy Qur'an: Text Translation and Commentary*. (Маэриланд: Amana Corporation, 1989-жыл)
- Армстронг, Карен, *A History of God: From Abraham to the Present: A 4,000-Year Quest for God*. (Лондон: Heinemann, 1993-жыл)
- Асад, Мухаммад, *The Message of the Qur'an*. (Гибралтар: Dar al-Andalus, 1980-жыл)
- Бадри Малик Б., *Ilm al-Nafs min Manzur Islami*. (Хартум: ХИОИ 1987-жыл)
- Әбу Зайд әл-Балхи: *A Genius Whose Contributions to Psychiatry Needed more than Ten Centuries to be Appreciated*, *Malaysian Journal of Psychiatry*, 6-том, 2 қыркүйек 1999-жыл, 48–53-бет;
- The AIDS Crisis: An Islamic Socio-Cultural Perspective*. (Малайзия: ISTAC Publications, 1997-жыл)
- Әл-Балхи, Әбу Зайд, *Maṣāliḥ al-abdān wa-al-Anfus, MS 3741*, (Стамбул: Ayasofya Library) Photocopied by the Institute of Arabic-Islamic Sciences, Франкфурт-на-Майне, 1984-жыл.
- Бек, Аарон Т., *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*. (Нью-Йорк: New American Library, 1976-жыл)
- Бенсон, Герберт, *Beyond the Relaxation Response: How to Harness the Healing Power of your Personal Beliefs*. (Нью-Йорк: Berkley Books, 1985)
- Timeless Healing*. (Лондон: Simon & Schuster, 1996)
- Капра, Фригьоф, *The Tao of Physics* (Глазго: Harper Collins Publishers, 1992-жыл)
- Карсон Р.С., Батчер Дж.Н. және Коулман Дж.С., *Abnormal Psychology and Modern Life* кітабынан келтірілген, 8-ші басылым. (Лондон: Scott, Foreman & Co., 1988-жыл)
- Эклс, Джон, *Evolution of the Brain: Creation of the Self*. (Лондон: Routledge Publishers, 1991-жыл)
- Элькади, Ахмед «*Quranic Concepts for Eliminating Negative Emotions: Another Aspect of the Healing Effects of the Quran*», Құран мен Сүннеттің ғылыми белгілері бойынша 5-ші халықаралық конференциядағы жарияланбаған баяндама, 1993-жылы қыркүйек Мәскеу, Ресей.
- Айзенк, Г.Ю., *The Structure of Human Personality*. (Лондон: Methuen, 1970-

жыл)

Psychology is about People. (Лондон: The Penguin Press, 1972)

Әл-Фуюми, Мұхаммад Ибраһим, Al-Imām al-Ghazālīwa' Alāqat al-Yaqīn bi al-'Aql. (Каир: Dār al-Fikr al-'Arabī, жазылған уақыты белгісіз)

Әл-Ғазали, Әбу Хамид, Al-Hikmah fi Makhluqāt Allāh. (Бейрут: Dār Iḥyā' al-Ulūm, 1984-жыл)

Иḥyā' 'Ulūm al-Dīn. (Бейрут: Dār al-Qalam, жазылған уақыты белгісіз)

The Remembrance of Death and the After Life (Book XL of the Iḥyā' Ulū, al-Dīn) Т.Дж.Винтер кіріспесі арқылы аударылған. (Кэмбридж: Islamic Texts Society, 1989-жыл)

Әл-Ғазали, Мұхаммад, Fiḥ Al-Sirah. (Бейрут: Dār al-Kutub al-Ḥadīthah, 1960-жыл)

Ибн Ханбаль, Ахмад, *Kitāb al-Zuhd*. (Бейрут: Dār al-Kutub al-Ilmiyyah, 1983-жыл)

Ибн аль-Джаузи, Sayd al-Khātir, жөндеген Али ат-Тантауи. (Дамаск: Dār al-Fikr, 1978-жыл)

Ибн Касир, әл-Хафиз, Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm. (Бейрут: Dār al-Ma'rifah, 1969-жыл), 1 том

Ибн Каййим әл-Джаузия, Al-Fawā'id. (Бейрут: Dār al-Nafā'is, 1981-жыл)

Miftāḥ Dār al-Sa'ādah (Эр-Рияд: Ri'āsah al-Iftā', жазылған уақыты белгісіз)

Madārij al-Sālikīn, Абд әл-Муним Әл-Салих өндеген. (БАӘ: Wizārat al-Awqāf, жазылған уақыты белгісіз)

Ибн Сүлейман, Мұхаммед, Jam al-Fawa'id. (Кипр: Bank Faysal al-Islami, 1985-жыл), 2 том

Ибн Таймия, Majmū Fatāwā al-Imām Aḥmād ibn Taumiyah. (Эр-Рияд: Maṭābi' al-Riyād, жазылған уақыты белгісіз), 10 том

Әл-Иргисуси, Мұхаммед Хаир, «The Influence of Muscular Relaxation and Islamic Prayer in the Treatment of Essential Hypertension, докторлық диссертация. (Хартум университеті, 1992-жылы)

Әл-Джунди, Анвар, Al-Fuṣḥā: Lughat al-Qur'ān. (Бейрут: Dār al-Kitāb al-Lubnānī, 1982-жыл)

Кун, Томас, The Structure of Scientific Revolutions. (Чикаго: University of Chicago Press, 1970-жыл)

Л.Ле Шан, How to Meditate. (Лондон: Bantam Books, 1988 жыл)

Махмуд Мұстафа, Lughz al-Naḥayāh. (Каир: Dār al-Nahdah al-'Arabiyyah, жазылған уақыты белгісіз)

Малпас Л., Human Behavior. (Нью-Йорк: McGraw Hill, 1966-жыл)

Маудуди, Әбу әл-А'ля, Mabādi' al-Islām. (Дамаск: Dār al-Qur'ān al-Karīm, 1977-жыл)

Монсма, Джон Кловвер, Evidence of God in an Expanding Universe. (G. P. Putman & Sons Publishers, 1958-жыл)

- Әл-Мухасибиди, Әл-Харис, *Kitāb al-Tawahhum*. (Алеппо: Dār al-Wa'y, жазылған уақыты белгісіз)
- Ан-Навави, Әбу Закария, Riyadh al-Salihin, Мадани Аббас ағылшын тіліне аударған, (Эр-Рияд: Al-Matba ah al-Duwaliiyyah al-Islāmiyyah, жазылған уақыты белгісіз), 2 том.
- Ан-Навави, Муин ад-дин, Al-Adhkār al-Muntakhab min Kalām Sayyid al-Abrār. (Бейрут: Al-Maktabah al-Thaqāfiyyah, 1983-жыл)
- Пирс Д.Ч., *Evolution's End*. (Сан-Франциско: Harper Collins Publishers, 1992-жыл)
- Пек М.Скотт, *People of the Lie: Hope for Healing Human Evil* (Лондон: Arrow Books, 1990-жыл), 43-бет;.
- Denial of the Soul: Spiritual and Medical Perspectives on Euthanasia and Mortality*. (Хемел-Хемпстед, Ұлыбритания: Simon & Schuster, 1997-жыл)
- Пинель Дж.П., *Biopsychology*. (Бостон: Allyn & Bacon, 1993-жыл)
- Поппер Карл және Эклс Джон, *The Self and Its Brain*. (Лондон: Routledge Publishers, 1990-жыл)
- Кутб, Сайид, *Fi Zilal al-Quran* (Бейрут: Dār al-Shurūq, жазылған уақыты белгісіз), 5 том.
- In Shade of the Qur'an* (Лондон: MWN Publishers, 1979-жыл), 30 том.
- Әл-Суюти, Джалал ад-Дин, *Al-Jami al-Saghir fi Ahadith al-Bashir al-Nathir*. (Бейрут: Dar al-Fikr, 1981 жыл), 1 және 2 томдары.
- ат-Тиджані, Юсеф Башир, *Diwan Ishraqah*. (Бейрут: Dar al-Thaqafah, 1972-жыл)
- Е.М.Торнтон, *Freud and Cocaine: The Freudian Fallacy*. (Лондон: Blond & Briggs Publishers, 1983-жыл)
- В. Уттал, *The Psychobiology of the Mind*. (Лондон: John Wiley Publishers, 1978-жыл)
- Валле, Рональд С. және фон Экартсберг, Рольф, *Metaphors of Consciousness*. (Нью-Йорк: Plenum Press, 1981-жыл; Лондон: Plenum Publishing, 1994-жыл)
- Ватсон, Д.Б., *Behaviourism*. (Лондон: W. Norton & Co., 1970-жыл)
- Уотт Монтгомери, *The Influence of Islam on Medieval Europe*. (Эдинбург: Edinburgh University Press, 1987-жыл)
- Вольф С., «Effects of Suggestion and Conditioning on the Action of Chemical Agents on Human Subjects: the Pharmacology of Placebos», *Journal of Clinical Investigation* 29. (1950-жыл)
- Аз-Замахшари, *Tafsīr al-Kashshāf*. (Каир: Al-Maktabah al-Tijāriyyah, 1354ah)
- Аз-Зубайди, имам Зайн ад-Дин Ахмад ибн Абд аль-Латиф, *Mukhtass Sahih al-Bukhari*. (Бейрут: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 1993-жыл), 1 том

ДЖЕРЕМИ ХЕНЗЕЛ-ТОМАСТЫҢ КІРІСПЕСІНЕ СІЛТЕМЕЛЕР

- Таха Джабир әл-Алвани, *The Ethics of Disagreement in Islam*, аударған Абдул Вахид Хамид. (ХИОИ, 2011)
- Мухаммад Асад, *The Message of the Qur'ān*. (Гибралтар: Dar al-Andalus, 1980, republished with romanised transliteration by The Book Foundation, Bath 2004)
- Титус Буркхардт, *Mirror of the Intellect*, аударған және өңдеген Уильям Стодарт. (Кэмбридж: Quinta Essentia, 1987-жыл)
- Гай Клакстон, *Hare Brain Tortoise Mind: Why Intelligence Increases When You Think Less*. (Лондон: Fourth Estate, 1997-жыл)
- Карим Дуглас Кроу, «Between Wisdom and Reason: Aspects of 'Aql (Mind-Cognition) in Early Islam», *Islamica*, 3:1. (1999)
- Роберт Фишер, *Teaching Thinking: Philosophical Enquiry in the Classroom*. (Лондон: Continuum, 1998-жыл)
- Говард Гарднер, *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences* (Basic Books, 1983-жыл)
- Multiple Intelligences: New Horizons in Theory and Practice*. (Basic Books, 2006-жыл)
- Кирилл Глазе, *The Concise Encyclopaedia of Islam*. (Лондон: Stacey International, 2001-жыл)
- Даниэл Гоулман, *Emotional Intelligence*. (Нью-Йорк: Bantam, 1995-жыл)
- Джек Гуди, *The Theft of History*. (Cambridge University Press, 2006-жыл)
- Renaissances: The One or the Many?* (Cambridge University Press, 2010-жыл)
- Юваль Ной Харари, *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. (Лондон: Vintage, 2017-жыл)
- Камилла және Кабир Хелмински, *Jewels of Remembrance: A Daybook of Spiritual Guidance Containing 365 Selections from the Wisdom of Rumi*. (Путни, Вермонт: Threshold Books, 1996-жыл)
- Джеремиде Хенцелл-Томас, Захра Әл-Зираның *Wholeness and Holiness in Education: An Islamic Perspective* кітабына алғысөз. (Лондон: International Institute for Islamic Thought, 2001-жыл)
- «The Challenge of Pluralism and the Middle Way of Islam», in *Islam and Global Dialogue: Religious Pluralism and the Pursuit of Peace*, edited by Roger Boase. (Олдершот: Ashgate, 2005-жыл) Бұл мақала бастапқыда мұсыл-

- ман әлеуметтанушылары қауымдастығының 1-ші кездейсоқ мақаласы ретінде жарияланды (AMSS UK), Қазан, 2002.
- «Thinking Skills: Engaging the Intellect Holistically» Education column, Islamica, Issue 15. (2005-жыл)
- «The Power of Education», Critical Muslim, 14, Power, Сәуір-Маусым, 2015. (Лондон: Hurst)
- Rethinking Reform in Higher Education: From Islamization to Integration, co-authored with Ziauddin Sardar. (Лондон және Херндон: International Institute for Islamic Thought, 2017-жыл)
- Джон Хобсон, The Eastern Origins of Western Civilisation. (Cambridge University Press, 2004-жыл)
- Даниэль Канеман, Thinking, Fast and Slow. (Лондон: Penguin Books, 2012-жыл)
- Джонатан Лайонс, The House of Wisdom: How the Arabs Transformed Western Civilisation (Блумсбери, 2009-жыл)
- Джеймис Уинстон Моррис, The Reflective Heart: Discovering Spiritual Intelligence in Ibn 'Arabi's Meccan Illuminations. (Луисвилл: Fons Vitae, 2005-жыл)
- Джон Эндрю Морроу, The Covenants of the Prophet Muhammad with the Christians of the World. (Angelico Press/Sophia Perennis, 2013-жыл)
- Нейл Постман, The End of Education (Нью-Йорк: Vintage Books, 1996-жыл)
- Барри Шварц, «What Learning How to Think Really Mean», The Chronicle of Higher Education, Маусым 2015-жыл.
- Реза Шах-Каземи, Common Ground Between Islam and Buddhism. (Луисвилл: Fons Vitae, 2010-жыл)
- Роберт Стернберг, Beyond IQ: A Triarchic Theory of Intelligence. (Кэмбридж: Cambridge University Press, 1985-жыл)
- Брайан Торн, Infinitely Beloved: The Challenge of Divine Intimacy. Sarum Theological Lectures. (Лондон: Dartford, Longman and Todd, 2003-жыл)

Казірде, адамзат баласы дағдарысты бастан өткеруде және біздің өміріміз бен әлемімізде ненің дұрыс емес жүріп жатқанын, тек кейбіріміз ғана байыбына барып түсінудеміз. Бұл жайт қалай орын алды және адамдар неліктен адамзаттан «ажыраған» күйге душар болды? Неліктен психологиялық бұзылулардың саны соның ішінде депрессия, мазасыздық, қорқыныш және суицидтердің саны артуда және неге Батыстың дәстүрлі тәсілдері бұл толқанды тоқтатуға қауһарсыз? Мұның мәнісін түсіну үшін жан дүниемізге үңіліп қарауымыз қажет, өміріміздегі мақсатымызды айқындап және осы қағиданы өзге адамзаттың өкілдеріне таратуымыз керек. Қазіргі Батыс психологиясының жеткен жетістіктеріне және көптеген адамдарға шын мәнінде пайдасын тигізген емдеу әдістерінің дамуына қарамастан, негізінен зерттелмеген бір сала бар ол «адам рухы мен руханилығы» саласы, себебі оларға адамның ақыл-ойын тек сыртқы әрекеттерге жауап беретін «машина» ретінде қарастыру ыңғайлы.

Адам ақыл-ойы мен оның адам рухымен қарым-қатынасын осы мықты зерттеуінде Малик Бадри оқырманды терең ойлану, пайымдау және медитация жасау арқылы өзін-өзі тануға, мақсатқа ұмтылуға және руханиятқа өз жүректерінің есігін кең ашуға шақырады және осы арқылы руханияттың шынайы мәні мен тәжірибесін, сондай-ақ жаратылыстағы өз орнын түсіне алады. Бұл кітап исламда құлшылық етуде басты орын алса да, бұл ғибадаттың бөлігі ретінде немесе өзін-өзі дамыту мен ішкі сауығудың бір бөлігі ретінде руханилық ұғымын зерттегісі келетін кез келген оқырман үшін үлкен қызығушылық тудырады және оларға көмектеседі.

Мәлік Бадри исламдық ойлау тәжірибесінің тереңдігі мен кеңдігін ашуға үлкен қызмет атқарды. Тафақүрмен (ойтолғаммен) айналысатын жоғары қабілеттердің ауқымын анықтай отырып, ол, ең алдымен, мұсылмандарды өздерінің жоғары кәсібімен айналысуға және сол арқылы бүкіл адамзатқа қызмет шабыттандыратын әлеуеті бар Исламның рухани асқақ, толық адами және шынайы біртұтас көзқарасын қайта жандандыруға жол көрсетеді.

Дәрігер Дәсерми Хенцелл-Томас Кембридж университетінің исламтану орталығының ғылыми қызметкері (бұрынғы шақырылған ғылыми қызметкер)

Ойтолғам бұл адам тағдырларын өзгертетін кітап. Ол психология деп саналатын адамға рухани түрде әсер ететін, тек теориялық тұрғыдан емес, адамның жүрегіне жете ықпалын тигізеді.

Профессор Абдур-Рашид Скиннер кеңесші-клиникалық психолог

МАЛИК БАДРИ – АХФАД университетінің көрнекті психология профессоры (Судан), қазіргі уақытта Түркияның Стамбул қаласындағы Займе университетіне іссапарда болып табылады. Ол Малайзиядағы халықаралық ислам университетінде «Исламдық ашық білім және гуманитарлық ғылымдар Куллийясы» бойынша Ибн Халдун кафедрасының меңгерушісі. Білікті терапевт әртүрлі халықаралық университеттерде профессор, кафедра меңгерушісі, факультет деканы және проректордың міндетін атқарған. Ол Педагогика институтының психология бойынша бұрынғы ЮНЕСКО сарапшысы, Эфиопия (1973–74) және ДДУ-ның Дәстүрлі медицина тәжірибесі жөніндегі комитетінің сарапшысы. (1980–84) Көптеген кітаптар мен мақалалардың авторы және көптеген марапаттар иегері, соның ішінде 2013 жылы алған Судандағы ең жоғары академиялық марапат – Зубайр атындағы академиялық үздік сыйлықтың иегері.

